

CƏLAL ALLAHVERDİYEV

İRƏVAN
ƏDƏBİ MÜHİTİ

(1920-1950-ci illər)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

BAKI – 2010

- 22199-

AMEA Folklor İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

ELMİ REDAKTORLARI: **Qara NAMAZOV**
filologiya elmləri doktoru, professor
Buludxan XƏLİLOV
filologiya elmləri doktoru, professor

RƏYÇİLƏR: **Himalay QASIMOV**
filologiya elmləri doktoru, professor;
Alxan BAYRAMOĞLU
filologiya elmləri doktoru, professor;
Əziz ƏLƏKBƏRLİ
filologiya elmləri namizədi.

Cəlal Allahverdiyev. İrəvan ədəbi mühiti (1920-1950-ci illər),
Bakı, «Elm», 2010, - 250 səh.

ISBN – 9-789952-810899

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Cəlal Allahverdiyevin bu kitabında İrəvanda 1920-1950-ci illər dövrünü əhatə edən Azərbaycan ədəbi mühitindən bəhs olunur.

Müəllif İrəvanda Azərbaycan ədəbi mühitinin formalaşmasında və inkişafında böyük rol oynamış, milli iradə nümayiş etdirmiş qeyrətli azərbaycanlı ziyalıların fəaliyyətindən, erməni şovinizmi əhatəsində Azərbaycan türklərinin üz-üzə gəldiyi problemlərdən, anadilli mətbuatın rolundan, maarif və təhsil məsələlərindən, Azərbaycan ədəbiyyatı və teatrından geniş söhbət açır.

A 4702060000 Qrifli nəşr
655 (07) - 2010

© C.Allahverdiyev, 2010

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarix-imədənə abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinst dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin siyasəti ilə yanaşı, o dövrdə Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

HEYDƏR ƏLİYEV

**AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI HAQQINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
FƏRMANI**

...İrəvan Ermənistanı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarananda, məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan insanların əksəriyyəti azərbaycanlı idi. Zəngəzur mahalında yaşayanların hamısı azərbaycanlı idi. Ona görə, tarixi baxımdan da bu, bizim torpağımızdır.

İLHAM ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərində qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımını da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülistan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımını Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq öz havadarlarının himayəsi altında "Erməni vilayəti" adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. "Böyük Ermənistan" ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına "bəraət qazandırmaq məqsədilə" erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş genişmiqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi. "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlıla-

ra qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirildilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki azərbaycanlı kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazlarını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər.

Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfi plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər.

Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə fəvqəladə istintaq komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum ya-

radıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımını və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı mənəvi təcavüz kampaniyasına başladılar. Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünya azərbaycanlılarının mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. "Yazıq, məzlum erməni xalqı"nın surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırımını törədənlər soyqırımını qurbanları kimi qələmə verilirdi.

Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almaşına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi ad-

ları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzlənmə prosesi baş verir.

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin sovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyətinə, milli qüruruna və mənəliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırımı siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çəşdirilirdi. Ermənilərin sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən anti-azərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də, Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən diyan tutdu. Tariximizə Xocalı soyqırımı kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə-yeksan edilməsi ilə qurtardı.

Millətçi-separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avantürist hərəkatın nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarları tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmişdir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal zamanı minlərlə vətəndaşlarımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır.

Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə – 1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə qərara alıram:

1. 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü elan edilsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın.

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il.

İRƏVAN DÖVLƏT AZƏRBAYCAN DRAM TEATRININ 125 İLLİK YUBİLEYİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2007-ci ildə İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illiyi tamam olur. Milli teatr sənətimizin inkişafında mühüm yer tutan İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı Qafqazın qocaman sənət ocaqlarından biridir. 1882-ci ilin əvvəllərində azərbaycanlılardan ibarət teatr truppasının göstərdiyi tamaşa ilə fəaliyyətə başlamış bu mədəni mərkəz teatr tariximizə parlaq səhifələr yazmışdır. Görkəmli ictimai xadim, ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin təşəbbüsü və yaxından köməyi ilə 1886-cı ildə dahi Mirzə Fətəli Axundovun “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” əsərinin tamaşaya qoyulması İrəvan Azərbaycan Teatrının təşəkkülünə güclü təkan vermişdir. Teatr XIX əsrin sonlarında əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan İrəvanda özünün maraq doğuran repertuarı ilə tamaşaçıların dərin rəğbətini qazanmışdır. 1928-ci ildə dövlət statusu alan, 1935-ci ildən görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlının adını daşıyan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının tarixi milli mədəniyyətimizin tərəqqisində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş bir sıra görkəmli səhnə ustasının adı ilə sıx bağlıdır.

İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram teatrı keşməəkəşli sənət yolu keçmişdir. İosif Stalinin “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 1947-ci il 23 dekabr və “Kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi üzrə tədbirlər haqqında” 1948-ci il 10 mart tarixli qərarları ilə azərbaycanlıların Ermənistandakı ata-baba torpaqlarından kütləvi deportasiyasında reallaşan qərəzli siyasət İrəvan teatrının da taleyindən yan

keçməmişdir. Həmin illərdə bağlanan teatr fəaliyyətini yalnız 1967-ci ildə bərpa edə bilmiş və öz işini çətin şəraitdə davam etdirmişdir. Sovet dövründə Qafqazdakı sərhədlərin süni olaraq müəyyən edilməsi nəticəsində Ermənistan SSR-ə qatılmış tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan on minlərlə soydaşımızın Azərbaycan mədəni-ədəbi fikrinin inciləri ilə tanışlığında və milli-mənəvi dəyərlərimizə bağlılıq ruhunda tərbiyəsində İrəvan Azərbaycan Teatrı qüvvəsini əsirgəməmişdir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində azərbaycanlılar öz doğma yurdlarından xüsusi qəddarlıqla didərgin salındıqları zaman İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdır. 1988-ci ildən Bakı şəhərində məskunlaşan teatr yenə də öz dəst-xətti ilə seçilir və yaradıcılıq uğurları ilə teatrsevərlərin diqqətini daim cəlb edir.

Azərbaycan xalqının mədəni və ictimai həyatında rolunu nəzərə alaraq, İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illik yubileyinin layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Teatr Xadimləri İttifaqı ilə birlikdə İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İLHAM ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 30 avqust 2006-cı il.

İRƏVAN MAHALI ULUXANLI MƏKTƏBİNİN 125 İLLİK YUBİLEYİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2006-cı ildə İrəvan mahalı Uluxanlı məktəbinin 125 illiyi tamam olur. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən regionda böyük vüsət almış və mühüm siyasi, mədəni hadisə olmaqla cəmiyyətin tərəqqisi üçün əlverişli şərait yaratmış maarifçilik hərəkatı yeni tipli teatrın, mətbuatın, eləcə də ənənəvi tədris müəssisələri ilə yanaşı, müasir dünyəvi məktəblərin təşkili prosesinə təkan vermişdir. Bünövrəsi 1881-ci ildə qoyulan Uluxanlı məktəbi də həmin vaxtlar əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan İrəvan mahalında maarifçilik ideyalarının yayılması sahəsində mühüm rol oynamışdır. Dövrün görkəmli maarifçiləri məktəbin zəngin ənənələr zəminində inkişaf etdirilməsi işində mühüm xidmətlər göstərmişlər. Böyük mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadənin ilk müəllimlik fəaliyyətinə başladığı bu məktəb ədibin təşəbbüsü sayəsində qabaqcıl maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində regionda baş verən mürəkkəb geosiyasi proseslər nəticəsində İrəvan şəhərinin və digər tarixi Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan dövləti tərkibinə daxil olunmasına baxmayaraq, Uluxanlı məktəbi Azərbaycan dili və mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması istiqamətində öz işini davam etdirmişdir.

Yetirmələri bu gün ölkəmizin ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi-mədəni həyatında yaxından iştirak edən və müstəqil Azərbaycanın çiçəklənməsi naminə töhfələr verən Uluxanlı məktəbi Azərbaycan təhsili tarixinə bir çox parlaq səhifələr yazmışdır. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı azərbay-

canlılara qarşı erməni yaraqlıları tərəfindən aparılan etnik təmizləmə siyasəti məktəbin fəaliyyətinə son qoymuşdur.

Azərbaycanlıların maariflənməsi sahəsində böyük rolunu nəzərə alaraq İrəvan mahalı Uluxanlı məktəbinin 125 illik yubileyinin layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə **qərara alıram:**

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi İrəvan mahalı Uluxanlı məktəbinin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 29 dekabr 2006-cı il

İRƏVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNƏ TÖHFƏ

Hər bir millətin ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin inkişafında mühitin rolu danılmazdır. Mühit isə heçdən yaranmır. Bunun üçün uzun zamanların sınağından çıxmış ənənələrin mövcudluğu heç də az rol oynamır. Bundan başqa, mühitin yaranmasında əhəmiyyətli olan ictimai - siyasi, iqtisadi, sosial və digər amillərin dominatlığını da unutmamaq olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən bir mühitin yaranmasına qədər həmin mühiti stimullaşdıran amillərə xüsusi olaraq diqqət yetirmək lazım gəlir. Mühit varsa da, mühiti stimullaşdıran dəyərlər də vardır. Təbii ki, yaxşı mühitin dəyərləri ilə yaxşı olmayan mühitin dəyərləri bir - birindən seçilir, fərqlənir. Mühit yoxdursa, heç orada nə yaxşı, nə də pis dəyər də yoxdur. Əgər hər hansı bir mühit müəyyən ölçüləri, tələbləri, prinsipləri təmin edirsə, deməli, bu yaxşı bir haldır. Bu mənada ədəbi mühit də yazıb yaratmaq qabiliyyəti olanların yaradıcılıq imkanlarını ortalığa qoymaq üçün geniş bir meydanıdır. Ola bilsin ki, bəzən ədəbi mühit üçün meydan olsun, ancaq bu mühitə stimulaşdırıcı insanlar olmasın. Əksinə də ola bilər ki, yaradıcılıq qabiliyyəti olanlar ola bilər, ancaq onların qabiliyyətini gerçəkləşdirən mühit olmaz.

Dünya yaranandan indiyə qədər rəngarəng mühitlər olub və onlar dəyişib, yeniləşib, bəzən də aradan çıxıbdır. Bu mənada ədəbi mühit də tarixi çox qədim olan bir sosial strukturdur. Onu yaxşı mənada zəngin etmək üçün mühitin özündən çox şeylər asılıdır. Ədəbi mühit nə qədər təmiz olarsa, oradakı yaradıcı insanların yaradıcılıq potensialı və imkanları bir o qədər səviyyəli olar. Qeyd etmək lazımdır ki, konkret olaraq İrəvan ədəbi mühitindən danışırıqsa, onu da deməliyik ki, bu mühitin indiyə qədər araşdırılmaması, yaxud fundamental araşdırılmaması fakt olaraq qalır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatından, tarixindən, mədəniyyətindən,

iqtisadiyyatından söhbət gedərkən həmişə əzəli torpaqlarımız diqqətdən yayınmış, nəticədə natamam tədqiqatlar aparılmışdır. Halbuki Azərbaycanın ədəbiyyatını, tarixini, mədəniyyətini natamam öyrənməklə xalqın bütöv ədəbiyyatını, tarixini, mədəniyyətini kölgədə qoymuş oluruq. Nəticə də isə xalqa, millətə aid olan bütöv ədəbiyyat, tarix, dil, mədəniyyət yazılmamış qalır. Odur ki, Azərbaycan xalqı ilə bağlı olan bütün məsələlər əzəli torpaqlarımız da nəzərə alınmaqla öyrənilməlidir. Bax belə öyrənilməsi vacib olan məsələlərdən biri də İrəvanın ədəbi - mədəni mühitidir. Ona görə də bu kitabın çapını və gələcəkdə bu istiqamətdə çap olunacaq kitabların yazılmasını xüsusi qiymətləndirmək lazımdır.

Kitabda hər şeydən əvvəl, İrəvanda ictimai - siyasi və ədəbi - mədəni mühitə geniş yer ayrılmışdır. Müəllif ictimai - siyasi və ədəbi - mədəni mühiti təhlil edərkən Azərbaycan dövlətinin bu istiqamətə xüsusi diqqət göstərdiyini nəzərdən qaçırmamış, ümumilli liderimiz, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997 və 26 mart 1998-ci il tarixli sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 avqust 2006 və 29 dekabr 2006-cı il tarixli sərəncamlarını qeyd etməklə İrəvan ədəbi mühitini tədqiq etməyi günün ən aktual problemi kimi qiymətləndirmişdir. Faktlara istinad edərək SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarlarının Azərbaycan, o cümlədən İrəvan mədəniyyətinə nə qədər zərər vurduğunu Azərbaycan xalqına qərəzli siyasətin tərkib hissəsi kimi səciyyələndirmişdir.

Təkcə XX əsrdə ermənilərin və onların havadarlarının xalqımızın başına gətirdikləri fəlakətləri, beynəlmiləçilik bayrağı altında məkrli münasibətlərini həyata keçirmələri, bunun nəticəsində İrəvanda, o, cümlədən Qərbi Azərbaycanda ədəbi mühitin həmişə təqib, təzyiqlə altında saxlanması müfəssəl və sistemli şəkildə kitabda öz əksini tapır.

Müəllif İrəvanda Azərbaycan türklərinin mənəvi – psixoloji durumunu XIX əsrin sonlarından başlayaraq XX əsrin 80-ci illəri də daxil olmaqla faktlar əsasında təhlil edir. İrəvan ərazisinin maddi mədəniyyət abidələrindən başlamış bütün əhalisinə qədər azərbaycanlılara məxsus olduğunu tarixi faktlarla təsdiq etməyə çalışır. Eyni zamanda 1828-ci ildən başlayaraq Cənubi Qafqaza, Qərbi Azərbaycana, o cümlədən İrəvana İrandan, Türkiyədən, Livandan, Suriyadan, Fransadan, Almaniyadan, Yunanıstandan və başqa ölkələrdən ermənilərin köçürülməsini məqsədli siyasətin nəticəsi kimi xarakterizə edir.

Müəllifin gətirdiyi faktlar onun fikrinin təsdiqi üçün yerinə düşür. Məsələn, 1918-1920-ci illərdə erməni daşnakları tərəfindən İrəvan şəhərində 14.000 nəfərdən çox azərbaycanlının qətlə yetirilməsi, təbii ki, ədəbi mühitin inkişafına öz təsirini göstərməyə bilməzdi.

1918-1920-ci illərdə Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində ermənilər tərəfindən 300-dən artıq azərbaycanlı kəndinin darmadağın edilməsi, dinc sakinlərin qırılması, xeyli sayda əhalinin öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşməsi mədəni mühitin, ədəbi mühitin deportasiyası kimi izah olunmuşdur.

Müəllif 1920-1950-ci illərdə İrəvandakı ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitin ermənilər, eləcə də Sovet hakimiyyəti tərəfindən zaman-zaman repressiya olunduğunu nəzərə çatdırmışdır.

Kitabda İrəvanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra “Böyük Ermənistan” xülyasının strateji məqsədə çevrilməsi, Ermənistanın sovinist hakim dairələrinin azərbaycanlıları sıxışdırması və bunun nəinki ədəbi mühitə, həm də adət-ənənələrimizə, mədəniyyətimizə vurduğu böyük ziyanlar araşdırılmışdır.

Böhtanlar və yalançı iddialarla 1937-1938-ci illərin repressiyasında Ermənistanda 50 mindən artıq azərbaycanlı repressiyanın qurbanı olmuşdur. Əlbəttə, bütün bunların hamısı İrəvanda Azərbaycan ədəbi mühitinin inkişafına böyük zərbə vurmuşdur.

Kitabda ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitin içərisində milli maarifçilik və təhsil məsələlərinə, mətbuata geniş yer ayrılmışdır. Milli maarifçilik və təhsil məsələlərinə ermənilərin törətdikləri maneçiliklərin İrəvanda mədəni-maarif ocaqlarının normal fəaliyyətinə vurduğu zərbələr siyasi-ideoloji cəhətdən yetkin bir şəkildə araşdırılmışdır.

Müəllif kitabda mətbuat tarixini xarakterizə etmiş və səciyələndirmişdir. 1920-1937-ci illərdə “Komunist”, “Rəncbər”, “Zəngi”, “Qızıl şəfəq” qəzetlərinin çapı və burada çap olunan materialların məzmunu, 1937-1946-cı illərdə “Sovet Ermənistanı” qəzetinin ictimai-siyasi, mədəni həyatda oynadığı rol, 1946-1950-ci illərdə nəşr olunan qəzetlərdə Ermənistanda gedən proseslə bağlı obyektiv məlumatın olduğu barədə məlumatlar vermişdir.

Bir sözlə, müəllif İrəvanda Azərbaycan türklərinin mənəvi-psixoloji durumu, milli maarifçilik və təhsil məsələləri və mətbuatın oynadığı rol kontekstində ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitin mənzərəsini yaratmışdır.

Kitabda XX əsrin 20-50-ci illərində İrəvandakı ədəbi prosesin aktual problemlərinə geniş yer ayrılmaqla yaradıcı insanların nəsr, poeziya, teatr və dramaturgiya, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki xidmətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. İrəvandakı Azərbaycanlı yazıçıların yaradıcılığının ictimaiyyətə təqdim olunmasında və inkişafında “Qızıl Şəfəq” qəzetinin oynadığı rol barəsində bəhs olunmuşdur. Bundan başqa, yaradıcı insanların yaradıcılığının çap olunması istiqamətində yeni – yeni qəzet və jurnalların nəşrinə ermənilər tərəfindən maneçilik göstərilməsi də, o dövrün reallıqları kimi təqdim olunmuşdur. Məsələn, azsaylı xalqlar şöbəsinin müdiri Bala Əfəndiyevin Ermənistan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə azərbaycanlı yazarlar bölməsinin “Ədəbiyyat cəbhəsi” adlı jurnal nəşr etməsi ilə bağlı müraciətinə müsbət cavab verilməmişdir. Əlbəttə bu cür mün-

sibət azərbaycanlı şair və yazıçıların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Onu da qeyd edək ki, İrəvanda ədəbi mühitin formalaşmasında C.Məmmədquluzadə, E.B.Sultanov, H.Cavid, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, H.K.Sanlı, C.Cabbarlı, S.Rüstəm, M.Müşfiq, A.Şaiq, M.Rahim, Mir Cəlal, Əli Nazim və digərləri əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Onların hər biri dəfələrlə İrəvandakı müxtəlif ədəbi toplantılarda iştirak etmişlər, azərbaycanlı yazıçıların yaradıcılıq imkanlarının genişlənməsinə böyük səy göstərmişlər. Ancaq Ermənistanın şovinist hakimiyyəti İrəvandakı azərbaycanlı yazarlar bölməsinin fəaliyyətinin canlanmasına həmişə maneçilik göstərmişlər. Buna baxmayaraq, İrəvandakı azərbaycanlı yazarlar bölməsi ən ucqar bölgələrdə belə ədəbiyyat dərnəklərinin yaradılması, şair və yazıçıların əsərlərinin çap olunması, çap olunmuş əsərlərin müzakirələrinin aparılması, azərbaycanlı ədiblərin yaradıcılıq və yubiley gecələrinin keçirilməsi istiqamətində böyük işlər görmüşdür.

Kitabda İrəvanda ədəbi mühitin canlanmasında Azərbaycan şair və yazıçılarının xidmətləri təhlil olunmaqla yanaşı, Ermənistan rəhbərliyinin İrəvan ədəbi mühitinin normal fəaliyyət göstərməsinə mane olması da öz əskini tapmışdır.

Tarix boyu İrəvanda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara məxsus olan maddi – mənəvi mədəniyyət abidələri darmadağın edilmiş, folklor nümunələri – musiqi, şeir, mahnılar və digərləri bir sistem halına salınaraq çap olunmamışdır. Bu mənada müəllif böyük yanğıyla qeyd edir ki, İrəvan ziyalılarının XX əsrin 20-50-ci illərində topladıqları folklor nümunələrinin böyük əksəriyyəti itib batmış, dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Halbuki bunların hamısı Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir tam şəkildə toplanıb çap olunmasında heç də az rol oynaya bilməzdi.

Müəllif kitabda İrəvandakı Azərbaycan dilində bədii əsərlərin nəşr olunması məsələsinə də yer ayırmışdır. Bu istiqamətdəki

faktların təhlilindən aydın olur ki, 1931-ci ilə qədər İrəvanda Azərbaycan dilində bədii əsər çap etdirmək çox çətin bir məsələ olmuşdur. “Zəngi”, “Qızıl şəfəq”, “Sovet Ermənistanı” qəzetlərinin səhifələrində ictimai – siyasi mövzularda şeirlər, felyetonlar çap olunsa da, bədii əsərlərin çapına biganəlik göstərilmişdir. Müəllif yazır: “Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1920-ci ildən 1931-ci ilə qədər Azərbaycan dilində bir dənə də olsun bədii kitab nəşr edilməmişdir”. 1931-ci ildə “Zərbə”, 1935-ci ildə “Yüksəlişdə” adlı almanaxların, 1935-ci ildə “On beş il” adlı kitabın çapı erməni bədxahlarının əhatəsində minbir zəhmət, əziyyət hesabına başa gəlmişdir. Ancaq 1936-cı ildən 1947-ci ilə qədər İrəvanda yenə də bir dənə də olsun Azərbaycan dilində bədii əsər çap olunmamışdır.

Müəllif 1920-ci illərdən 1950-ci illərə qədər Ermənistanda erməni və Azərbaycan dillərində çap olunmuş bədii əsərlərin sayını müqayisəyə cəlb etməklə azərbaycanlılara qarşı olan qərəzli, şovinist münasibətin dəqiq mənzərəsini yarada bilmişdir. Müəllif yazır: “Erməni ədəbiyyatına aid 1921-ci ildə 6, 1929-cu ildə 51, 1931-ci ildə 106, 1934-cü ildə 220, 1939-cu ildə 387 adda bədii kitab nəşr edildiyi halda, 1920-ci ildən 1950-ci ilə qədər Azərbaycan dilində cəmi 13 adda bədii kitab nəşr olunmuşdur”. Göründüyü kimi, Ermənistanın hakim dairələri Azərbaycan dilində kitabların çap olunmasına ciddi şəkildə maneçilik göstərmişdir. Hətta nəşrə hazırlanmış bir sıra kitabların nəşri dayandırılmış və onların sonrakı taleyi isə gizli qalmışdır. Məsələn, İrəvanda türk bölməsi tərəfindən hazırlanmış “Göyçə aşığı”, Nəsim Əfəndiyevin “Üçlər” romanı, Abbas Tahirin “Sona”, Əbülfət İbrahimin “Bədii ədəbiyyat uğrunda”, Abbas Azərinin “Gülümsəyən şəfəqlər” kitabları bu qəbildən olan bədii ədəbiyyat nümunələridir.

Kitabda İrəvan ədəbi mühitinin poeziya qolu və onun vəziyyəti barəsində də xeyli məlumat verilmişdir. 1920-1950-ci il

lərdə İrəvanda poeziyanın çapı və inkişafı ilə bağlı çoxlu çətinliklərin olduğu araşdırılmış, maraqlı faktlar ortalığa çıxmışdır. Ədəbi prosesin 1920-1950-ci illər mərhələsi üç dövrə bölünmüşdür: 1) 1924-1941-ci illər; 2) 1941-1945-ci illər; 3) 1946-1950-ci illər. Və bu dövrlər üzrə poeziyanın tematikası da bu kitabda özünə geniş yer almışdır. Təbii ki, müəllif dövrlər üzrə poeziyanın tematikasını xarakterizə etmiş, mövzu rəngarəngliyini müəyyənləşdirmiş, azərbaycanlı şairlərin dövrün ictimai-siyasi tələbatını ödəyən şeirlər yazdıqlarını geniş şəkildə tədqiq etmişdir. Çap işinə şəraitin olmamasına baxmayaraq, həmin şeirlər əzab və əziyyətlə "Zəngi", "Qızıl şafəq" qəzetlərində, "Zərbə" toplusunda, "Gənc səslər" almanaxında dərc olunmuşdur. Müəllifin tədqiqatından aydın olur ki, İrəvan ədəbi mühitində poeziyadan sonra ən mühüm yerlərdən birini məhz bədii nəsr tutmuşdur. Və İrəvan ədəbi mühitində bədii nəsrin bütün janrlarında əsərlər yazılmışdır.

Müəllif kitabda teatr və dramaturgiya məsələlərinə də aydınlıq gətirmiş, hətta İrəvanda Azərbaycan teatrının 1882-ci ildə yarandığını dəlillər və sübutlarla izah etmişdir. Eyni zamanda İrəvanda Azərbaycan teatrının fəaliyyət göstərməsində və inkişafında ziyalıların xidmətini xüsusilə qiymətləndirmişdir. Bu sahənin inkişafı ilə bağlı aparılan təbliğat işlərinin nə qədər çətin bir şəraitdə baş verdiyini maraqlı və tutarlı faktlarla tədqiq etmişdir. İrəvanda Azərbaycan teatrının tarixini belə dövrləşdirmişdir: 1) təşəkkül və formalaşma dövrü (1882-1929); 2) dövlət statuslu yüksəliş dövrü (1929-1949); 3) dövlət statuslu yeni dövr (1967-1988).

Müəllifin tədqiqatından aydın olur ki, İrəvanda ədəbi mühiti öz yaradıcılıq qabiliyyəti ilə stimullaşdıran istedadlı ədiblər olmuşdur. Ancaq onların yaradıcılıqlarının çapı və inkişafı üçün şərait olmamışdır. Demək olar ki, ədəbiyyatın bütün qollarını təmsil edən istedadların olması İrəvan ədəbi mühitinin başlıca atributu olmuşdur. Bu mühitdə ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

məsələləri də öz səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilmiş və buna görə də müəllifin tədqiqatının diqqət mərkəzində olmuşdur. Abbas Tahir, Abbas Azəri, Ələşraf Bayramov, Əbülfət İbrahim, Əbülfət Rəhimov, Mehdi Tağızadə, Nəsim Əfəndiyev, Lətif Hüseynov, Mirəli Seyidov, Əziz Nağıyev, Əkbər İrəvanlı kimi tənqidçi və ədəbiyyatşünasların İrəvan ədəbi mühitində tənqid və ədəbiyyatşünaslığın fəaliyyətində göstərdikləri xidmətlər onu da deməyə əsas verir ki, hələ bu istiqamətdə xeyli sayda tədqiqatların aparılmasına ehtiyac çoxdur. Belə tədqiqatları aparmaq hər şeydən əvvəl, məslək və əqidə sahibi olmağı tələb edir. Hələ 1904-cü ildə "Şərqi – Rus" qəzetində çap olunmuş "Ədəbiyyatda məslək" adlı məqaləsində Məhəmmədəğa Şahtaxtı yazırdı: "Mənim qəzetdəki məsləkim çox sadə, çox xeyirli bir yol göstərir. O dərəcə ki, ondan heç bir kəs xoşnudsuz qalmaqacaq etiqadındayam. Millətimə məhəbbət və digər millətlərə də xeyirxahlıq göstərmək – mənim yazdığım bəndlərdə belə hərəkət etmişəm". Bizim hər birimiz millətimizə məhəbbət əlaməti olaraq milli dəyərlərimizi, o cümlədən ədəbiyyatımızı indi və gələcəkdə tədqiq etməyi məsləkə, əqidəyə çevirməliyik.

Ümumiyyətlə, bu kitabın özü gələcəkdə görüləcək bəzi işlərin dəqiq koordinantlarını cıza bilir. Məncə, bunlar aşağıdakılardır.

I. Hələ 1920-1950-ci illərə qədər İrəvanda ədəbi mühitin vəziyyəti barəsində fundamental tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır. Şifahi xalq ədəbiyyatından başlamış yazılı ədəbiyyat nümunələrinə qədər bütün bunların hamısı sistemli, ardıcıl şəkildə tədqiq olunmalı və araşdırılmalıdır.

II. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi qədim dövrlərdən başlayaraq indiyə qədər çox zəngin bir yol keçmişdir. Və bunun nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin tarixi dövrləri formalaşmışdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı, o cümlədən İrəvan ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyatının

bir qoludur. Və bu qol da çox zəngin olmaqla yanaşı, əzab və əziyyətli bir yol keçmişdir. Odur ki, Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrləri nə qədər sistemli, fundamental öyrənilərsə, bu da bütövlükdə ədəbiyyat tariximizin qazancı ola bilər.

III. Bu tədqiqat belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, bizdən asılı olmayaraq ədəbiyyatımızın tarixən bir qərb qolu da yaranmışdır. Bu mənada Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını qəbul etdiyimiz kimi, Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatını da qəbul etməliyik və bu ədəbiyyatı tədqiq etməli, öyrənməliyik. Təkrar olunmaz faktdır ki, bu ədəbiyyatla bağlı zəngin mənbələr indiki Ermənistan ərazisində qalmışdır. Mən burada Ermənistanın ayrı – ayrı bölgələrində Azərbaycan dilində çap olunmamış qəzetləri, jurnalları, topluları, almanaxları və digər materialları nəzərdə tuturam.

Onu da qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, bu tipli tədqiqatlar Qərbi Azərbaycana aid olan bir çox məqalələrin araşdırılmasına təkan verir. Qərbi Azərbaycanla bağlı tədqiq olunmamış çoxlu xam materialların araşdırılmasının vacibliyini təsdiqləyir. Tədqiqatçılarımızı belə mövzuları strateji mövzular kimi araşdırmağa ruhlandırır. Ona görə də Cəlal Allahverdiyevin şəxsən özünün də gələcəkdə bu istiqamətdə tədqiqatlarını davam etdirməsini məqsədəuyğun sayırıq və yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

*Buludxan XƏLİLƏV,
filologiya elmləri doktoru, professor.*

XX əsrin əvvəllərinə qədər Bakı, Təbriz, Xoy, Naxçıvan və başqa şəhərlər ilə yanaşı İrəvan Azərbaycanın aparıcı elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Azərbaycan elm və mədəniyyət tarixinə «İrəvani» təxəllüsü ilə daxil olmuş və öz önəmli töhfələrini vermiş xeyli alimlərə, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinə rast gəlmək olar. Mirzə Qədim İrəvani, Mirzə Məhəmməd İrəvani, Balağa İrəvani, Mirzə Müslüm İrəvani, Fəzil İrəvani, Aşub İrəvani, Dəlil İrəvani, Əbdülkərim İrəvani və başqa şəxsiyyətlərin yaradıcılığı bunu bir daha təsdiq edir.

Bütün dolanbac, keşməkeşli yollarına baxmayaraq, bəşər tarixi xalqlararası münasibətlərdə təcridcən ədalət prinsipinin bərqərar olması ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan, XIX və XX əsrlərdə xalqımızın xəbis qonşumuz ermənilər tərəfindən məqbulduğunu problemlər bu gün də həllini tapmamışdır. Güllüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri əsasında Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölünməsi zəncirvari reaksiyaya səbəb oldu: Qərbi Azərbaycan «Ermənistanlaşdı», Dərbənd Rusiyaya, Borçalı Gürcüstana “təhvil” verildi. Bütün bu «tarixi hadisələr» Azərbaycan xalqının və Azərbaycan mədəniyyətinin misli görünməmiş amansız və faktiki olaraq aramsız repressiyaları ilə müşayiət olundu.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) apardıqları soyqırım siyasəti nəticəsində əvvəllər ədəbi-estetik fikrimizin inkişafında böyük rolunu oynayan İrəvan ədəbi mühiti də dərin tənəzzülə uğramış, onun bir sıra nümayəndələri soyqırıma və deportasiyaya məruz qalmışlar. Nəticədə İrəvan ədəbi mühitinin aparıcı simalarının bir qismi cismani şəkildə qəddarcasına məhv edilmiş, bir qismi isə ölümdən canını qurtarmaq üçün Azərbaycan, Türkiyə, İran, Orta Asiya, Rusiya və digər ölkələrə üz tutmuşlar.

Etiraf etmək lazımdır ki, 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanı sovet hakimiyyətinin qurulması bütün çatışmazlıqlarına baxmayaraq, İrəvan ədəbi mühitinin bərpasına dar çərçivədə rəvac vermişdir. Lakin bəzən gizli, bəzən də açıq şəkildə özünü büruzə verən erməni şovinizmi əhatəsində bu proses heç də asan olmamışdır. Qeyrətli azərbaycanlı ziyalılar Cahangir Ələkbərbəyov, Məmmədəli Nasir, Bala Əfəndiyev, Mustafa Hüseynov, Rza Vəlibəyov, Mehdi Kazımov, Əhməd Əhmədov, Əkbər Rzayev, Bülbül Kazımova, Fatma Əfəndiyeva, Bəyim Mir Kazımova, Rza Şeyxzadə, Abbas Fərəcov, Mir Yusif Mir Babayev, Mir Yəhya Ələkbərov, Salman Rəhimov, Umud Süleymanov, Yusif Ziya, Məşəmməd Yusifzadə, Məşədi Teymur Güllüçinski, Yusif Fikrət, Rza Axundov, Ələmdar Haşımov, Yunis Nuri, Məşədi Məhəmməd Börgücü, Əli Tağızadə, Bəhlul Yusifov, Həbib Məhəmmədzadə, Cəfər Vəlibəyov, Rəhim Allahverdiyev və başqaları ədəbi mühitin bərpasında, inkişafında fədakarlıq göstərmiş, siyasi və milli iradə nümayiş etdirmişlər. Onların İrəvanda Azərbaycan dilində mətbuatın, teatrın, bir sıra mədəni-maarif ocaqlarının, türk yazarları bölməsinin, Yeni Türk Əlifba Komitəsinin İrəvan şöbəsinin yaradılmasında və tərəqqisində böyük xidmətləri olmuşdur. Bu ziyalılardan sözi nəticəsində İrəvanda yeni ədəbi ziyalı qüvvəsi yaranmış və onlar ictimai şüur formalarından biri kimi bədii ədəbiyyatı inkişaf etdirmişlər. Bunlardan Abbas Tahir, Nəriman Fəxri, Adil Axundov, İnsaf Ağazadə, Fəqiyə Kəngərli, Ələşrəf Bayramov, Ələşrəf Babayev, Nurəli Qurbanov, Əbülfət İbrahim, Əbülfət Rəhimov, Abbas Azəri, Telman Nəzərli, Həsən Həsənov, Mirzə Mirzəyev, Murtuza Muradov, İslam Qaradağlı, Abdulla Xudiyev, Sərdar Cəlal, Teymur Əhmədli, Filurə Afəti, Qəmə Şərif, Sona Bağırova, Əli Şahin, Bəhlul Məmmədov, Yusif Sədiyev, Yusif Rizayi, Həbib İsmayılov, Əkbər Həsənov, Əli Əliyev, İslam Süleyman, Hüseyn Novruzlu kimi qələm sahiblərini göstərmək olar.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il, 26 mart 1998-ci il tarixli və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının 30 avqust 2006-cı il tarixli sərəncamları, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini, İrəvan ədəbi mühitini tədqiq etməyi günün ən aktual problemi kimi qarşıya qoyur (65; 66).

«Yersiz gəldi, yerli qaç!» prinsipindən çıxış edən ermənilər azərbaycanlıların indi «Ermənistan» adlanan tarixi yurdunda xalqımızın yaratdığı milli-mədəni irsi hər vasitə ilə inkar etməyə can atırlar. Lakin sovet hakimiyyəti illərində ermənilər İrəvanda xalqımızın öz milli-mənəvi, sosial-mədəni irsini yaşatmağa, adət-ənənələrini davam və inkişaf etdirməyə hər vasitə ilə mane olmağa çalışsalar da, buna nail ola bilməmişlər. Bu, hər şeydən əvvəl mədəniyyətimizin dərin köklərə, sarsılmaz təmələ söykənməsi, dilimizin ən mürəkkəb mətləbləri və eyni zamanda ən incə poetik məqamları ifadə etmək imkanına malik olması, qədim tarix boyu ədəbi-bədii fikrimizin dünya mədəniyyəti ilə qırılmaz təmasda olması ilə bağlıdır. Bununla belə, ermənilərin zaman-zaman müxtəlif səviyyələrdə gah açıq, gah gizli, gah rəsmi, gah da qeyri-rəsmi şəkildə Ermənistanı Azərbaycan mədəniyyətini sıxışdırmaqla bağlı siyasətləri İrəvan ədəbi mühitinin öz böyük potensialını bütöv şəkildə gerçəkləşdirməyə imkan verməmişdir.

«İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illik yubileyi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 avqust 2006-cı il tarixli sərəncamında deyilir: «İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı keçməkeşli sənət yolu keçmişdir. İosif Stalinin «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülmələri haqqında» 1947-ci il 23 dekabr və «Kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına kö-

çürülməsi üzrə tədbirlər haqqında» 1948-ci il 10 mart tarixli qərarları ilə azərbaycanlıların İrəvandakı ata-baba torpaqlarından kütləvi deportasiyasında reallaşan qərəzli siyasət İrəvan teatrının da taleyindən yan keçməmişdir» (65). Tarixi həqiqəti dəqiq və obyektiv şəkildə əks etdirən bu sərəncamdan da aydın olur ki, bu siyasət təkcə İrəvan teatrının deyil, eyni zamanda qədim diyarımızda yaşı bilinməyən tarixdən bəri formalaşmış inkişaf etmiş Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələrinə ağır zərbə vurmuşdur.

İrəvanda Azərbaycan ədəbi mühitinin araşdırılması çağdaş ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq üçün aktual mövzulardan biri olmaqla yanaşı, milli mədəniyyətimizin indiyədək öyrənilməmiş, qaranlıq səhifələrinin üzə çıxarılmasına xidmət edir.

Bu mənada, erməni-azərbaycanlı münasibətlərinin ən gərgin və qapalı dövrlərindən olan 1920-1950-ci illərdə İrəvan şəhərində Azərbaycan ədəbi mühitinin işıqlandırılmasını ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərindən biri hesab etmək olar. Ermənilərin və bütün dünyada ermənipərəst qüvvələrin fəallaşdığı, milli-mənəvi dəyərlərimizə qarşı fəal mübarizəyə başladığı bir dövrdə İrəvanda və bütün Ermənistanda Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi haqqında tədqiqat işləri apararaq həqiqəti üzə çıxarmaq vacib, zəruri və aktualdır.

Uzun onilliklər boyu millətlər arasında mövcud problemləri ört-basdır etməyə cəhd göstərən, lakin mahiyyət etibarilə bu problemlərin daha da dərinləşməsinə və kəskinləşməsinə səbəb olan sovet ideologiyası saxta «beynəlmiləçilik» ruhunda bədii nümunələrin yaranmasına meydan açdı. Etiraf etmək lazımdır ki, sovet ideologiyasının təzyiqinə məruz qalan, sosialist realizminin yaradıcılıq prinsiplərinə riayət etməyə məcbur edilən İrəvanda yaşayıb-yaradan azərbaycanlı sənətkarlar da bu prosesdə iştirak edirdilər.

Erməni millətçiləri əlverişli tarixi-ideoloji şəraitdən maksimum istifadə edərək başqa xalqların ədəbi-bədii nailiyyətlərini öz mədəniyyətlərinin nümunələri kimi təqdim etməyə cəhd göstərirdilər. Lakin onların bu cəhdləri zaman-zaman dünyanın obyektiv mövqedən çıxış edən ziyalıları və tədqiqatçıları tərəfindən ifşa olunmuşdur. Bunların arasında Səmyuel A Uimz, Adam Mets, Tadeuş Svyatoxovski və Erik Fayql kimi yalnız həqiqəti, doğrunu, düzünü deyən adamların adlarını çəkmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, sovetlər dönəmində bəzən elmi-bədii fikrimizdə uydurma dostluq və qardaşlıq ideyalarını vəsf edən bədii nümunələr yaradılır və elmi tədqiqatlar aparılırdı. Bu yazılarda Ermənistanda fəaliyyət göstərən ziyalılarımız və sənətkarlarımız ara-sıra xatırlanır, onların yaradıcılıqları beynəlmiləl sovet mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi təqdim olunurdu. Bir sıra əsərlərdə İrəvan Azərbaycan teatr sənəti, ədəbiyyatı, dramaturgiyası, saxta kommunist beynəlmiləçiliyi, sosialist realizmi metodunun sənətə zidd prinsipləri əsasında qiymətləndirilmişdir. Amma İrəvan ədəbi mühiti haqqında müfəssəl və sistemli araşdırmalara rast gəlmirik. Düzdür, bir sıra görkəmli ziyalılar, o cümlədən professor Sabir Əsədov Teymur Əhmədov, professor Qara Namazov, professor Əsgər Zeynalov, professor Həsən Mirzəyev, professor Ataxan Paşayev, professor Vilayət Əliyev, professor İlham Rəhimli, professor İbrahim Bayramov, Hidayət Orucov, tədqiqatçı-alimlər İsrəfil Məmmədov, Əli Əliyev, Əziz Ələkbərli, Bəxtiyar Nəcəfov, Almaz Ülvi, tədqiqatçı Nazim Mustafa, Həbib Rəhimoğlu və başqaları əsərlərində həmin dövrün ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatına bu və ya digər dərəcədə toxunmuşlar. Biz isə bu vacib problemin ardıcıl sistemli şəkildə araşdırılmasına bir sıra müddəaları əsaslandırmağa və dəqiqləşdirməyə çalışmışıq.

Çağdaş dövr bütövlükdə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını, həmçinin onun üzvi tərkib hissəsi olan İrəvan ədəbi

mühitini obyektiv şəkildə tədqiq etməyə imkan verən elmi-nəzəri prinsiplər əsasında dəyərləndirməyi tələb edir. Bizə elə gəlir ki, İrəvan ədəbi mühütünün yeni rəkursdan araşdırılması yeni obyektiv nəzəri müddəaların işlənilib hazırlanması üçün əsas yaradır. Azərbaycan ədəbiyyatının ən yeni dövrünün daha əhatəli və dolğun tarixini yaratmağa, ədəbi-estetik fikrimizdə mövcud olan ideya tendensiyalarının istiqamətini müəyyənləşdirməyə, ədəbi -tarixi faktları saf-çürük etməyə və sistemləşdirməyə imkan verir.

I FƏSİL İCTİMAİ-SİYASİ VƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİT

1.1. İrəvanda Azərbaycan türklərinin mənəvi-psixoloji durumu

İrəvan şəhəri Azərbaycanın qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə və ədəbi irsə malik olan mərkəzlərindən biridir. Burada xalqımızın tarixinin müxtəlif dövrlərini özündə əks etdirən abidələr, qədim qala divarları, şərq-müsəlman memarlıq üslubunda tikilmiş binalar, məscidlər, mədəniyyət mərkəzləri, etnik özümlülüyü, dini etiqadı ehtiva edən qəbirlər, toponimlər, hidronimlər, tarixi yazılar azərbaycanlıların lap qədim dövrlərdən bu yerlərin aparıcı etnosu olduğunu bir daha təsdiq edir. Bütün bunlara baxmayaraq, həmin ərazilərin əsl sahibləri və sakinləri azərbaycanlılar olsa da, tarixin müxtəlif dövrlərində zor gücünə öz əzəli torpaqlarında yaşamaq hüququndan məhrum edilmişlər. Belə ki, 1828-ci ildən başlayaraq, Rusiyanın himayəsi və xüsusi qayğısı sayəsində ermənilərin müxtəlif dövrlərdə İrandan, Türkiyədən, Livandan, Suriyadan, Fransadan, Almaniyadan, Yunanıstandan və başqa ölkələrdən Cənubi Qafqaza, xüsusilə indi «Ermənistan» adlanan ərazilərə kütləvi şəkildə köçürülməsi bölgədə yeni münafişələrin yaranmasına, azərbaycanlıların soyqırımına, deportasiyasına, terrora məruz qalmalarına zəmin yaratmış, xalqımız üçün daimi təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir.

1890-cı ildə Rusiya tərəfindən «Daşnaksütyun» terrorçu təşkilatının təsis edilməsi, ermənilərin siyasi, iqtisadi, hərbi cəhətdən hərtərəfli şəkildə dəstəklənməsi, 1905-1907, 1918-1920-ci illərin soyqırımları, Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına «Ermənistan» adlı dövlətin yaradılması, 1948-53-cü illər deportasiyası, nəhayət, 1988-ci ildə azərbaycanlıların öz

tarixi torpaqlarından kütləvi şəkildə köçürülməsi və yaşadığımız dövrün gerçəklikləri – bütün bunlar hamısı tarixin danılmaz və inkaredilməz həqiqətləridir. Belə ki, 1918-ci ilin may ayında Ermənistanda qatı mürtəce mövqedən çıxış edən daşnakların hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində azərbaycanlılara qarşı amansız və kütləvi terror, soyqırım siyasəti ən qəddar metodlarla həyata keçirilməyə başladı.

1918-20-ci illərdə İrəvan şəhəri tarixinin ən gərgin və acınacaqlı dövrlərindən birini yaşamışdır. Erməni daşnaklarının hökmranlığı dövründə törədilən kütləvi qırğın aksiyaları zamanı İrəvan şəhərinin azərbaycanlılar yaşayan məhəllələri alt-üst edilərək xarabalığa çevrilmiş və 14.000 nəfərdən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir (133). Erməni quldurları təkcə İrəvan şəhərində deyil, azərbaycanlılar yaşayan bütün bölgələrdə – Üçmüədzin, Zəngibasar, Vedi, Qəmərli, Qarabağlar, Basarkeçər, Dərələyəz, Ağbaba, Allahverdi və s. rayonlarda son dərəcə vəhşi üsullarla misli görünməmiş tarixi cinayətlər törətmişdilər. Belə ki, 1918-20-ci illərdə erməni millətçiləri tərəfindən 300-dən artıq azərbaycanlı kəndi yerlə yeksan edilmiş, on minlərlə dinc sakin kütləvi şəkildə qırılmış, yüz minlərlə azərbaycanlı isə öz əzəli torpaqlarından məcburi surətdə qovularaq didərgin salınmışdır. Soydaşlarımız ölümün cəngindən xilas olmaq üçün İrana, Türkiyəyə, Azərbaycana və digər ölkələrə üz tutaraq sığınacaq tapmağa məcbur olmuşlar. Bununla da İrəvanda soydaşlarımızın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatı tənəzzülə uğramış, onun görkəmli nümayəndələri soyqırma və deportasiyaya məruz qalmışlar. Sonralar Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynamış Mustafa bəy Topçubaşov, Əziz Əliyev, Əhməd Rəcəbli, Əhməd Cəmil, Cəfər Xəndan, Heydər Hüseynov, Səid Rüstəmov, Bəhmən Axundov və başqa görkəmli şəxsiyyətlərin ailələri də bu dövrdə öz doğma ocaqlarını tərk etməyə məcbur olmuşlar.

Cənubi Qafqazda, o cümlədən «Ermənistanda» sovet hakimiyyətinin bərqərar olması siyasi-ictimai durumu dəyişdirdi, sosial münasibətlər sisteminə nisbi dinclik və sakitlik gətirdi. Bu heç də millətlərarası münasibətlərin xarakterinin dəyişməsindən, birdən-birə, gözlənilmədən ermənilərin düşmənçilik mövqelərindən çəkilib, sözdə bəyan olunduğu kimi, azərbaycanlıları dərin məhəbbətlə sevdiklərindən xəbər vermirdi. Sadəcə olaraq, millətlərarası münasibətlərdə mövcud olan ziddiyyətlər «dostluq» və «qardaşlıq» pərdəsi arxasında gizlədildi: ermənilərin xalqımıza düşmən münasibəti daha xəbis, daha gizli səciyyə kəsb etdi.

1920-1950-ci illər İrəvanın ictimai-siyasi və ədəbi-kulturoloji mühiti bir sıra hadisələrlə əlamətdardır. Bu dövrdə İrəvandakı ümumi vəziyyəti – ictimai-siyasi mühiti şərh etmək üçün aşağıdakı mühüm məsələlərə aydınlıq gətirmək lazım gəlir: həmin illərdə İrəvanda yaşayan Azərbaycan türklərinin mənəvi-psixoloji durumu, milli-maarifçilik və təhsil məsələləri, Azərbaycan mətbuatının inkişafı.

Əgər rəsmi mənbələrə əsaslanaraq, 1920-ci il noyabr ayının 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulmuşdur. Amma Ermənistanda «sovet hakimiyyəti» öz spesifik xüsusiyyətlərinə malik idi. Bu, hər şeydən əvvəl, erməni kommunistlərinin və dövlət xadimlərinin sözdə bir, əməldə tamamilə əks prinsiplərdən çıxış etməsində özünü büruzə verirdi. Başqa respublikalardan fərqli olaraq, Ermənistanda sosial mühitin, partiya həyatının, milli siyasətin iki – birincisi, görünən, ikincisi, görünməyən tərəfləri var idi.

Görünən tərəf «proletar beynəlmiləçiliyi», «bolşevizm ideyalarının həyata keçirilməsi», görünməyən tərəf isə rəsmi Ermənistan rəhbərliyinin gizli surətdə həyata keçirdiyi şovinist və antitürk siyasəti idi.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulmasının və Ermənistan kommunist partiyasının yaradılmasının 40 illiyi münasibətilə

1960-cı ildə çap olunmuş tezisdə deyilirdi: «Ermənistan zəhmətkeşləri qazandıqları bütün müvəffəqiyyətlər, azad, fərəhli və xoşbəxt həyatı üçün ölməz Leninə, onun yaratdığı Kommunist partiyasına, böyük rus xalqının, sosialist vətənimizdə yaşayan digər qardaş xalqların qərəzsiz yardımına borcludur» (51, 4).

Hətta kommunist beynəlmiləçiliyi pərdəsinə bürünmüş ən qatı daşnak olan A.İ.Mikoyan yazırdı: «Daşnaklar zamanı Ermənistan yetimlər ölkəsi, göz yaşları ölkəsi, dilənçilik və vəhşi özbaşınalıq ölkəsi idi. «Daşnaksütyun» burjua millətçi partiyası özünün bütün siyasətilə imperializmin mənafeyinə xidmət edirdi. Daşnakların müsibətli siyasəti nəticəsində ölkə ağır fəlakət qarşısında qalmışdı» (51, 12).

İ.Stalin isə 1920-ci ilin noyabrında «Pravda» qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibədə deyirdi: «Daşnak Ermənistanı heç şübhəsiz, onu Türkiyənin üstünə küşgürüb sonradan türklərin cəngində qoyub biabırcasına qaçan Antantanın fitnəkarlığının qurbanı kimi yıxdı... Ermənistanın Rusiya ilə birləşməkdən başqa yolu qalmadı» (200, 66).

Bu fikirlərdən aydın olur ki, ermənilər heç vaxt azad düşüncəli xalq kimi yaşamamış, müstəqil dövlətə malik olmamış, zaman-zaman Amerika, Rusiya, Almaniya, Fransa, İngiltərə və b. dövlətlərin əlində siyasi alət rolunu oynamışlar. Həmin dövlətlər Qafqazda öz siyasi-strateji maraqlarını həyata keçirmək üçün erməniləri hər zaman dəstəkləmiş və onların «Böyük Ermənistan» xülyası ilə yaşamasına rəvac vermişdilər. Yaşadığımız dövrün reallıqları da bir daha bunu təsdiq edir. Tarixi prosesi izləyərkən bir daha aydın olur ki, ermənilərin müxtəlif dövrlərdə apardığı işğalçılıq, qəsbkarlıq və genosid siyasəti son anda iflasa uğramış, erməni xalqının ağır faciələrinə səbəb olmuş, onun həyatının bütün sahələrində dərin böhrana meydan açmışdır. Məğlubiyyətin acı nəticələri ilə üzleşən ermənilər qurd libaslarını çox asanlıqla dəyişib, mələk cildinə

girərək özlərini dünyanın ən humanist, məzlum, yazıq bir toplumu olduqlarını, bütün xalqlarla bərabərlik, dostluq və qardaşlıq şəraitində yaşamaq arzularını bəyan etmişlər. Ermənilərin bütün xalqlarla dostluğunu və qardaşlığını elan edən mənbələrdən birinə nəzər yetirək: «Erməni xalqı, onun avanqardı olan Ermənistan Kommunist Partiyası SSRİ-nin bütün xalqları ilə öz dostluq və qardaşlığını çox yüksək qiymətləndirir və onu göz bəbəyi kimi qoruyurlar» (51, 39).

Ermənilərin guya bütün xalqlarla dostluq və qardaşlıq münasibətində olduğunu bəyan edən saxta və yalan ifadələr üzərində qurulmuş yüzlərlə bu cür mənbəyə rast gəlmək olar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ermənistanın rəsmi dairələrinin yalan və riyakar təbliğat nəticəsində formalaşmış görünüşü 70 illik Sovet hakimiyyəti dövründə zahirən ermənilər haqqında beynəlmiləçi xalq təsəvvürü yaradırdı. Amma ermənilərin əsas fəaliyyəti gizləndə olmuşdür. Əslində, daşnaklar N.Aqbalyan, A.Xatisyan, S.Tiqranyan, A.Camalyan, Q.Njde, A.Ozanyan, Hamazasp, Dro və bolşeviklər S.Şaumyan, L.Mirzoyan, A.Myasnikyan, Y.Əlixanyan, S.Kasyan, A.Xancyan, A.Amatuni arasında heç bir fərq olmamışdır. Birincilər Daşnaksütyun partiyasının, ikincilər isə Kommunist Partiyasının biletlərini gözdürirdilər. Bunların hər ikisi ideoloji baxımdan eyni mənbədən – erməni şovinizmindən qidalanırdılar. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra erməni kommunistləri 1918-1920-ci illərdə daşnakların azərbaycanlılara qarşı apardıqları siyasəti davam etdirdilər, lakin daha incə üsullara əl ataraq, maskalanmış, ardıcıl və düşünülmüş şəkildə öz məkrli planlarını həyata keçirməyə başladılar. Çoxsaylı tarixi faktlar sübut edir ki, erməni kommunist-bolşeviklər fürsət düşəndə daşnaklardan daha dəhşətli və amansız idilər. Daşnaklar Azərbaycan türklərini öz əzəli topraqlarından tam təmizləyə bilmədikləri halda, kommunistlər bunu çox incə metodlarla həyata keçirə bildilər. El ağsaqqalı Şamo Vəliyev erməni daşnak

siyasətinin daha müdhiş, qırmızı bolşevik pərdəsinə bürünmüş şəkildə davam etdiyini ifşa edərək azərbaycanlıların Ermənistan-dan 1948-1953-jü illərdə deportasiyası haqqında demişdi: «Mikoyanın qələmi Andranikin qılıncından daha betərdir. Andronikin qılıncından qurtarıb qaçanlar ev-eşiklərinə qayıtdılar. Mikoyanın qələmi elə hökm yazıb ki, bir daha buraların üzünü görə bilməyəcəyik: deyəsən daşnaklarla sovetlər bir şeydir, onlar qılıncı, bunlar isə pambıq-sapla baş kəsiblər» (157, 68).

Tarixi proseslər daşnakçılığa nisbətən bolşevizmin daha dəhşətli bəla olduğunu bir daha təsdiq edir. Bolşevik cildinə bürünmüş Ermənistan hakimiyyəti sələflərinin məqsəd və məramlarını daha ardıcıl və sistemli şəkildə dövlət səviyyəsində icra edirdi.

30 yanvar 1922-ci ildə Ermənistan Kommunist partiyasının və Ermənistan SSR Sovetlərinin birinci qurultayı keçirilmişdir. Qurultayda 252 nəfər nümayəndə iştirak etmişdir ki, bunlardan da, 14 nəfəri azərbaycanlı idi (51, 19). Cahangir Ələkbərbəyov, Bala Əfəndiyev, Rza Şeyxzadə, Əhməd Əhmədov, Rza Axundov, Əli Əkərəkli, Əkbər Rizayev, Rza Vəlibəyov və başqaları qurultayın nümayəndələri idilər. Qurultayda təsərrüfat və mədəni quruculuğun genişləndirilməsi, o cümlədən bir sıra məsələlər müzakirə edilərək, qərarlar qəbul edilmişdir. Qurultayın gündəliyində yer tutan 3 mühüm məsələ haqqında qəbul edilmiş qərara diqqət yetirək: 1. Zaqafqaziya Federativ Sosialist Respublikasının yaradılması. 2. Torpaqların kəndlilərə verilməsi. 3. Xaricdən Ermənistana köçürülən ermənilərin ictimai təminat məsələsi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz və Moskvanın göstərişi ilə Zaqafqaziya Federativ Sosialist Respublikasının yaradılması məsələsi əslində regiondakı azərbaycanlıların əleyhinə olan bir təşkilat idi. Bu vaxt Ermənistan K(b) P rəhbəri A.Myasnikyan idi. Ona S.Orconikidze və S.M.Kirov yaxından kömək edirdi. 12 mart 1922-ci ildə Moskvanın göstərişi, S.Orconikidzenin rəhbərliyi ilə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan MİK nümayəndələrinin

konfransında Zaqafqaziya Respublikalarının federativ ittifaqı yarandı. Bu federativ ittifaq 10 dekabr 1922-ci ildə Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasına (ZSFSR) çevrildi.

Rəsmi sənədlərdə belə bir ittifaqın yaranması «Zaqafqaziya xalqlarının qardaşcasına birliyinin parlaq ifadəsi» kimi qeyd olunurdu (51, 18; 200, 67). Mənbələrdə bu ittifaqın yaranmasının «üç qardaş» xalqın elmi və mədəni tərəqqisinə, iqtisadi cəhətdən güclənməsinə, siyasi cəhətdən püxtələşməsinə, milli sülhün möhkəmlənməsinə əsas yaratması qeyd olunur. ZSFSR-in yaradılması SSR-nin təşkil edilməsinə hazırlıq prosesi üçün atılmış bir addım idi. 1936-cı ildə ZSFSR ləğv edilərək hər üç respublika ayrı-ayrılıqda SSRİ-nin tərkibinə daxil edildi. Nə ZSFSR-in, nə də SSRİ-nin təşkili Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların soyqırma, deportasiyaya, təqib və təzyiqlərə, siyasi-iqtisadi, mənəvi-fiziki terrora məruz qalmalarına nəinki son qoydu, əksinə, münasibətlərin daha da kəskin xarakter almasına rəvac verdi. Bu vaxt Azərbaycan K(b) P MK katibi S.M.Kirov idi. Bu təşkilata A.Myasnikyan, Gürcüstanda F.Maxaradze başçılıq edirdilər. ZSFSR-də isə bu qurumun başında S.Orconikidze dururdu. Bununla da Mikoyan-Kirov-Orconikidze üçlüyü yaranmış əlverişli tarixi şəraitdən istifadə edərək hər yerdə erməniləşdirmə siyasəti aparırdı. Belə ki, 1918-20-ci illərdə erməni daşnaklarının zülmü nəticəsində ən qəddar üsullarla qətlə yetirilməkdən xilas olmaq üçün doğma yurdlarını tərk etmiş azərbaycanlılar Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yenidən öz vətənlərinə geri dönməyə başladılar. Buna görə də Ermənistan İnqilab Komitəsi «1921-ci ilin aprel ayının 10-da və 23-də ölkəni tərk etmiş qaçqınların, geri qayıtmasına icazə verdi» (133). Bununla yanaşı rəsmi İrəvan bu işdə yoluxucu xəstəliklərin yayılma ehtimalını əsas gətirərək azərbaycanlı qaçqınların geri qayıtmasını əngəlləyirdi. Burada əsas məqsəd «1918-20-ci illərdə Ermənistanı tərk etmiş 500 min azərbay-

canlının» (133) geri dönməsinin qarşısını almaq, onların sayını minimuma endirmək idi. Bunun nəticəsində həmin dövrdə Azərbaycana, Türkiyəyə, İrana və digər müxtəlif ölkələrə üz tutmuş xeyli sayda azərbaycanlı qaçqınlıqdan geri qayıtmadı. Ocaqlarına dönən azərbaycanlı qaçqınlar sovet hökumətinin ədalətli xalq hökuməti olduğuna, ölkənin tam hüquqlu vətəndaşları kimi yaşayacaqlarına inanaraq bu addımı atmışdılar. 1922-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq torpaqların kəndlilərin istifadəsinə verilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi prosesi zamanı ən münbit ərazilər ermənilər tərəfindən zəbt olunmuş, vaxtilə azərbaycanlı əhalinin tərk etdiyi yaşayış məntəqələrində isə qısa zaman içərisində xaricdən köçürülmüş ermənilər yerləşdirilmişdi. Erməni daşnaklarının dözülməz təqib və təcavüzkarlığı üzündən Ermənistanı tərk etmiş, yenidən öz vətənlərinə qayıdan azərbaycanlı qaçqınlar daxmalar tikib, orada yaşamağa məcbur olurdular. Ermənistanın şovinist hakimiyyəti xaricdən köçürülən ermənilərin ictimai təminat məsələlərini önə çəkərək, onların yerləşdirilməsindən tutmuş, məişət problemlərinin həllinə qədər xüsusi səy göstərdiyi halda, faktiki olaraq azərbaycanlılar torpaq payından, hətta öz əzəli yaşayış məntəqələrində və evlərində belə yaşamaq hüququndan məhrum edilirdi.

Apardığımız araşdırmalardan məlum olur ki, 1922-23-cü illərdə qaçqınlıqdan geri dönən 170 mindən artıq azərbaycanlı əhalinin 55 min nəfəri erməni şovinist dairələrinin yaratdığı bu cür problemlərin nəticəsində yenidən Azərbaycana və başqa ölkələrə qayıtmağa məcbur olmuşdu, yenidən doğma yurdlarından didərgin düşmüşdü.

Bu siyasət İrəvan şəhərində daha qabarıq şəkildə özünü göstərirdi. Geri dönən azərbaycanlı qaçqınların İrəvan şəhərində öz doğma yurdlarında məskunlaşmasını Ermənistanın kommunist cildinə girmiş daşnak hakimiyyəti müxtəlif vasitələrlə əngəlləyirdi. Məcburiyyət qarşısında qalan azərbaycanlılar İrəvana

yaxın ətraf bölgələrdə - Ücmüədzin, Zəngibasar, Qəmərli və s. yerlərdə məskunlaşdılar. Bu cür təqib və təzyiqlərlə üzləşən azərbaycanlı qaçqınların əksəriyyəti isə yenidən İrəvanı, o cümlədən Ermənistanı tərk etməyə məcbur olurdu. Erməni şovinistləri aydın başa düşürdülər ki, «Ermənistanı» erməniləşdirmək üçün ilk növbədə azərbaycanlıların mənəvi-mədəni istinadgahları olan İrəvanda onların mövqeyini sarsıtmaq mühüm şərtidir. İrəvanın türksüz şəhərə çevrilməsi, ermənilərin sonralar «uca» məramını həyata keçirmək Qərbi Azərbaycanı azərbaycanlılardan «azad etmək» üçün daha asan idi. Beləliklə, Ermənistanda sovet hakimiyyətinin bərqərar olması nə Ermənistan rəhbərliyində, nə də cəmiyyətin sırayı nümayəndələrində köklü dəyişikliyə səbəb olmadı. «Beynəlmilçilik», «qardaşlıq» ideyaları köhnə iyrenc məqsədləri həyata keçirmək üçün son dərəcə rahat və əlverişli pərdə oldu.

В ВСЕРОССИЙСКОМ СЪЕЗДЕ СОВРАДМЕН

28-31 ЯНВ. 1923 ГОДА

Азsaylı xalqların 1-ci Ümumrusiya qurultayı.

4-cü sıra, sağdan 1-ci Mehdi Kazımov.

Erməni - azərbaycanlı münasibətlərinin yenidən kəskinləşməyindən ehtiyat edən Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi bu vəziyyəti dözülməz hesab etmiş və 1922-ci ilin iyununda Ermənistan K(b) P MK nəzdində «Azsaylı xalqlar şöbəsi» yaratmağı tövsiyə etmişdir. Beləliklə, vaxtilə İrəvan əhalisinin 71,9%-ni təşkil edən Azərbaycan türkləri (133) azsaylı xalq statusu ilə yaşamağa məcbur edildilər. Bununla belə azsaylı xalqlar şöbəsi Ermənistanında yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarının qorunmasında onların qarşılaşdıqları problemlərin həll edilməsində, çox böyük rol oynamış, bir növ soydaşlarımızın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mərkəzinə çevrilmişdi. Azərbaycanın görkəmli oğlu, maarif xadimi Bala Əfəndiyevin bu bölməyə rəhbər təyin olunmasından sonra onun fəaliyyəti daha da gücləndirilmişdi. Azərbaycanlılara qarşı təqib və təzyiqlər qismən səngimiş, münasibətlərdə müəyyən dərəcədə nisbi və zahiri həlmlilik yaranmışdı. Bu bölmənin və burada çalışan mətin iradəli azərbaycanlı ziyalıların fəaliyyəti sayəsində 1922-ci ildə İrəvanda Azərbaycan teatri yenidən bərpa olunmuş, 1923-cü ildə azərbaycanlı Qadınlar klubu, 1924-cü ildə azərbaycanlı Pedaqoji Texnikum, 1924-cü ildə «Zəngi» qəzeti, 1927-ci ildə azərbaycanlı yazarlar bölməsi, 1928-ci ildə Kənd Təsərrüfatı Texnikumu, bir sıra mədəni-maarif ocaqları yaranaraq fəaliyyətə başlamışdı. Bu şöbəyə ilk vaxtlar Cahangir Ələkbərbəyov, Məmmədəli Nasir, Əkbər Rzayev, 1923-1927-ci illərdə isə Bala Əfəndiyev, sonralar isə Əhməd Əhmədov rəhbərlik etmişdir. Bala Əfəndiyev İrəvan şəhərinin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmiş, burada yaşayan azərbaycanlıların mənəvi atası olmuşdur. Bunu iki cəhətdən izah etmək olar. O, 1921-ci ildən 1929-cu ilə qədər İrəvanda işlədiyi dövrdə Ermənistan KP MK-nın, Ermənistan MİK-in üzvü, Respublika Daxili İşlər Komissarının müavini, MK-nın bölmə müdiri və Ermənistan İctimai Təminat Naziri vəzifələrində çalışmışdı. Bala Əfəndiyevin yüksək vəzifələrdə çalışması ona dövlət idarələri

qarşısında Azərbaycan türklərinin problemlərini qoymağa və bu problemlərin həllinə nail olmağa imkan yaratmışdır.

O, Azərbaycanda başlanan latın əlifbası hərəkatının İrəvanda rəhbəri olmuş, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci türkoloji qurultayda Ermənistan nümayəndə heyətinin başçısı kimi iştirak etmişdir. İrəvanda yaşadığı müddətdə xalqımızın savadlanmasından tutmuş, hüquqlarının qorunmasına qədər səriştəli bir rəhbər işçi kimi çalışmış, həmçinin İrəvanda Azərbaycan dilində əvvəlcə «Rəncbər», sonralar isə «Zəngi» adı ilə nəşr olunan qəzetin məsul redaktoru olmuşdur. Onun təşəbbüsü ilə «Zəngi» qəzetinin iki səhifəsi latın əlifbası ilə çap olunurdu (206, 22; 132, 97).

Bala Əfəndiyev

Bala Əfəndiyev İrəvanda teatrın, türkdilli mətbuatın, azərbaycanlıların savadlanması və yeni türk əlifbasının həyata keçirilməsi işində tükənməz bir enerji ilə çalışmışdır... 1929-cu ilin ortalarında Bala Əfəndiyev Azərbaycan KP MK-da məsul vəzifəyə dəvət edilir. Burada o, 3 il ərzində Azərbaycan KP MK Mərkəzi Nəzarət Komissiyasının katibi vəzifəsində işləyir. 1933-34-cü illərdə Sabirabad, 1934-cü ildə Lənkəran Payon İcraiyyə Komitələrinin sədri, 1935-ci ildə isə Zaqatala rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifələrində çalışmışdır. Bala Əfəndiyev İrəvanı tərk etdikdən sonra da soydaşlarımızın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatı ilə hər zaman yaxından maraqlanmış, onlardan diqqət və qayğısını əsirgəməmişdir.

Azərbaycan DTK-na doluşmuş erməni müstəntiqləri repressiya dövründə digər ziyalı azərbaycanlılar sırasında onu da əksinqilabçı, pantürkist kimi məhv etmişlər (20, 244).

Bala Əfəndiyev kimi ziyalılar İrəvanda çox idi. Amma onlar ya yüksək kürsülərə buraxılmır, ya da təqib edilirdilər. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, 1925-ci ildə Ermənistanda 120.000 azərbaycanlı yaşayırdı ki, bunun da 6.000 nəfəri İrəvan şəhərinin payına düşürdü (73). 1918-ci ilə qədər İrəvanda əhalinin əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlıların inqilabdan sonra sayının kəskin şəkildə azalması, ermənilərin isə artımı Qərbi Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitinə öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində də azərbaycanlıların təqib və təzyiqlərə, deportasiyaya məruz qalması heç kimə sirr deyildir. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, 1929-cu ildə İrəvanda 2258 nəfər xaricdən köçürülmüş erməni yerləşdirilmiş, 806 nəfər azərbaycanlı isə İrəvanı tərk etmişdir (24). Əvvəlki illərlə müqayisədə İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların sayı getdikcə azalmağa başlamışdır. Əsl erməni xisləti savadlı azərbaycanlılara dözülməz şərait yaratdığı üçün orta məktəblərdə dərs deyən müəllimlər, ziyalılar, aktyorlar və digər peşə sahibləri maddi çətinliklərə və mənəvi sıxıntılara dözə bilməyib İrəvanı tərk edirdilər. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan məktəblərində A.Hamparyan, T.Altunyan, K.Salaxyan, A.Salovyan, M.Minasyan, M.Maruxyan, H.Turacyan və bir çox başqaları azərbaycanlılara Azərbaycan dili öyrədirlər.. Ermənilər Azərbaycanlıların sıxışdırılması istiqamətində bu cür mənəvi-terror vasitələrinə də əl atırdılar.

Azərbaycanlı ziyalılar nəinki mənəvi, həmçinin fiziki terrora da məruz qalırdılar: istedadlı azərbaycanlı ziyalılar, qabaqjıl maarif işçisi Musayev İsgəndər Piri oğlu, filologiya elmləri namizədi Mehdi Həsənov erməni quldurları tərəfindən xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir.

İrəvanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra «erməni xəstəliyi»nin virusu daha da geniş yayılmış, «Böyük Ermə-

nistan» xülyası nəinki yoxa çıxmamış, əksinə, daha artıq erməni beynini zəhrləmişdir. Bu strateji məqsədə nail olmaq üçün Ermənistanın türksüzləşdirilməsi birinci və eyni zamanda ən mühüm addım hesab olunurdu.

Azərbaycanlılara qarşı tarixi cinayətlər soyqırım, deportasiya, təqib və təzyiqlər, iqtisadi-mənəvi, terror siyasəti bütün sahələrdə – azərbaycanlı kadrların tutduqları vəzifələrdən kənarlaşdırılmasında, 1928-ci ildən sonra başlanmış kollektivləşmənin gedişində, mədəni-maarif sahəsində, türk mənşəli toponimlərin, maddi mədəniyyət abidələrinin adlarının kütləvi şəkildə dəyişdirilərək erməniləşdirilməsində, milli-mənəvi dəyərlərimizin mənimsənilməsində, dini ibadətgahların, məscidlərin, qəbirlərin dağıdılmasında bu və ya digər formada həyata keçirilmişdir. Türk mənşəli yer-yurd adlarının dəyişdirilərək erməniləşdirilməsində əsas məqsəd bu ərazilərin azərbaycanlılara məxsus olduğunu tarixin yaddaşından silmək idi.

1920-30-cu illərin ortalarından başlayaraq azərbaycanlılara qarşı ermənilərin siyasi-mənəvi soyqırım siyasəti sonrakı «dinc dövrlərdə» də mərhələli şəkildə davam etmişdir. Ermənistanın şovinst hakim dairələri azərbaycanlıların qədim dini və adət-ənənələrinin sıxışdırılması, hətta yasaq edilməsi istiqamətində də ən iyrenc üsullardan istifadə edirdilər. Ermənistan Sovet Şuralar Cümhuriyyətinin, MİK-in və XKS-ın 18 iyun 1928-ci il tarixli qərarı ilə azərbaycanlıların dini mərasimlərinin istər məscidlərdə, istərsə də dini ibadətgahlarda keçirilməsi yasaq edilərək, cinayət əməli hesab olunmuşdu. Əks təqdirdə, mərasim iştirakçıları məsuliyyətə cəlb edilirdi. Yüzlərlə azərbaycanlı din xadimləri «sırıldaqqı», «ziyankar» kimi saxta ittihamlar əsasında repressiyaya məruz qalmışdılar. Hacı Əhməd Hacı Aslan oğlu, Əsgər Kərbəlayi Əhməd oğlu, Rəhim Kərbəlayi Qurban oğlu, Kərbəlayi Əli Qulu oğlu, Molla Abbas Əli Əliyarov, Məşədi Hüseyn Kərbəlayi, Molla

Məmməd Salman oğlu və başqa nüfuzlu din xadimləri repressiyanın qurbanı olmuşlar. Bir çoxları isə 1928-ci ildə Kərbəla ziyarətinə getdikləri üçün həbs edilmişdilər. EK(b)P MİK-in Rəyasət Heyəti Ermənistan ərazisinin rayonlaşdırılması haqqında 12 iyul 1929-cu il tarixdə qərar qəbul etmişdir. Ermənistan ərazisi 5 qəzadan və 31 rayondan təşkil olunmuşdu. Rayonlaşdırma zamanı bir sıra azərbaycanlılar sıx yaşayan kəndləri parçalamaq məqsədi ilə həmin bölgələri ermənilərin çoxluq təşkil etdiyi rayonların təbəçiliyinə keçirdilər.

1930-cu ildə A.Xancyan EK(b) P MK-nın birinci katibi suçildikdən sonra azərbaycanlılara qarşı təqib və təzyiqlər daha da sərtləşərək amansız xarakter almışdı.

1929-cu ilin sonlarından başlayaraq kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinin həyata keçirilməsi «tədbirləri ən sərt şəkildə, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilirdi» (133). Kənd təsərrüfatının yenidən qurulması prosesi zamanı 10 minlərlə azərbaycanlı ən yaxşı təsərrüfatçıları «qolçomaq», «əkssovet», «kulak», «şübhəli ünsür» adı ilə saxta ittihamlar əsasında Sibirə və Qazaxıstana sürgün etdilər. Beləliklə də kolxoz sədrilərindən tutmuş MTS siyasi şöbə rəisi və eləcə də digər vəzifələrə ermənilərin təyin olunması, azərbaycanlıların isə sıxışdırılaraq kənarlaşdırılması prosesi daha da kütləvi xarakter kəsb etdi.

Kolxozları möhkəmləndirmək, təsərrüfatları dirçəltmək adı altında yeni mütəxəssis qüvvəsinə ehtiyac olduğunu bəhanə gətirərək kütləvi şəkildə xaricdən ermənilərin Ermənistana köçürülməsi siyasəti həyata keçirilirdi. Vaxtilə azərbaycanlıların öz zəhmətləri hesabına qazanmış olduqları var-dövləti, əmlakı müsadirə edilir, özləri isə ən sərt şəkildə cəzalandırılırdı. 1931-ci ildə Ermənistan Xalq Komissarları Şurasının sədri Ter-Qabrielyan Fransada səfərdə olarkən orada nəşr olunan «Bizim yolumuz» adlı qəzetə müsahibə vermiş, səfə-

rinin məqsədini açıqlayaraq, Fransada yaşayan ermənilərin bir hissəsinin Ermənistana köçürülməsi niyyətində olduğunu bildirmişdir. Elə həmin ildə Fransadan və Yunanıstandan Ermənistana 17 min erməni köçürülmüşdür. Sonrakı iki il ərzində ölkənin 10 minlərlə erməni qəbul etmək qabiliyyətində olduğunu elan etmişdir. Xaricdən köçüb gələn ermənilər Tfuda, Ani-Pemzada və Zorakeşdə yerləşdirilmişdilər. 1933-34-cü illərdə isə daha 8500 erməni köçürülmüşdür (176; 83).

30-cu illərdə, xüsusilə 1937-1938-ci illərdə bütün SSRİ-də həyata keçirilən repressiyalarla əlaqədar ermənilərin azərbaycanlılara qarşı təzyiqi müxtəlif bəhanələrlə daha da gücləndi. Sovet hakimiyyətinin, o cümlədən müxtəlif vəzifələrdə yer tutan erməni şovinistlərinin əli ilə misli görünməmiş repressiyalar həyata keçirildi. Lakin 1937-1938-ci il hadisələri əvvəlki dövrlərdə Azərbaycan türklərinin kütləvi şəkildə çıxışdırılması prosesinin «məntiqi» davamı idi. Hələ 1934-cü ildə repressiyadan canını qurtarmaq üçün Göyçə gölünün güney sahilləri əhalisinin böyük hissəsi Azərbaycana köçmüşdü. Azərbaycanlı ziyalılara türk casusu, pantürkist damğası vuraraq ya məhv edir, ya da ölkədən qovurdular. Azərbaycanlılara qarşı planlı şəkildə «antisovet təbliğatı aparır», «sovet hakimiyyətini istəmir» kimi düşünülmüş saxta ittihamlar irəli sürülürdü. Qondarma ittihamlar əsasında Ermənistanda 50 mindən artıq azərbaycanlı repressiyanın qurbanı olmuşdur (133). İrəvanın da ədəbi-mədəni həyatında fəal iştirak edən Saleh Güllüçinski, Mustafa Hüseynov, şair Abbas Azəri, Əhməd Əhmədov, Mir Abbas Ağa, Abdulla Mirzəyev, Əkbər Rəcəbov, Hüseyn Salmanov, İbrahim Əliyev, Teymur Abdullayev, Mirzə Əsgərov, Yunis Ağayev, Səttar Ağa Kəngərinski, İrəvan ədəbi mühitinin parlaq simalarından olan Mirzə Hüseyn Ağa kimi ziyalılar repressiyanın qurbanı olmuşlar.

1930-37-ci illərdə bir çox ziyalılar Mir Hüseyn Mir Bağırov,

Lala Qaziyeva, Mir Yusif Mir Babayev, Xədicə Kəngəriinski, Telman Nəzərli, Nəriman Fəxri, Möhsüm Rəcəbov, Sadıx Sadıxov, İnsaf Ağazadə, Mir Sadıq Mir Heydərzadə, Məmməd Mir Bağirov, Səcidə Qayıbova, Ruqiyə Mir Bağirova, Nəsim Əfəndiyev və başqaları amansız repressiyadan xilas olmaq üçün İrəvanı tərk etməyə məcbur olmuşdular. İctimai-siyasi proseslərin bu şəkildə cərəyan etməsi, təbii ki, İrəvanda Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin formalaşmasına və inkişafına böyük zərbə vururdu. Ermənistanın kənardan baxanda təzadlar ölkəsi kimi görünürdü. Çünki bir tərəfdən 1936-1937-ci illərin repressiyası Mikoyan, Yezov, Beriyanın əsasında Azərbaycan kəndliləri əksinqilabçı elementlər kimi güllələnir, ölkədən qovulur, həbs edilir, mal-mülkü əlindən alınır, digər tərəfdən isə Şura Ermənistanının 15 illiyi münasibəti ilə verilən şüarlarda edilən cinayətlərin üstünə pərdə çəkirdi.

53 bənddən ibarət olan həmin şüarların 27 və 29-cu bəndlərində deyilir: «Nasionalizmin bütün görünüşlərinə qarşı inadlı və amansız mübarizə aparmalı. Yaşasın Proletar internasionalizmi... Yaşasın Şura Ermənistan xalqlarının: erməni, türk, rus, kürd, yunan və asori əməkçilərinin qardaşlıq əməkdaşı və möhkəm ittifaqı» (176).

Bolşevizm və kommunizm bayrağı arxasında bu cür saxta və yalançı şüarların səsləndirilməsi Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türklərinə qarşı edilən haqsızlıqları ört-basdır etməkdən ötrü gözəl vasitə idi.

Azərbaycanlıların sıxışdırılması o dərəcəyə çatmışdı ki, EK(b) P MK və eləcə də XMK yanında azsaylı xalqlar şəbəsi ləğv edilmiş, bunun əvəzində azərbaycanlıların kütləvi surətdə həbs edilməsi başlanmışdı. Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin 1930-cu il 4 dekabr tarixli qərarı da erməni millətçilərinin əl-qolunu açmışdı. EK (b) P MK bütün təşkilatları dövlət idarə və müəssisələrində, təhsil ocaqlarında «kulaklardan» «qolço-

maqlardan» təmizləmək adı altında komissiyalar yaratmışdı. İrəvanda, bütün bölgələrdə «təmizləmə» komissiyalarının tərkibi yalnız ermənilərdən ibarət idi. Həmin komissiyaların tərkibində bir nəfər də olsun azərbaycanlı təmsil olunmamışdı. Onlar fəvqəladə «üçlüklər» və «beşliklər» yaradaraq azərbaycanlı əhalini «qanuni» əsasda qırmağa başladılar (133).

Bu hal o qədər geniş və qəddar xarakter almışdı ki, mahiyyəti etibarilə türkün düşməni olan, lakin eyni zamanda SSRİ-də sabitliyin qorunmasına can atan Moskvanı da narahat etmişdi. Bununla belə Moskva erməni şovinistlərini dəstəkləməkdə davam edirdi. A.Mikoyanın və onun əlaltılarının əlinə fürsət vermişdi ki, onlar türkləri (həm Ermənistanda, həm də Azərbaycanda) məhv edə bilsinlər.

1934-cü il dekabrın 1-də Leninqradda S.M.Kirovu öldürürlər. Elə həmin gün SSRİ MK qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən dövlətə, dövlətçiliyə, dövlət rəhbərinə qarşı suçlanan adamlar fəvqəladə «üçlüklərin» ixtiyarına verilirdi. Həmin üçlüyün iclasında vəkil və şahid iştirak etmirdi. Üçlüyün iclası cəmi 15-20 dəqiqə çəkirdi. Onun hökmündən şikayət vermək olmazdı. Hökmün 99%-i belə olurdu: «güllələnsin», «omlakı müsadirə edilsin», «hökm qətidir və dərhal icra edilməlidir». Azərbaycan xalqının ulu öndəri H.Əliyev deyirdi: «Cənubi Qafqazın digər respublikalarına nisbətən Azərbaycana qarşı münasibət tamamilə başqa idi. Cənubi Qafqazın digər respublikalarında təhlükəsizlik orqanlarında həm yerli milli kadrlar əksəriyyət təşkil edirdi, həm də onların rəhbərləri – birinci şəxs öz yerli – milli kadrlarından ibarət idi. Belə bir faktı xatırlayıram. Deyəsən, 1972-1974-cü illərdə Ermənistanda Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədrini dəyişdirib oraya Moskvadan rus göndərdilər. Xatirimdədir, bir dəfə görüşümüzdə Andropov mənə danışdı ki, belə bir qərar qəbul ediləndən sonra Mikoyan ona telefonla zəng etmiş və öz narazılığını, etirazını

bildirmişdi. Bəyan etmişdi ki, Ermənistana təhlükəsizlik orqanının başçısı vəzifəsinə rus təyin etmək mümkün deyildi. Siz bunu nə üçün etdiniz. O vaxt mən Andropova dedim ki, bəs Mikoyan düşünürmü ki, Azərbaycanda on illərlə bu vəzifəyə heç vaxt azərbaycanlı təyin olunmayıbdır» (67).

Azərbaycan DTK rəhbərlərindən tutmuş, müstəntiqlərinə qədər əksəriyyəti heç bir orta savadı belə olmayan, xeyli sayda erməni zabit işlədiyi halda, Ermənistan DTK-da birçə nəfər də azərbaycanlı yox idi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ermənistanda heç vaxt kommunistlər beynəlmiləlçi olmamışdır. Bunu 1937-ci il sentyabr ayının 28-də «Pravda» qəzetində dərc olunan bir yazı da bir daha bunu təsdiq edir. 1937-ci ildə EK(b) P MK katibi A.Xancyanın Tiflisdə ezamiyyətdə olarkən özünü öldürdüyü haqda məlumat yayılmışdı. Sonradan belə bir xəbər yayılmışdı ki, onu guya Beriya öldürtdürmüşdür. Bununla da iş sakitləşmişdi. Amma «Pravda» qəzetində dərc olunmuş həmin məqalənin tərcüməsi «Qızıl şafəq» qəzetinin 29 sentyabr 1937-ci il tarixli nömrəsində erməni rəhbərlərinin iç üzünü tamamilə açır. Məqalədə oxuyuruq: «Ermənistan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə uzun vaxt erməni xalqının düşməni, iyrenc xain Ağasi Xancyan başçılıq etmişdir. O, daşnak – trotiskiçi ünsürlərlə birlikdə konturrevolusion nasionalist iş aparmışdır. Xancyan ifşa olunduqdan sonra Ermənistan K(b) P MK katibi vəzifəsinə Amatuni tutmuşdur. Yeni rəhbər Xancyanın ifşa edilməsinin guya özünə aid olmadığını dəfələrlə deyirdi. Halbuki indi aydın olur ki, Amatuni Xancyanın əlaltısı imiş. Amatuni çoxdan bəri xalqın maraqlarına xəyanət edirmiş. O, 1924-1925-ci illərdə Trotiskist oppozisiyasına qoşulmuş və bunu partiyadan gizlətməmişdir. 1927-ci ildə erməni nasionalist «spesifizminin» lideri Aşot Ohanesyana göndərdiyi gizli məktublarında Amatuni sədaqəti haqqında

and içmiş, alçaqcasına iki üzlülük edərək bütün öz cinayətlərini partiyadan gizlədərək konturrevolysiya lagerinə ildən-ildə daha çox yeriməmişdir.

...Amatuni daşnak agenti Akopovu özünə yaxınlaşdırmış, onu EK(b) P MK ikinci katibi vəzifəsinə irəli çəkmişdir. Akopov öz iyrenc işi üçün xarici ölkələrdən bol peşkəşlər almış – məşhur casus daşnak Şahverdyan onları ona gətirmişdir... süni surətdə Milli İttifaq əmələ gətirmək məqsədilə ziyancılar türk kolxozçularının əlindən torpağı almışlar» (155). Bolşevik cildinə girmiş daşnaklar torpaqları türk kolxozçularının əlindən xüsusi qəddarlıqla alırdılar. 1936-cı ildə Hamamlıda 14 nəfər türk kolxozçusu qətlə yetirilmiş, kəndlərin planlaşdırılması zamanı 36 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi «perspektivsiz» kənd kimi ləğv edilmiş, azərbaycanlılara məxsus olan yüz hektarlarla üzüm bağları məhv edilmişdir (155). Həmin ərazilərdə isə xaricdə yaşayan ermənilərin yerləşdirilməsi üçün yeni yaşayış qəsəbələri salınmışdı.

Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, 1920-ci ildən 1936-cı ilə qədər xaricdən 42 min erməni köçürülmüşdür (133). Daşnakların azərbaycanlılara qarşı amansız genosid siyasətini EK (b)P MK-nın rəhbərləri olmuş S.Kasyan (1920-1921), A.Myasnikyan (1922-1924), Aşot Ohanesyan (1924-1926), Hayk Osepyan (1926-1927), Haykaz Kostanyan (1928-1929), Ağasi Xancyan (1930-1936), Anastas Amatuni (1936-1937), Qriqor Harutyunyan (1937-1953) və başqaları daha müdhiş şəkildə həyata keçirmişdilər.

1936-cı ildə Konstitusiyanın qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq Ermənistan SSRİ-nin tərkibinə müttəfiq respublika kimi daxil oldu. 1938-ci il iyunun 12-də yeni konstitusiya əsasında Ermənistan SSR Ali Sovetinə seçkilər keçirildi. 1939-cu ildə Ermənistan yerli sovetlərə seçkilər keçirilərkən azərbaycanlı əhalidən də seçilənlər var idi. İrəvan Şəhər Sovetinin

– 286 deputatından 5-i rus, 2-si gürcü, 8-i azərbaycanlı (Cəfər Vəlibəyov, Yunis Nuri, Tacirə Bağirova, Kubra Məmmədova, Xəlil Səfərov, Əziz Əzizov, Məmməd İsgəndərov, Zəhra Hüseynova) idi. İrəvan şəhərinin 4 rayonu üzrə yerli sovetlərə keçirilən seçkilərdə də azərbaycanlıların adına rast gəlirik.

İrəvan şəhəri Stalin rayonu üzrə – 76 deputatdan 3-ü rus, 1-i azərbaycanlı (Abbas Sultanov); İrəvan şəhəri Kirov rayonu üzrə – 92 deputatdan 1 nəfər azərbaycanlı (Dürrü Əliyeva); İrəvan şəhəri Spandaryan rayonu üzrə – 97 deputatdan, 6 nəfər rus, 5 nəfər azərbaycanlı (Züleyxa Babayeva, Baxşı Qələndərli, Əli Əliyev, Nəcəf Məmmədov, Xəlil Qurbanəliyev); İrəvan şəhəri Molotov rayonu üzrə – 91 deputatdan – 1 rus, 2 azərbaycanlı (Hüseynov Hidayət, Cəfərov Hüseyn) (98).

1940-cı illərdən sonra azərbaycanlılara qarşı aparılan siyasi-mənəvi terrorun yeni mərhələsi başlandı. Azərbaycanlı ziyalıların, müxtəlif idarə və müəssisələrdə, partiya və dövlət orqanlarında çalışan kadrların vəzifələrdən tamamilə kənarlaşdırılması prosesi özünün kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz şəxslər də bir müddət sonra tutduqları vəzifələrdən kənarlaşdırılmışdılar.

1941-1945-ci illərdə İkinci dünya müharibəsi zamanı İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyətinin cəbhəyə göndərilməsi də böyük itkilərə səbəb olmuşdur. Müharibənin azərbaycanlılara vurduğu zərbənin ağır fəsadlarına baxmayaraq, 1945-cü ilin noyabr ayında SSRİ XKS-nin sədri Stalinin «tarixi» qərarı çıxır. Bunu ermənilər özünəməxsus bir riyakarlıqla Stalinin təşəbbüsü adlandırmışlar. Bunun isə mənası çox böyükdür. Böyük Sovet Ensiklopediyasının 1950-ci il nəşrində erməni alimlərinin özü tərəfindən yazılmış «Армянская Советская Социалистическая Республика» adlı oçerkdə deyilir: «1945-ci ilin noyabr ayında İ.V.Stalinin təşəbbüsü ilə Sovet hökuməti xaricdəki ermənilərin Sovet Ermənistanına qayıt-

ması üçün tarixi qərar qəbul etmişdir. Xarici dövlətlərdən qayıdan ermənilərin qəbulu və yerləşdirilməsi üçün Ermənistan SSR-ə böyük miqdarda maliyyə vəsaiti ayrıldı. 1946-1948-ci illərdə Sovet Ermənistanına 100 minə qədər erməni qayıtmışdı» (200, 68).

Artıq 1946-cı ilin ortalarından başlayaraq ermənilərin Ermənistana köçürülməsi prosesinə başlanmışdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz statistik rəqəm Ermənistana köçürülən ermənilərin heç də dəqiq sayını əks etdirmir. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri M.Papyan 1948-ci ildə «Şanlı ildönümü» adlı məqaləsində yazır: «Keçən iki il ərzində xarici ölkələrdən vətənə qayıdan ermənilər üçün bir neçə min ev tikilmişdir. İndi 6.500 ev də tikilir» (86). Aparığımız araşdırmalardan bir daha aydın olur ki, təkcə 1920-53-cü illərdə Ermənistana 300 mindən artıq erməni köçürülmüşdür.

«Təkcə 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min nəfər, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İran, Livan və s. kimi ölkələrdən 34,4 min nəfər erməni qəbul edilib Ermənistanda yerləşdirilmişdir» (17; 113, 101).

Başqa respublikalarda olduğu kimi, İrəvanda da elmi-ədəbi konfranslar keçirilirdi. Buraya hətta Azərbaycandan da alim və yazıçılar dəvət olunur, incəsənət kollektivləri qastrol-lara gedir, rus və Azərbaycan dillərində qəzet və kitab nəşr edilirdi. Bir sözlə, ermənilər İrəvanda işi iki səviyyədə görürdülər: bir dərin qatda görülən işlər – azərbaycanlılara qarşı genosid siyasəti, Ermənistandan onları didərgin salmaq, Qərbi Azərbaycanı erməniləşdirmək, ərazi iddiaları və s. İkincisi, üz qatda görülən işlər – beynəlmilətçiliyin yüksək səviyyədə olduğu kommunist Ermənistanı.

1947-ci il dekabr ayının 23-də SSRİ Nazirlər Soveti «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əha-

linin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» qərar qəbul edir. O vaxtlar SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini olan A.İ. Mikoyanın hazırladığı plan əsasında Stalin tərəfindən qəbul edilmiş bu qərar azərbaycanlılara qarşı növbəti tarixi cinayət idi.

10 mart 1948-ci ildə isə SSRİ hökuməti bu məsələ ilə bağlı növbəti dəfə qərar qəbul etmişdir. Azərbaycanlı əhalinin «kö-nüllülük əsasında» köçürülməsi prinsipinə riayət olunmasının detalları nəzərdə tutulmuşdur.

Hələ 23 dekabr 1947-ci il tarixli birinci qərarla məcburi köçürüləcək əhalinin sayı da əvvəlcədən müəyyənləşdirilmişdi – 100 min. (157, 65).

«1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min azərbaycanlı deportasiya edilməli idi. Bu 100 min nəfəri Ermənistan rəhbərliyi 130 minə çatdırırdı» (157). Azərbaycanlıların tərk etdikləri yaşayış məntəqələrində isə xaricdən köçürülən ermənilər yerləşdirildi. 1948-53-cü illərdə azərbaycanlı əhali ilə yanaşı onlara məxsus olan bir sıra mədəni-maarif ocaqları da deportasiyaya məruz qalmışdı. İrəvanda Azərbaycan teatrının fəaliyyəti dayandırılmış, azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbi Xanlar rayonuna, İrəvan Pedaqoji İnstitutu isə Bakıya köçürüldü. İrəvandan fəaliyyət göstərən azərbaycanlı qadınlar klubu, Azərbaycan teatri, kənd təsərrüfatı texnikumu, azərbaycanlı qızlar məktəbi, Ermənistan Şura Yazıçıları Cəmiyyətinin nəzdində yaradılmış türk yazarlar cəmiyyəti və bir sıra ümum-təhsil məktəbləri də fəaliyyət göstərmirdi. II Dünya müharibəsindən sonra azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından kütləvi deportasiyası ermənilərin xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi siyasətin ən müdhiş nəticəsi idi. Tədqiq etdiyimiz dövrdə İrəvanda Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühiti erməni şovinizmi əhatəsində son dərəcə gərgin, mübariz tarixi bir yol keçmişdir. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı

apardığı məkrli siyasət Stalin öləndən sonra bir qədər zəiflədi. Amma bir gün də olsun unudulmadı.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı dövlət səviyyəsində apardığı soyqırım siyasəti, deportasiya aksiyası İrəvanda azərbaycanlı ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitə də böyük zərbə vurmuşdur. Ədəbi-mədəni mühitin aparıcı nümayəndələri olan Mehdi Kazımov, Mirəli Seyidov, Əbülfət Rəhimov, Əsgər Əsgərzadə, Yusif Kazımov, Bəhlul Yusifov, Bülbül Kazımova, Həbib Məhəmmədzadə, Fəhrad Fəhradov, İsmayıl Şükürzadə, Ələşraf Bayramov, Zaman Vəliyev və başqaları 1948-ci il deportasiyasına məruz qalmışlar.

N. Xruşşovun hakimiyyətə gəlməsi Ermənistanda milli ayrı-seçkilik ovqatını daha da gücləndirdi. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların köçürülmə prosesi bundan sonra da mərhələ-mərhələ davam etdirilirdi. Mərhələli köçürülmə prosesləri ermənilərin uzun illərdən bəri «Türksüz Ermənistan» yaratmaq ideyasına zəmin yaradırdı. Ermənilərin məkrli ideyaları, nəhayət, 1988-ci ildə reallaşaraq, monoetnik Ermənistan dövləti yaradılması ilə sonuçlandı.

1.2. İrəvanda milli maarifçilik və təhsil məsələləri

İrəvanda Azərbaycan maarifi və təhsilindən söhbət açarkən, buradakı məktəblərin keçdiyi yola nəzər salmaq vacibdir. Hər şeydən əvvəl onu da qeyd etmək lazımdır ki, İrəvanda Azərbaycan məktəbinin tarixi 1830-cu illərdən başlanır.

XIX əsrin birinci yarısında Tiflisdə, Bakıda və başqa şəhərlərdə rus məktəbləri açıldığı kimi, İrəvanda da 1832-ci ildə ilk qəza məktəbi açılmışdı. 1836-cı ildə isə bu məktəbdə azərbaycanlı şöbəsi təşkil olunmuşdur. Sonralar Azərbaycanın digər mədəniyyət mərkəzlərində olduğu kimi, İrəvanda da üsuli-cədid (dünyəvi) məktəblər fəaliyyətə başlamışlar (95 a).

XIX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılar üçün xüsusi məktəb nəzərdə tutulmadığından onlar müxtəlif tipli məktəblərdə - dini mədrəsələrdə, mollaxanalarda təhsil almalı olurdular. Bu müəssisələrdə keçirilən dərslər əsasən ərəb-fars dilində olub, heç bir proqrama, tədris planına əsaslanmırdı.

Həşim bəy məktəbinin müəllimi Məmməd Fərəcov
şagirdlər arasında

XIX əsrin sonlarından başlayaraq İrəvanın tərəqqipərvər və açıq fikirli ziyalıları yeni tipli məktəblər təşkil etməyə başladılar. Bu tipli məktəblərdən biri 1880-ci ildə Uluxanlıda, 1882-ci ildə isə İrəvanda təşkil edildi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1880-ci ildə Uluxanlıdakı həmin məktəb görkəmli maarif fədaisi Mirzə Ələkbər Elxanovun təşəbbüsü ilə təşkil edilmişdi. 1887-ci ildə böyük yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə də həmin məktəbdə dərs demişdir. 1898-ci ildə İrəvan şəhərində azərbaycanlı ziyalıların təşəbbüsü ilə daha bir yeni tipli

məktəb yaradılmışdır. Həmin məktəbə İrəvanın maarifpərvər ziyalısı, Həşimbəy Nərimanbəyov 20 ildən artıq müəllimlik və rəhbərlik etmişdir. Həmin məktəb bu gün də el arasında Həşimbəy məktəbi kimi xatırlanmaqdadır. Bu məktəb İrəvan qəzasında nümunəvi təhsil ocaqlarından biri olmuşdur. 1881-ci ildə İrəvanda oğlan gimnaziyası və müəllimlər seminariyası, 1898-ci ildə qadınlar gimnaziyası təşkil edilmişdir.

Həşim bəy (Əzizbəyov) orta məktəbinin müəllimləri məktəbin
4-cü sinif şagirdlər arasında

Təşkil edilmiş bu təhsil ocaqları İrəvanda mədəni-maarifin daha da inkişafı üçün böyük meydan açdı. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz bu təhsil ocaqlarında Molla Tağı Mahmud oğlu, Mirzə Ələkbər Elxanov, Firudin bəy Köçərli, Cəlil Məmmədquluzadə, Aslan bəy Nabatəlibəyov, Məmmədbağır Qaziyev, Tamam Axundova, Mirzə Əsgər Rzazadə, Tərhan Sultanova, Məmmədveli Qəmərinski, Həşimbəy Nərimanbəyov, Məmməd Əliyev, Abbas Ağa Fərəcov, Mehdi Kazımov, İsmə-

yılbəy Şəfibəyov, İsfəndiyar bəy Sultanov və başqaları müxtəlif vaxtlarda dərs demiş ilk müəllimlərdən idilər. İnqilabdan əvvəl İrəvandakı məktəb və gimnaziyaları bitirmiş azərbaycanlı oğlan və qızlar sonralar görkəmli ziyalı, alim, ictimai-siyasi xadim kimi böyük şöhrət tapmışlar. Bu məzunlar sırasında Mutafa bəy Topçubaşov, Əziz Əliyev, Tağı Paşayev, Əhməd Cəmil, Miryusif Mirbabayev, Mehdi Kazımov, Bülbül Kazımova və başqa ziyalıları göstərmək olar.

İrəvanda XIX əsrdə yaradılmış bu maarif ocaqları 1918-ci ilə kimi azərbaycanlı ziyalıların yetişməsində çox böyük rol oynamışdır. Lakin sonralar erməni terroru nəticəsində bu təhsil ocaqlarının fəaliyyəti dayandırılmışdır.

1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məktəb və maarif probleminə münasibət dəyişir. Ermənistan inqilab komitəsi 6 dekabr 1920-ci ildə bütün məktəblərin dövlət ixtiyarına keçməsi, təhsilin ana dillində aparılması haqqında dekret imzalayır. Bundan sonra köhnə tipli məktəblər ləğv olunaraq, məzmunca yeni tipli təhsil ocaqları təşkil edilməyə başlandı. «1921-ci ilin aprelində Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığının bütün bölgələrə göndərilən məktublarında qeyd olunurdu ki, tərbiyə işləri yenidən qurulmalı, köhnə tipli məktəblər ləğv olunmalı, yeni sovet məktəbi fəaliyyətə başlamalıdır» (8,6). Azərbaycan məktəblərinin yeni məzmununda təşkili istiqamətində ilk addımları atılaraq, birillik, ikiillik və xüsusi məktəblər ləğv edildi. Yeni tipli yeddiillik, səkkizillik və tam orta məktəblər təşkil olunaraq fəaliyyətə başladı. Dövrün tələbinə görə Azərbaycanda olduğu kimi, İrəvanda da məktəbləri iki qrupa bölmüşdülər. I dərəcəli - beş illik ibtidai məktəb (8-13 yaşında); II dərəcəli - beş illik orta məktəb (13-17 yaşında). Belə məktəblərə «Vahid əmək məktəbləri» deyirdilər.

İrəvan Azərbaycanlı Qızlar Məktəbinin 8-ci buraxılışı.

Yeni tipli məktəblər təşkil edildikdən sonra Qərbi Azərbaycanda doğma dilimizdə təhsil ocaqları şəbəkəsinin genişlənməsi orada təhsil alan şagirdlərin sayının sürətlə artmasına təkan verdi. Qərbi Azərbaycanda 1922-23-cü illərdə 36, 1924-cü ildə 62, 1929-30-cu illərdə 112, 1931-ci ildə isə 245 azərbaycanlı məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan da 45-i İrəvan qəzasında idi. Həmin məktəblərin idarə edilməsi, müəllim kadrları ilə bağlı meydana gələn problemlər, dərs vəsaitlərinin, tədris proqramlarının yoxluğu günün ən vacib məsələlərindən idi. Azərbaycanlı əhali arasında mədəni-maarif işlərini gücləndirmək məqsədilə 1922-ci ildə Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində «azlıqda qalan millətlər» şöbəsi təşkil edildi. Həmin şöbəyə Mehdi Kazımov rəhbər təyin olunmuşdu. Bu şöbə tədris proqramlarının, dərsliklərin əldə olunması, çap edil-

məsi, müəllim kadrların yerləşdirilməsi, təlim-tərbiyə məsələlərinin təşkili kimi mühüm işlərlə məşğul olurdu. Azərbaycanlı məktəblərin müəllim kadrları ilə təmin olunması üçün İrəvanda xüsusi kurslar təşkil edildi. Bu hazırlıq kurslarını elə birinci il 30 nəfər bitirsə də, artmaqda olan məktəblərin tələbatını ödəyə bilmirdi. Müəllim kadrlarla bağlı problemi həll etmək məqsədilə İrəvandan Bakıya 1923-cü ildə 16, 1925-ci ildə isə 38 nəfər pedaqoji təhsil almaq üçün müxtəlif ali təhsil müəssisələrinə göndərilir. Zəhra Abbasova, Tacirə Bağirova kimi gənclər Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunu bitirdikdən sonra İrəvana qayıdaraq maarifin inkişafına öz töhfələrini verirdilər.

1920-ci ildən sonra İrəvanda azərbaycanlı qızlar məktəbi, yeddiillik məktəb, Əzizbəyov adına məktəb, Asriyev və Şaumyan adına beynəlmiləl məktəblərin azərbaycanlı bölməsi təşkil edilərək fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə dərs demiş Ələsrəf Bayramov, Cəmil Əliyev, Faiq Ağazadə, Mir Ağa Seyidov, Əziz Nağıyev, Cəfər Kərimov, Əhməd Nəsrullahzadə, Siddiqə Qədimzadə, Hüseyn Vəkilov, Allahverdi Məhərrəmov, Kazım Kazımov, Rəziyyə Abdullayeva və başqaları azərbaycanlı gənclərin maariflənməsində və inkişafında böyük rol oynamışdılar.

Mehdi Kazımov

Azərbaycan məktəbləri üçün müəllim kadrlarının hazırlanması işini nizama salmaq üçün Bala Əfəndiyevin, Mehdi Kazımovun təşəbbüsü sayəsində 1924-cü ildə İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu açıldı. Bu təhsil ocağı 1925-ci ildən Nəriman Nərimanov adına İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu adlandı. Pedaqoji texnikuma ilk direktor Mehdi Kazımov təyin olunmuşdur. Mehdi Kazımov (1890-1954) İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. O,

İrəvan oğlan gimnaziyasını bitirmiş, müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. 1918-ci ildə erməni daşnaklarının qanlı zülmündən yaxa qurtarmaq üçün İrəvanı tərk edərək Gəncə şəhərinə üz tutmuşdur. Sonralar Gədəbəydə oğlan məktəbinin direktoru (1920), maarif şöbəsinin müdiri (1921) vəzifələrində çalışmışdır. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1921-ci ilin sonlarında İrəvana qayıtmış, 1922-ci ildə Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində yaradılmış «Azlıqda qalan millətlər» şöbəsinin rəhbəri təyin olunmuşdur. Bir müddət İrəvan Yeni Türk Əlifba Komitəsinin sədr əvəzi və büro üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1924-cü ildən 1933-cü ilə qədər pedaqoji texnikumun direktoru və rus dili müəllimi vəzifələrində çalışmışdır. Ömrünün 50 ildən artıq müddətini İrəvanda Azərbaycan maarifinin, mədəniyyətinin inkişafına sərf etmişdir. İrəvanda bütün türk məktəblərində olan problemlər bu texnikumda da mövcud idi. Müəllim çatışmazlığı birinci problem idi. Çox vaxt türk məktəblərinə qərəzli şəkildə erməni mənşəli direktorlar təyin edilir və bir çox hallarda Azərbaycan dilini bilməyən ermənilər azərbaycanlılara dərs deyirdilər. 1925-ci illərdə İrəvan nahiyəsində 45 türk məktəbi fəaliyyət göstərsə də, 1930-cu ildən sonra İrəvan şəhər maarif şöbəsi tərəfindən yaradılan süni problemlər bu təhsil ocaqlarının əksəriyyətinin bağlanmasına gətirib çıxarmışdır.

Amma bununla yanaşı, azərbaycanlı məktəblərində müəllim kadrlara böyük tələbat olduğu halda, yüzlərlə azərbaycanlı tələbələr «bəy», «xan», «mülkədar», «qoçomaq», «kulak» və s. damğası vurularaq pedaqoji təhsil müəssisələrindən xaric olunurdular. Təkcə 1930-35-ci illərdə pedaqoji texnikumun 102 nəfərdən artıq azərbaycanlı tələbə və müəllimi bu adlarla represiyaya məruz qalmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, bu texnikum Ermənistanda Azərbaycan məktəbləri üçün yüzlərlə müəllim kadrları yetişdirmiş, İrəvanda Azərbay-

can maarifinin inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Texnikumun nəzdində ilk illərdə 50, sonralar 140, 300, 400 nəfərlik internat fəaliyyət göstərirdi. Texnikumda ədəbiyyat, teatr, hərbi və s. dərnlər təşkil edilmişdi. Texnikumda «Mədəni hücum», «İrəli» adlı divar qəzetləri çıxırdı. Bu təhsil ocağı çox çətin və dözülməz bir şəraitdə fəaliyyət göstərirdi.

Bütün azərbaycanlı məktəblərində kitab, tədris proqramları və s. məktəb ləvazimatlarına böyük ehtiyac olduğu halda, EXMK bu tələbatı ödəmək istəmirdi. Azərbaycanlıların savadlanmasının və gələcək perspektivlərinin qarşısını almaq üçün müxtəlif bəhanələrlə maneçilik yaradırdılar.

Bəhlul Yusifov

Tələbə və müəllimlərin yaşayış şəraiti ağır olduğu kimi, dərs keçməyə sinif otaqları da olmurdu. 1933-cü ildə Bəhlul Yusifov bu texnikuma direktor təyin olunur. Əmək intizamı, dərslərin keyfiyyəti və s. sahələrdə dönüş yaranır. Texnikumun böyük şöhrət qazanmasında və tərəqqisində Bəhlul Yusifovun böyük əməyi olmuşdur. O, 1903-cü ildə Vedidə anadan olmuş, 1920-ci ildə partizan hərəkətinə qoşularaq, «Qırmızı tabor»un tərkibində erməni daşnaklarına qarşı vuruşmuşdur.

1921-26-cı illərdə Vedidə müəllim işləmişdir. 1927-ci ildə Gümrü qəza komitəsinin Amasiya rayonunda təlimatçı vəzifəsində çalışmışdır. 1928-ci ildə Zaqafqaziya Kommunist Universitetinə daxil olmuş və 1933-cü ildə oranı bitirdikdən sonra, elə həmin ildə İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumuna direktor təyin edilir. 1933-cü ildən 1942-ci ilədək texnikumun direktoru vəzifəsində çalışır. 1940-cı ildə Əməkdar müəllim adına layiq görülür. 1942-43-cü illərdə Zəngibasar rayonunda MTS-in siyasi şöbə rəisi vəzifəsində çalışır. 1946-cı ildə

aspiranturaya daxil olur, 1952-ci ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək tarix elmləri namizədi adına layiq görülür. 1952-ci ildən Neft və Kimya İnstitutunda müəllim, dosent, kafedra müdiri vəzifələrində çalışmışdır.

Təkcə 1934-1935-ci dərs ilində texnikuma 105 nəfər qəbul olunur ki, bu da rayonlar arasında ehtiyacı nəzərə alaraq, müvafiq bölgü əsasında həyata keçirilmişdir. Bəhlul Yusifov 1933-cü ildə 120 nəfər tələbə qəbuluna və tələbələrin təchizatını, mənzil və yaşayış şəraitlərini yaxşılaşdırmağa, tədrisin keyfiyyətinin daha da yüksəlməsinə nail olmuşdur. Yataqxana üçün yeni bina inşa olunmuş, 1934-1935-ci dərs ilində isə texnikum üçün bina ayrılmışdır. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, 1935-1936-cı tədris ilində texnikumda 11 qrup və 365 tələbə olmuşdur. Onlardan 175 nəfəri isə yeni qəbul olunanlar idi. 1936-cı ildən Pedaqoji Texnikum Pedaqoji Məktəb adlanır. 1940-cı ildə «Sovet Ermənistanı» qəzeti Pedaqoji Məktəbin on beş illiyi münasibətilə yubiley səhifəsi buraxmışdır, burada texnikum-məktəbin direktoru B.Yusifovun və beş nəfər müəllimin məqaləsi verilmiş, texnikumun 15 illik inkişaf yolu əks olunmuşdur. Burada həmçinin göstərilir ki, 1940-cı ildə İrəvanda Pedaqoji İnstitutun Azərbaycan bölməsi və 2 azərbaycanlı texnikum fəaliyyət göstərirdi. Orada deyilir: «1925-ci ildə yeni təşkil olunarkən burada 30 tələbəni əhatə edən bir sinif olduğu halda, 1940-1941-ci dərs ilində 400-dən çox tələbəni əhatə edən 18 sinif vardır. Yalnız 1940-1941-ci dərs ilində məktəbə 232 tələbə qəbul olunmuşdur. Məktəb birinci buraxılışında (1928-29-cu il) 28 nəfər, ikinci buraxılışda isə (1929-30-cu il) azərbaycanlı məktəblərinə 32 müəllim vermişdir. 1940-1941-ci dərs ilində məktəblərimizə 150 nəfər müəllim verəcəyik» (194). Ümumiyyətlə, pedaqoji texnikum 1928-ci ildən 1941-ci ilə qədər 836 müəllim kadri, eyni müddət ərzində məktəbin qiyabi şöbəsi 242 nəfər müəllim və birillik

müəllimlər kursu, təxminən 150 nəfərdən artıq müəllim kadrları hazırlamışdır. Özünün 15 illik fəaliyyəti müddətində azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbin 1228 nəfər məzununu müəllim diplomuna layiq görülmüşdür. 1947-ci ilə qədər isə texnikumu 1370 nəfərə qədər pedaqoji təhsilli müəllim başa vurmuşdur. Təhsil müəssisəsinin ilk məzunları olmuş Adil Axundov, Paşa Makinski, İmamqulu Kərimov, Nurəli Qurbanov, Əmir Abbasquluyev, Mehdi Bəşirov, Nəriman Əliyev, Nəzər Paşayev və başqaları İrəvanda Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında çox fəal iştirak etmişlər. Azərbaycan elminin görkəmli nümayəndələrindən akademik Budaq Budaqov, akademik Məmmədtağı Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü Zərifə Budaqova, prof. Nəriman Əliyev, prof. Nəzər Paşayev, prof. Fərhad Fərhadov, prof. Əli Fərəcov, prof. Süleyman Məmmədov, prof. Qurban Bayramov, prof. Həmid Əliyev, yazıçı və ictimai xadim Məhərrəm Bayramov, f.e.n.Həmid Əfəndiyev, f.r.e.n.dosent Qasım Mustafayev, f.e.n. Sabir Səfərov, p.e.n.dos. Nəriman Kazımov, şair Abbas Tahir, əməkdar rəssam Cabbar Quliyev və bir çox başqaları bu məktəbin məzunları olmuşlar.

Azərbaycan elminin simvolu olan Yusif Məmmədəliyev ilk əmək fəaliyyətinə bu təhsil ocağında başlamışdır. Bala Əfəndiyev, Miryusif Mirbabayev, Lətif Hüseynov, Mehdi Kazımov, Şura Fərhadova, Fərhad Fəhradov, Bəhlul Yusifov, Həbib Məhəmmədzadə, Tərlan Kərimova, Rəziyə Abdullayeva, Bəhman Xudiyev, Tacirə Bağirova, Ələşrəf Bayramov, Tərlan xanım Sultanova, Zərri Qurbanova, Əkbər Əkbərov, Müzəffər Nəsirli, Əli Heydarov, Mamed Həsənov, Kərəm Abbasov kimi işıqlı simalar bu təhsil ocağında dərs demişlər. Pedaqoji Texnikuma müxtəlif vaxtlarda Mehdi Kazımov, Bəhlul Yusifov, Həbib Məhəmmədzadə kimi maarifpərvər ziyalılar rəhbərlik etmişlər. Bu texnikum Cənubi Qafqazda ali məktəb səviyyəsində böyük nüfuz qazanmışdır. İrəvan Türk

Pedaqoji Texnikumu 1934-cü ildə Ümumittifaq texnikumlar yarışında birinciliyi qazanaraq 7000 manat məbləğində mükafata layiq görülmüşdür. 1935-ci ildə M.S.Ordubadı, M.Müşfiq, M.Hüseyn və başqalarından ibarət nümayəndə heyətinin İrəvana səfəri zamanı pedaqoji texnikumun müəllim və tələbə kollektivi ilə görüş keçirmişlər.

İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbinin 9-cu buraxılışı,
1937-ci il.

M.S.Ordubadı texnikumun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək demişdir: «Türk Pedaqoji Texnikumu bizdə böyük intibalar yaratdı. Türk mədəniyyətinin nə qədər böyük inkişafda olduğunun canlı şahidi olduq» (28). Azərbaycanın bir çox görkəmli ziyalıları Cəlil Məmmədquluzadə, Əli Nazim, Mir Cəlal, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Əbülhəsən, Sabit Rəhman, Mikayıl Rəfili, Süleyman Rüstəm və başqaları bu təhsil ocağının qonağı olmuşlar. Bütün çətinliklərə, ermənilərin gizli və rəzil ayrışçılıq siyasətinə baxmayaraq, azərbaycanlılar

daha da sıx birləşərək milli-mənəvi dəyərlərini qorumaqla yanaşı, onu inkişaf etdirirdilər.

1949-cu ilə qədər fəaliyyət göstərən bu texnikum İrəvanda tək-cə tədris müəssisəsi kimi deyil, eyni zamanda İrəvanda Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin inkişafında və formalaşmasında çox böyük rol oyanmışdır. Bolşevik cildinə girmiş erməni daşnaklarının məkrli siyasəti nəticəsində bu təhsil ocağı da deportasiyaya məruz qalaraq 1948-ci ildə Xanlar rayonuna köçürülmüş, 1972-ci ilə qədər orada fəaliyyət göstərmişdir.

İrəvanda orta-ixtisas təhsili problemindən bəhs edərkən Kənd Təsərrüfatı Texnikumu haqqında da danışmaq lazım gəlir. 1928-ci ildən başlayaraq xalq təsərrüfatının bu sahəsində əmələ gələn böyük dəyişiklik eyni zamanda mexanizator kadrlarının hazırlanması və təkmilləşdirilməsi tələbini irəli sürürdü. 1925-ci ildə İrəvanda mexanizator kadrlarının hazırlanması üçün qısamüddətli kurslar təşkil edilmişdir. Müasir texnikadan məhsuldarlıqda istifadə etmək, əməyin mexanikləşdirilməsinə nail olmaq üçün 1928-ci ildə İrəvanda Kənd Təsərrüfatı Texnikumu təşkil edilmişdi. Elə həmin ildə Kənd Təsərrüfatı Texnikumu nəzdində azərbaycanlı şöbəsi yarana-raq fəaliyyət göstərmişdir. 1933-cü ildə isə müstəqil texnikuma çevrilmişdi. Texnikumun türk şöbəsinin müdiri Əli Yüzbaşıyev idi. 8 il ərzində texnikum 115 nəfər mütəxəssis hazırlamış, bunlardan 101-i aqrotexnik, 14-ü zootexnik ixtisasına yiyələnmişdir. Texnikuma birinci dərs ilində 36 tələbə qəbul edilmiş, sonralar onlardan 9 nəfəri məcburiyyət qarşısında qalaraq təhsillərini davam etdirə bilməmişdi. Tələbələr dözülməz şəraitə tab gətirə bilməyib, texnikumu tərk edirdilər. Qəzet yazır ki, tələbələrə» nə üçün gedirsiniz?» sualını verdikdə cavabında deyirlər: «müdiriyyət bizə baxmır, müəllimimiz yox, Abovyanda boş gəzməkdənsə Bakı texnikumlarına gedib elm

öyrənmək lazımdır, son dəfə müdir (erməni) Tiflisə gedərkən neçə yüz manatlıq erməni və rus kitabları gətirdiyi halda, türkcə heç bir kitab da gətirməmişdir» (161). Bu illərdə Ermənistanın rəhbəri olan A.Xancyan və başqaları azərbaycanlı tələbələrə daşnak mövqeyindən yanaşırdılar. Texnikumun binası tamamilə yararsız vəziyyətdə olan zirzəmidə yerləşirdi. Bu ağır şəraitə baxmayaraq, azərbaycanlı tələbələr təhsillərini davam etdirirdilər. Təhsil müəssisəsinə Həbib Məhəmmədzadə direktor təyin olunandan sonra işlər öz məcrasına düşür. Texnikuma yeni bina ayrılır, təmir edilir, yataqxana təşkil edilir və s. Bu tədris ocağına müxtəlif vaxtlarda Əli Yüzbaşıyev, Əsgər Kəngərlinski, Həbib Məhəmmədzadə, Rəhim Allahverdiyev, Xəlil Səfərov, İsmayıl Şükürzadə kimi ziyalılar rəhbərlik etmişlər.

Akademik Məmməd Salmanov, prof. Bağır Bağırov, prof. Sadıq Şükürov, böyük ziyalı, pedaqoq İbrahim Xəlilov bu texnikumun məzunları olmuşlar.

Müəllimlərin fəaliyyətinin koordinasiyasında onların keçirdiyi toplantıların böyük əhəmiyyəti olurdu. Belə ki, 1925-ci il mayın 30-da İrəvanda Əzizbəyov adına məktəbdə Azərbaycan müəllimlərinin respublika müşavirəsi, həmin il avqustun 25-də Gümrü şəhərində Azərbaycan müəllimlərinin qurultayı mühüm rol oynadılar. Lakin müəllimlərin keyfiyyət dəyişikliyinə irəliləyiş az hiss olunurdu. Belə ki, 1936-cı ildə Qərbi Azərbaycan məktəblərində dərs deyən 541 nəfər müəllimdən cəmi 5 nəfərin ali təhsili var idi. 1935-ci ildə Gümrüdə və Dilicanda təşkil edilmiş ikiillik qiyabi pedaqoji institutlar da bu işdə böyük uğurlar qazana bilmişdi. Buraya Bakıdan dəvət edilmiş prof. Əhməd Seyidov – pedaqoqikadan, Muxtar Qasımov – marksizm-leninizmdən, Məmmədağa Şirəliyev – Azərbaycan dilindən, M.Abbasov – psixologiyadan dərs deyirdilər. 1937-ci ildə İrəvan Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan

şöbəsinin açılması bu sahədə müəyyən irəliləyiş yaratmışdır. Bir sözlə, birinci dərəcəli məktəblərdən tutmuş, texnikumlar, ikiillik qiyabi pedaqoji institutlar və Pedaqoji İnstitutun Azərbaycan bölməsində oxuyan Azərbaycanlı gənclər elmin bu və ya digər sahəsində uğur qazanmışlar.

İrəvanda və eləcə də bütün Ermənistanda azərbaycanlıların savadlanmasına ciddi çətinlik törədən iki amil var idi. Birinci cəhət ondan ibarət idi ki, min ildən artıq bir dövrdə azərbaycanlılar ərəb əlifbası əsasında təhsil almışdılar. Yeni təhsil sistemi isə bunu qəbul etmirdi. Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunu əks etdirmək iqtidarında olmayan ərəb əlifbasının öyrənilməsi və istifadəsi bir sıra çətinliklərlə bağlı idi. Bundan əlavə, bu əlifbanın mənimsənilməsi islam dəyərlərinə yol açırdı. Təbiət etibarlı ilə ateist olan, bununla yanaşı islam dininə nifrət bəsləyən bolşevik ideologiyası ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinə son dərəcə maraqlı idi. Digər tərəfdən, ermənilər Azərbaycan türklərinin savadlanmasını öz milli mənafeləri üçün böyük təhlükə hesab edirdilər. Bu səbəbdən də İrəvanda geniş məktəb şəbəkəsinin yaranması hələ azərbaycanlıların hərtərəfli savadlanmasına meydan açmaq demək deyildi.

Ermənistanın daşnak rəhbərliyi hər vasitə ilə türk məktəblərinin və mədəni-maarif ocaqlarının normal fəaliyyətinə maneçilik törədirdi. Onlar gah açıq, gah da gizli şəkildə azərbaycanlılara qarşı iyrənc metodlardan istifadə edərək təqib və təzyiqlərini davam etdirirdilər. Hələ 1935-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyətinin bərqərar olmasının 15 illiyinin təntənə ilə qeyd olunduğu günlərdə belə, azərbaycanlıların təhsil alması üçün hələ də normal şərait yaradılmamışdı. Bu haqda «Qızıl Şəfəq» qəzeti yazırdı: «Basarkeçər və Cəlaloğlu rayon maarif şöbələri təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə yol verməməlidir. Çaxırlı və Zod məktəblərində təhsilin keyfiyyəti pozulur. Çaxırlı, məktəbində 6 türk qrupunun heç birində proqram və

konspekt yoxdur. Məktəbdə ilin əvvəlində 800 şagird var idi, indi 150 nəfər qalır» (161).

1937-ci ildə A.Xancyan və A.Amatuni kimi ifşa edilən EK(b) P MK katibi «spesifik millətçi» Aşot Ohanesyan azərbaycanlıların nəinki savad almağa, habelə qəzet çap etməyə, təhsil almağa qabiliyyətləri olmadığını iddia edirdi. O, hələ 1922-ci ildə «Rəncbər» qəzetini bu iddia ilə bağlamışdı. Xüsusilə əyalətdə məktəblər açmaq, savadsızlığı ləğv etmək daha çox vacib idi. Çünki kənd yerlərində əhalinin demək olar ki, hamısı savadsız idi. Bundan əlavə, kəndlərdə yaşayan azərbaycanlılar sayca şəhərdəkilərdən çox idi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, İrəvanda yaşayan Cahangir Ələkbərbəyov, Bala Əfəndiyev, Mehdi Kazımov, Miryusif Mirbabayev, Abbas Fərəcov, Sadıq Fərəcov, Rza Vəlibəyov, Rza Şeyxzadə, Əkbər Rzayev, Əsgər Əsgərzadə, Rəhim Allahverdiyev, Cəfər Vəlibəyov, Bəhlul Yusifov, Ələşraf Bayramov, Həbib Məmmədzadə, Əli Yüzbaşıyev, Zaman Vəliyev, Bülbül Kazımova, Tacirə Bağirova, Fatma Qədimova, Həqiqə Abbasova və onlarla başqa azərbaycanlı ziyalı İrəvanda elmin, maarifin, mədəniyyətin inkişafında yorulmadan, ləyaqətlə çalışmışlar. Bu millətsevər ziyalılar xalqın savadlanması üçün dərslər deməkdən əlavə, elmin, maarifin əhəmiyyəti haqqında təbliğat aparır, məruzələr edir, məqalələr, proqram, dərslər vəsaiti və dərslərlər yazırdılar. Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq: **Kazımov M.** Bizim yol. I-ci qruplar üçün dərslər kitabı. İrəvan, 1932, 106 s.; İbtidai, natamam orta və orta məktəblərdə illik imtahanların keçirilməsi qaydası haqqında. İrəvan Dövlət Nəşriyyatı, 1937, 14 s. (pulsuz); **Fərəcov Q.** İbtidai məktəblərdə orfoqrafiyanın öyrədilməsi metodikasına dair. İrəvan, 1941, 24 s.; **Fərəcov Q.** Yazı işlərinin düzəldilməsi. İrəvan, 1941, 55 s.; **Fərəcov Q.** Vətən müharibəsi şəraitində Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi. İrəvan, 1941, 21 s.; **Fərəcov Q.** Azərbaycan dili və

ədəbiyyatının tədrisinin növbəti vəzifələri. İrəvan, 1942, 27 s.; **Fərəcov Q.** Azərbaycan dili və ədəbiyyatı üzrə predmet komissiyaları və metod birləşmələrinin görəcəyi işlər. İrəvan, 1942, 27 s.; Təlimat. Natamam orta və orta məktəblərdə yoxlama imtahanları keçirmək və bütün kütləvi məktəblərin tədris ilini bağlamaq qaydaları haqqında. İrəvan, Maarif nəşriyyatı. 1942, 16 s.; **Fərəcov Q.** Poetik elementlərin keçirilməsi. (V-VII siniflər) İrəvan, 1943, 41 s.; **Fərhadov Fərhad.** XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarix oçerkləri. İrəvan, 1946, 92 s.; **Fərhadova Şura.** Sövtiyyat və şəkliyyata dair sərifi çalışmaları. II hissə. İrəvan, 1946, 85 s.

Göründüyü kimi, həmçə kiçik olan bu metodik vəsaitlər 1932-1946-cı illəri əhatə edir. 1932-ci ilə qədər belə vəsaitlər çap olunmamışdı.

Hələ 1926-cı ilin ortalarında İrəvan Yeni Türk Əlifba Komitəsi və Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığının «Azsaylı xalqlar şöbəsinin» birgə orqanı olan «Xalq maarifi» adlı ayda bir dəfə çıxan ictimai-siyasi pedaqoji məcmuə nəşr edilməyə başlayır. Bala Əfəndiyevin və Mehdi Kazımovun təşəbbüsü sayəsində nəşr edilən «Xalq maarifi» jurnalı əsasən azərbaycanlı müəllimlərin mədəni-maarif və pedaqoji tələbatını ödəmək, tədrisin yeni metod və üsullarla aparılmasına yardım etmək məqsədi daşıyırdı. Jurnalda azərbaycanlı müəllimlərin təhsilin yeni tədris üsulları və proqramları əsasında aparılması istiqamətində qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün, bu sahəyə aid Əhməd Əhmədovun «Mədəni inqilab və məktəblərimiz» A.Qədimlinin «Məktəblərimizin ictimai işləri», «Məktəblərimizdə ekskursiyalar», «Tədrisatda laborator sistemi», M.Rzayevin «Məktəblərimizdə müştərək tərbiyə», S.Surxay «Orta məktəb tələbələri üçün riyaziyyatdan bir parça» (82) və s. kimi məqalələr daha çox çap olunurdu. Amma jurnalın ayda bir dəfə nəşr edilməsi nəzərdə tutulsa da, 1926-cı ildən 1932-ci ilə

qədər cəmi 9 nömrəsi işıq üzü görmüşdü. Ermənistanın şovinst rəhbərliyi azərbaycanlıların mədəni inkişafının qarşısını almaq üçün heç bir əsas olmadan bu jurnalın da fəaliyyətini əvvəlcə əngəlləmiş, sonra isə tamamilə dayandırmışdı.

İrəvanda və bütün Ermənistanda məktəblərin normal fəaliyyəti üçün kadrların çatışmazlığı, müəllimlərin metodik vəsaitlərə olan tələbatının ödənilməsi haqqında o vaxtlar latın və ərəb əlifbası ilə çıxan «Zəngi» qəzetində mütəmadi olaraq yazılar çap olunurdu. Bu qəzet (1924-cü il noyabrın 29-da) nəşr edilməyə başladığı gündən İrəvanda və bütün Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların həyat tribunasına çevrilmişdi. Bu qəzetin 1926-cı ildə 7-ci sayında Qırmızıkönd nahiyəsində birinci dərəcəli türk məktəbi açılması və burada 28 nəfər oğlan və qızın təhsil alması və Dilican qəzasının Qaraqoyunlu kəndində Leyli – axşam məktəbinin açılması haqqında xəbər çap edilmişdi (82).

Kənd yerlərində bina olmadığı üçün məktəblər özəl evlərdə yerləşirdi. Yerli camaat öz evini məktəb və kəndə gələn müəllimlər üçün böyük həvəslə ayırırdı ki, övladları savad alsın. Bülbül Kazımova, Fatma Qədimova və Həqiqə Abbasova məhz belə müəllimlərdən olmuş, öz evlərindən məktəb kimi istifadə etmişlər. Ordenli, əməkdar müəllimə Fatma Qədimova həyat yoldaşı Mirzə Rza ilə birlikdə həyatlarının 50 illik bir dövrünü Azərbaycan gənclərinin maariflənməsinə, onların savadlı kadr kimi yetişməsinə sərf etmişlər.

1940-cı ildə təhsil sahəsində və ictimai həyatda aktiv iştirak etdiklərinə görə Ermənistanda «Əməkdar müəllim» adına layiq görülmüş 107 nəfərdən 13 nəfər azərbaycanlının Məmməd Əliyev, Həqiqə Abbasova, Heydər Əliyev, Mədət Əliyev, Hübət İsmayılov, Həsən Fətəliyev, Bəhlul Yusifov, Bilas Şadlinski, Abbas Eyvazov, Həbib Bayramov, Hüseyn Məhərrəmov, Cangil Rüstəmov, İdris Mahmudov kimi maarif

işçilərinin adlarına da rast gəlinir (60).

Azərbaycanlı ziyalılar xalqın bütövlükdə savadlanması üçün əllərindən gələni edirdilər. Lakin bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi yolunda obyektiv çətinliklər də az deyildi. Məlum olduğu kimi, xüsusilə ilk dövrlərdə az-çox savadı olan adamlardan istifadə etmək çətin idi. Çünki onlar da yalnız ərəb əlifbası ilə yazıb - oxuyurdu.

1922-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda yeni əlifbaya keçmək haqqında geniş hərəkət başlanmışdı. İrəvanda da bu işin fəal tərəfdarları və bilavasitə icraçıları var idi. 1922-ci ilin dekabr ayında bir qrup İrəvan ziyalılarından təşəbbüsü ilə yeni əlifbaya keçmək üçün «Mərkəzi büro» yaradılsa da, qurumun fəaliyyəti nəzərə çarpmamışdır. Yalnız İrəvan Rabfakı nəzdindəki türk şöbəsinin müəllim və tələbələri tərəfindən yeni əlifba dərnəyi azca da olsa fəaliyyət göstərirdi. Sonralar bu dərnək də tənəzzülə uğramış, İrəvanda yaranmış yeni əlifba hərəkatı fəaliyyətsizliyə düşər olmuşdu. 1924-cü ilin 28 aprelində bu qurum bir qrup azərbaycanlı ziyalılar tərəfindən İrəvan Yeni Əlifba Komitəsi (YTƏK) adı ilə yenidən təşkil olunmuşdur. 9 nəfər azərbaycanlı - Bala Əfəndiyev, Mehdi Kazımov, Miryusif Mirbabayev, Əsrəf Yusifzadə, Əziz İlyasov, Mir Hüseyn Mirbağirov, Ruqiyə Mir Bağirova, Zərri Axundova, Səcidə Qayıbova və bir nəfər erməni - Karapet Manukyan komitəyə üzv seçilmişdilər. Səməd Qulubəyov, Mir Sadıq Mir Heydərzadə, Cəfər Əliyev isə komitə üzvlüyünə namizəd seçilmişdilər (191). Komitənin iclasında Bala Əfəndiyev sədr, Əziz İlyasov isə katib qismində YTƏK-in fəaliyyət göstəririlər. Bundan sonra İrəvan YTƏK-in fəaliyyətində ciddi şəkildə dönüş yaranır və bölgələrdə də yeni əlifba şöbələri yaradılmağa başlayır.

Dilican bürosu üzrə Umud Süleymanov sədr, Abbas Əhmədov katib, Ağbaba üzrə Hacı Adurov sədr, Riza İsmayılov katib, Basarkeçər üzrə Teymur Muxtarov sədr, Mehdi Quli-

yev katib, Zəngəzur üzrə Yusif Abbasov sədr, Yaqub Əjdərov katib, Vedibasar bürosu üzrə Həsən Əmirov sədr, İsfəndiyar Babayev katib, Ücmüədzin üzrə Hüseyn Sadıqov sədr, Cəfər Əli Əkbərov katib təyin edilir. Yerlərdə fəaliyyət göstərən büroların sədr və katibləri İrəvan Yeni Türk Əlifba Komitəsinin işçiləri hesab olunur və hər biri çox cüzi miqdarda əmək haqqı alırdı. Bu bürolar İrəvan Yeni Əlifba Komitəsinin direktivlərini və göstərişlərini yerlərdə icra edirdilər. 1926-cı ildə qəza büroları ləğv edilərək «Yeni Əlifba dostları» cəmiyyəti ilə əvəzlənir. Ümumiyyətlə, İrəvan YTƏMK-nin bütün maliyyə xərclərini Bakı YTƏMK ödəyirdi. Onlar İrəvan şəhərində türk kənd işçiləri üçün kurslar açmışdılar ki, onlardan dərs deyənlərin özü heç olmazsa, yazıb-oxumağı bilsin. Həmin ziyalılar tələb edirdi ki, yeni əlifbada kitablar lazımdır ki, yazıb-oxumaq asan olsun. Bununla belə, məktəb və maarif işlərini təşkil etmək çətin idi. İrəvan şəhərinin özünə gəlincə, burada cəmi bir kişilər və bir də qadınlar məktəbi mövcud idi. Bu çatışmazlıq EK(b) P MK yanında azsaylı xalqlar şöbəsi işçiləri Bala Əfəndiyev, Mehdi Kazımov, Mustafa Hüseynov kimi qeyrətli ziyalıların gündəlik və ciddi səyi nəticəsində tədricən aradan qaldırılırdı. Onlar bəzi obyektiv səbəbləri (məsələn, müəllim və dərs ləvazimatı, əlifba kitabları çatışmazlığı) aradan qaldırmaq üçün Bakıya Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına və Bakı Yeni Türk Əlifba Komitəsinə müraciət edirdilər.

1927-ci ildə edilmiş bu müraciətlərin çoxunda əks olunmuş problemlərin həlli Bakıda da öz həllini tapmamışdı. «Zəngi» qəzeti bu məsələyə müdaxilə edərək yazırdı: «Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı tədris ilinin əvvəlində İrəvana müəllimlərinə vəd etmişdisə də, vədini tamamilə yerinə yetirmədi. Məktəblərimizdə üsuli, istilahi və lisani-ləhcəvi xətalara rədd etmək üçün İrəvan orta məktəblərinə pedaqoji hazırlıqlı müəllimlər cəlb etmək barəsində Maarif Komissar-

lığının indidən ciddi təşəbbüsü tələkdir» (122). Göründüyü kimi, ciddi maneələrə və çətinliklərə baxmayaraq, qeyrətli Azərbaycan ziyalılarının səyi nəticəsində maarif inkişaf edirdi.

1925-ci ildən İrəvan Yeni Türk Əlifba Komitəsi Yeni Türk Əlifbası Ermənistan komitəsi adlanır.

Bu böyük işlərin başlanğıcında isə, ümumiyyətlə, 15 yaşından 50 yaşına qədər insanların savadsızlığını ləğv etmək lazım gəlirdi. Amma İrəvan YTƏK-in maddi vəziyyəti yeni kursların açılmasına imkan vermirdi. Azərbaycan YTƏMK-nin və şəxsən Səməd Ağamalıoğlunun maddi dəstəyi və qayğısı sayəsində İrəvan ziyalılarının «savadsızlığı ləğv etmə» hərəkatı daha geniş vüsət almışdı.

«Zəngi» qəzeti belə kursların kənd rayonlarında da təşkil olunduğunu xəbər verirdi. Getdikcə «yox olsun savadsızlıq» hərəkatı genişlənməkdə idi. 1924-cü ilin mayında Əziz Şərif İrəvana gələrək, gün ərzində bir neçə dəfə müxtəlif yerlərdə geniş xalq kütlələri qarşısında yeni əlifbanın əhəmiyyəti haqqında çıxışlar etmiş, təbliğat işləri apararaq geniş xalq kütlələrinin bu prosesdə fəal iştirak etməsinə çalışmışdır. Geniş miqyasda fəaliyyətə başlamaq üçün İrəvan komitəsi bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışırdı, ilk dəfə İrəvan şəhərində qadınlar və kişilər kursu təşkil etmişdi. Kursda oxuyanların sayı artdıqca, kursların sayını da artırmaq zərurəti yaranırdı. 1924-cü ildə İrəvanda daha bir qadınlar və bir kişilər kursu təşkil olunaraq fəaliyyət göstərmişdir. Artıq İrəvanda savadsızlığı ləğv etmək üçün dörd kurs fəaliyyət göstərirdi. Kurslarda isə dərslər artıq yeni əlifba ilə keçirildi. 1924-25-ci tədris ilində İrəvan yeni türk əlifba komitəsi azərbaycanlı məktəblərində dərslərin yeni əlifba ilə keçirilməsi haqqında dekret imzalamışdı. 1925-ci ildə I dərəcəli azərbaycanlı məktəblərində dərslər tamamilə yeni əlifba ilə keçirilməyə başlandı. 1927-ci ildə Ermənistanda savadsızlığı ləğvetmə kurslarının sayı 269, yeni əlifba ilə savadlananların sayı

isə 17867 nəfər olmuşdur (111). Onlardan 436 nəfəri qadın idi (50). Bu kursların təşkil edilməsində EK(b) P MK-nin nəzdində yaradılmış azsaylı xalqlar şöbəsi və Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin İrəvan şöbəsinin çox böyük rolu olmuşdur. Onlar iqtisadi-siyasi çətinliklərə baxmayaraq, Ermənistanın hər yerində xeyli sayda məktəb və gecə kursları təşkil etmişdilər.

İrəvanda yaşayan azərbaycanlı ziyalıları aydın dərk edirdi ki, köhnə ərəb əlifbası ilə savad məsələsini həll etmək mümkün olmayacaq. Ona görə də Bakıda başlanan və bütün türk respublikalarını, habelə İran və Türkiyəni hərəkatə gətirən yeni əlifba ideyasını İrəvanda getdikcə qətiyyətlə tətbiq edirdilər. Lenin şərq-müsəlman xalqlarının yeni əlifbaya keçməsinə «Şərqdə böyük inqilab» adlandırmışdı. Bu fakt İrəvan ziyalıları da cəsəratə gətirmişdi və onlar bu işi çox böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirirdilər. Bakıda yaradılmış Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin İrəvanda, Tiflisdə və Azərbaycanın başqa şəhərlərində şöbələri var idi. Bu filial və şöbələr 1924-cü ildə yaranmış, dövrü olaraq Bakı YTƏK-ə məlumat verirdilər. Belə ki, 1926-cı ildə İrəvanda açılan kurslarda 2345 nəfər latın əlifbasını öyrənmişdi. Buna səbəb Azərbaycanda qəbul olunmaqda olan yeni latın əlifbasının bütün Cənubi Qafqaz respublikalarında məcburi qəbul edilməsi haqqında Zaqafqaziya MİK Divanı-Rəyasət Heyətinin 20 oktyabr 1923-cü il tarixli qərarı olmuşdur (191).

Yeni əlifbaya keçmək üçün Bakıda qurultay çağırılmasına Zaqafqaziya, o cümlədən bütün sovet respublikaları hazırlayırdı. Bu işə İrəvanda EK(b) P MK nəzdində azsaylı xalqlar şöbəsinin müdiri, YTƏ İrəvan şöbəsinin rəhbəri Bala Əfəndiyev rəhbərlik edirdi. 1926-cı il fevral ayının 22-də Ermənistan Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsinin çağırdığı fəvqəladə konfransı açılır. Konfransda 163 nümayəndə iştirak edirdi. Konfransı Yeni Əlifba MK sədri Bala Əfəndiyev açmış, Səmədağa Ağamalı oğlu, Lunaçarski, Kalinin və başqaları

konfransın fəxri sədri seçilmişlər. Konfrans belə bir şüarla işini yekunlaşdırmışdı: «Yaşasın türk-tatar zəhmətkeşlərini birləşdirəcək asand və ümumi ədəbiyyat təməlini quracaq yeni türk-tatar əlifbası əsas olacaq Türkoloji Qurultay» (50).

Sonra konfrans Bakıda 26 fevral 1926-cı ildə açılacaq Birinci Türkoloji qurultaya nümayəndələr seçir. Onların arasında Bala Əfəndiyev, Mustafa Hüseynov və Dilicandan olan Əziz İlyasov da var idi. «Zəngi» qəzeti həmin nömrəsində prof. H.Acaryanın da Bakıya Qurultayda iştirak etməyə göndərildiyini bildirir. H.Acaryan və Bala Əfəndiyev qurultay nümayəndəsi kimi siyahıya alınmışdılar. Amma Mehdi Kazımov və Əziz İlyasov isə qurultayın rəsmi nümayəndələri sırasına daxil edilməmişdilər. Acaryan Qurultayda «Türk dilinin erməni dilinə təsiri» haqqında məruzə etmiş, erməni dilində 4000 türk sözü olduğunu göstərmişdir (50; 204, 159).

Bala Əfəndiyev isə Qurultayın 15-ci iclasında İrəvanda Azərbaycan məktəblərinin də yeni türk əlifbası əsasında ana dili tədrisinin bəzi məsələlərindən danışmış və bu haqda qurultayın qərar layihəsini hazırlayan komissiyanın tərkibinə daxil olmuşdu (33, 144-145).

«Zəngi» qəzeti 20 mart 1926-cı il tarixli sayında qurultayın yekunları, 7 səsə qarşı 101 səslə yeni əlifbanın qəbul edilməsi haqqında məlumat verir. Bala Əfəndiyev «Zəngi» qəzetini bütünlüklə yeni latın əlifbası ilə çap etmək üçün Bakıda olarkən S.Ağamalı oğlu və başqalarının köməyi ilə 15 pud latın şrifti və çap dəzgahı alaraq İrəvana gətirmişdir (73). 2 dekabr 1926-cı ildə İrəvanda Yeni Türk Əlifba Komitəsinin toplantısı keçirilmiş, toplantıda 28 nəfər nümayəndə iştirak etmişdir. Toplantını YTƏK-in İrəvan üzrə bölməsinin sədri Bala Əfəndiyev açaraq yeni türk əlifbasının türk-islam aləminin inkişafı üçün əhəmiyyətindən danışmışdır. Komitənin katibi Mustafa Hüseynov, komitə üzvü A.Məsudi və Marakulov məruzə etmiş, yerli büro-

ların çıxışları dinlənilmişdir (99). YTƏK-in İrəvan bölməsi fəaliyyətini zamanın vacib tələbləri səviyyəsində qurmuşdu.

Müəyyən obyektiv səbəblərə görə İrəvanda da qurultayın qərarı dərhal həyata keçirilmədi. Buna görə də bir sıra qəzet və jurnallar yenə də həm latın, həm də ərəb əlifbası ilə çap edilirdilər. Elə «Zəngi» qəzetinin özü də iki əlifbada çap olunurdu. Türkoloji qurultaydan sonra Azərbaycan YTƏ MK-si SSRİ MİK sərəncamına verilmiş və onun adı Ümumittifaq Yeni Türk Əlifba MK adlanmış və onun iki plenumu olmuşdu.

Daşkənddə çağırılan ikinci plenumdan qayıtmış Bala Əfəndiyev orada ÜİYTƏ MK üzvü seçilmişdi. Yeni əlifba ideyası getdikcə genişlənirdi. Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultay Türkiyədə bu ideyanın bir hərəkata çevrilməsinə səbəb oldu. Türkiyədə Atatürk kimi dahi bir şəxsin, xalqın savadlanması qayğısına qalması da bu əlifbanın orada qəbul edilməsinə yardımçı oldu. «Zəngi» qəzeti Türkiyədə bu işə Atatürkün bilavasitə rəhbərlik etməsi haqqında geniş xəbərlər dərc edirdi. Belə xəbərlərdən birində deyilirdi: «Bu günlərdə Mustafa Kamalın sədrliyi ilə jurnalist nümayəndələrin, ictimai işçilərin, mütəxəssislərin iştirakı ilə yeni əlifbanın qəbulu üçün seçilmiş komissiyanın məruzəsi eşidildi və qəbul olundu» (88).

Ondan bir həftə sonra Türkiyə Xalq partiyasının iclasında Mustafa Kamal çıxış edərək demişdi: «Köhnə ərəb əlifbası türk xalqının son dərəcə geri qalmasına ən böyük səbəb olmuşdur. Həmin ərəb hürufatının çətinliyi üzündən cəmaatın 80 faizi bisavad qalmaqdadır. Bu gün Türkiyədə yeni əlifbanı istəməyənlər yoxdur. Ancaq yeni əlifbanı nə qədər tez bir zamanda və nə cür həyata keçirilməsindən ötəri fikirlər arasında təfəvüt vardır. Məsələn, Yunis Nadi bəy yeni əlifbanı 10 ilə, başqaları 5 ilin içərisində həyata keçirilməsini arzu edirlər. Lakin hər nə olursa-olsun, 80 faizi savadsız olan türk xalqı latın hürufatının tez bir zamanda qəbul edilməsini bəkləməkdədir» (190).

«Zəngi» qəzeti qonşu Türkiyədə latın əlifbasına keçidin dövlət səviyyəsində müdafiə edildiyini yazmaqla İrəvanda bu işin sürətlənməsinə kömək etmiş olurdu. Məlumdur ki, bəzi azərbaycanlı mühafizəkarlar kimi, Ermənistan rəhbərliyi də azərbaycanlıların yeni latın əlifbasına keçməsinə istəmədilər. Ermənilərin yeni əlifbaya qarşı gizli və xəbis mübarizəsinin arxasında isə başqa niyyətlər dururdu. Bunun da başlıca səbəblərindən biri yeni latın əlifbasının azərbaycanlıların tezliklə savadlana bilməsinə yol açması və xalqımızın öz böyük intellektual potensialını gercəkləşdirməsinə imkan verməsi idi. Dünya türk xalqlarının eyni əlifbaya keçməsi onların dil nöqtəyi-nəzərindən yaxınlaşmaları, bu xalqlar arasında mədəni əlaqələrin genişlənməsi, mənəvi ünsiyyətin formalaşması üçün şərait yaradırdı. Ermənilər yaxşı başa düşürdülər ki, türk xalqlarının birliyi «dənizdən dənizə böyük Ermənistan» ideyasının həyata keçməsində ən böyük maneəyə çevrilə bilər. Sonradan ifşa olunmuş A.Xancyan, A.Amatuni və Aşot Ohanesyan kimi qatı erməni şovinistləri, əlbəttə ki, yeni əlifbaya keçidin əleyhinə idilər.

Yeni əlifba ideyasının müəlliflərindən biri olan Səməd Ağamalıoğlu Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri kimi bu işə bütün Zaqafqaziya miqyasında kömək edirdi. O, dövlətin səlahiyyətli nümayəndəsi qismində müttəfiq respublikaların paytaxtlarına gedir və yeni əlifbaya keçidin təşkili ilə yaxından maraqlanırdı. Bu məqsədlə o, 1928-ci il sentyabr ayının 8-də İrəvana gəlmişdi. Məlumdur ki, o vaxtlar mədəni inqilab adı altında hər yerdə savad kursları, kitabxanalar, klublar açılır, burada latın əlifbası öyrədilirdi. Səməd Ağamalıoğlu da İrəvanda qadınlar klubuna getmiş və burada görülən işlərlə tanış olmuşdu. O, bu barədə demişdir: «İrəvanda qadınlar klubunu ziyarət etdim. Təəssüf ki, klubun çoxdan açılmasına baxmayaraq, qadınlar çadra ilə oturmuşdur. Mən xüsusi olaraq kənd şuralarında işləyən türk qadınlarının gələcəkdə açılacaq kurslarını gəzməyə gəlmişəm. Kursları

bitirənlər mənim üzərimə gözəl bir təsir buraxdılar. Birinci növbədə kənd şura sədrlərinin savadsızlığını ləğv etməliyik» (190).

Bundan iki ay əvvəl «Zəngi» qəzeti S.Ağamalıoğlunun «Yeni əlifba ilə silahlanacağıq» adlı böyük bir məqaləsini dərc etmişdi. Məqalədə deyilirdi: «İyul ayının 22-də yeni əlifbanın 6 illiyi tamam olur. Hazırda Azərbaycanda yeni əlifba ilə savadlı olanların sayı 200.000 nəfərə çatır. Bu, yaşlı əhəlinin 13 faizini təşkil edir. Halbuki, 100 illərlə ərəb əlifbası ilə savadlı olanların sayı 1 faizdən yuxarı qalxmamışdır» (9). Bütün bunlara baxmayaraq, İrəvan şəhər rəhbərliyi hər vasitə ilə paytaxtda və rayonlarda Azərbaycan türklərinin savadlanmasına mane olurdu.

1928-ci ildə Bala Əfəndiyevin Bakıya dəvət edilməsi ilə əlaqədar olaraq azsaylı xalqlar şöbəsinin fəaliyyəti xeyli dərəcədə zəifləmişdi. Bir müddət sonra bu şöbə rəsmi surətdə bağlanmışdı. Bu, İrəvanın dövlət orqanlarında azərbaycanlıların savadlanması istiqamətində və eləcə də digər sahələrdə görülən işlərə əngəllər törətməyə fürsət verdi. «Zəngi» qəzeti iyulun (1928-ci il) 28-də Azərbaycan MİK və XKS qərarını çap etmişdi:

«1. Bütün Azərbaycan ictimai təşkilatları 1929-cu il yanvarın 1-dən bütün işləri yeni türk əlifbasına keçirməlidir.

2. Yeni türk əlifbasında savadsız qalanları işdən çıxarmalı».

6 bənddən ibarət bu qərar (192) qəbul edildikdən sonra da Azərbaycanda və başqa respublikalarda latın əlifbasına keçmək mümkün olmadı. «Zəngi» qəzeti bu yolda öz mübarizəsində davam edirdi. O, Azərbaycan MİK və XKS qərarını çap etməklə, İrəvanın aidiyyəti olan təşkilatlarına müəyyən mesaj göndərmiş olurdu. Amma onun bu çıxışına əhəmiyyət vermirdilər. Buna görə də qəzet yazırdı: «Azərbaycan MİK və XKS 22.08.1928-ci ildə 1929-cu ilin yanvar ayının 1-dən etibarən hər yanda yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar qəbul etmişdir. Təəssüflər olsun ki, Ermənistan Maarif Komissarlığı və YƏK heç bir hazırlıq görməmişdir» (70).

Belə ki, yeni əlifbaya keçid yolunda meydana çıxan obyektiv və subyektiv çətinliklər mətbuata və ziyalılara yeni əlifbanın inkişafı üçün əlindən gələni etməyə mane olmadı. «Zəngi» qəzeti belə kəskin çıxışdan sonra 1928-ci il dekabrın 10-dan başlayaraq öz nömrələrində Birinci Türkoloji Qurultayda qəbul edilmiş yeni türk əlifbasını ərəb əlifbası ilə müqayisəli şəkildə cədvəl kimi verirdi. Belə cədvəllər qəzetin 78, 79, 80, 81-ci saylarında verilmişdi. Bu, əlbəttə, həm savad kurslarında oxuyanların, həm də orada dərs deyənlərin işini asanlaşdırırdı. Amma bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycanın özündə də heç Azərbaycan MİK və XKS-in də yeni əlifbanı qəbul etmək və 1929-cu il yanvarın 1-dən tamamilə yeni əlifbaya keçmək qərarı həyata keçirilməmişdi. Buna Moskvadan mane olurdular (33, 51; 70).

Ancaq yeni əlifba məsələsi artıq bir-iki respublika səviyəsindən çıxaraq Ümumittifaq xarakteri almışdı. Bundan əlavə, YTƏ MK Türkoloji Qurultayından sonra SSRİ MİK-in sərəncamına keçmişdi. Buna görə də SSRİ MİK və SSRİ XKS 1929-cu il avqustun 7-də yeni əlifbanın qəbulu haqqında xüsusi qərar qəbul etdilər. Qərar da deyilirdi: «SSRİ-nin bütün dövlət idarələrinə və ümumittifaq əhəmiyyətli müəssisələrinə tapşırılsın ki, türk-tatar dillərində olan bütün yazılı və çap işlərində, xüsusilə SSRİ hökumətinin qanunlarının nəşrində yeni latın əlifbasından istifadə etsinlər» (203).

Bu qərarı İrəvanda da sevinclə qarşıladılar. İrəvan Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsi bu münasibətlə üstündə S.Ağamalıoğlunun şəkli olan bir kitabça da nəşr etmişdi (48). Burada Ermənistan Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsinin sabiq sədri Bala Əfəndiyevin «Latın qrafikalı əlifbanın əhəmiyyəti və qəbulu», komitənin müvəqqəti sədri Əhməd Əhmədovun, komitənin üzvü Əkbər Rizayevin, Əli Qədimovun, Mehdi Kazımovun, Miryusif Mirbabayevin və başqalarının məqalələri çap olunmuşdu.

İrəvan Yeni Türk Əlifba Komitəsinin fəaliyyətini iki dövərə bölmək olar. 1. Komitənin İrəvanda yaradılması və birinci ümum Ermənistan qurultayına qədərki dövr (1924-1926), 2. Bakıda keçirilmiş birinci Türkoloji qurultaydan sonrakı dövr (1926-1928). Qeyd etmək lazımdır ki, əlifba məsələsi təkcə İrəvanda və ya Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların məsələsi deyildi. Bu, SSRİ-də yaşayan bütün türk xalqlarının problemi idi. Hələ latın əlifbasını qəbul edilənə qədər Birinci Türkoloji Qurultay ərəfəsində onun iclaslarında kiril əlifbası təklif edənlər var idi. Amma bunun birbaşa ruslaşdırma siyasəti olduğunu nəzərə alıb bir neçə il türk xalqlarına sanki möhlət vermişdilər. Yuxarının tələbi ilə Azərbaycan Bakı Sovetinin 1939-cu il iyulun 7-14-də keçirilən sessiyası M.Məmmədovun məruzəsi üzrə deputat S.Rüstəmzadənin sədrliyi ilə komissiyanın hazırladığı kiril əlifbasını qəbul etdi (33, 67). Bundan sonra «Zəngi» qəzetinin xələfi olan «Qızıl şəfəq» qəzeti İrəvanda kiril əlifbası ilə nəşr edilməyə başladı.

Yeni Türk Əlifbasının qəbulu ilə bağlı genişlənməyə başlayan mədəni inqilab işi kiril əlifbasının qəbulundan sonra bir hərəkata çevrildi. Bunun səbəblərindən biri hökumətin türk xalqlarına yeni kiril əlifbasını asanca qəbul etdirməsi idi. Əgər latın qrafikalı əlifba yalnız qiraətxanalarda, gecə kurslarında, savadsızlığı ləğv etmə kurslarında öyrənilirdisə, kiril əlifbasının öyrənilməsi daha yüksək səviyyədə həyata keçirilirdi. Birincisi ona görə ki, kiril əlifbasında bir sıra hərflər işarələr əvvəlki əlifbada var idi. İkincisi, Mərkəzin –Moskvanın təhriki ilə İrəvanda daha əhəmiyyətli tədris ocaqları açılmışdı. Bunların arasında Azərbaycan Pedaqoji Texnikumunu, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Texnikumunu, Pedaqoji İnstitutun nəzdində Azərbaycan bölməsini və s. göstərmək olar. «Qızıl şəfəq» qəzetində «Mədəni cəbhə komandirləri marksizm-leninizm silahı ilə silahlanacaqdırlar» adlı kiçik bir məqaləyə rast

gəlinir. Məqalədə deyilir: «EK(b) Firqəsinin İrəvan şəhər komitəsi və EXM Komissarlığının təşəbbüsü ilə İrəvan şəhəri orta və ibtidai türk məktəblərinin müəllimləri üçün ali tipli marksizm-leninizm kursu təşkil etmişdir. Kursun proqramında qiyabi kommunist darülfünunlarının Leninizm mövzusu proqramlarına müvafiq olaraq, hər altı gündə üç saat olmaq əsası üzrə məşğələ cari ilin sonuna qədər və 1933-1934-cü tədris sənələri boyu davam edəcəkdir» (159).

Bununla belə, İrəvanda azərbaycanlıların ali təhsil alması müşkül məsələ idi. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri var idi. Obyektiv səbəb bu idi ki, ali məktəbin özü yox idi və orada oxumaq səviyyəsində olan savadlı gənclər çox az idi. Ali məktəbdə Azərbaycan dilində dərs demək iqtidarında olan cəmi bir neçə müəllim vardı. Subyektiv səbəb ermənilərin ali təhsilli Azərbaycan türkünə mənfi münasibəti idi. Buna baxmayaraq, 1924-1925-ci dərs ilində İrəvan türk işçi fakültəsi açıldı. Bu fakültə 15 il fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, o qədər də böyük uğurlar qazana bilməmişdi (162). Öz fəaliyyətinin 10 ili ərzində o çox az kadr yetişdirmişdi. Hələ 1935-ci ilin iyununda fakültənin işi ilə əlaqədar «Qızıl şəfəq» qəzeti göstərirdi ki, fakültənin türk şöbəsində cəmi 18 nəfər tələbə təhsil alır. Orada qiraətxanada da Azərbaycanca kitablar vardır və yenisini almaq üçün 1000 manat pul buraxılmışdır (16). 1936-37-ci dərs ilində İrəvanda Qiyabi Pedaqoji İnstitut da yaradıldı ki, onun türk şöbəsi də var idi. «Türk məktəblərində coğrafiya, tarix müəllimlərinə olan böyük ehtiyacı nəzərə alaraq qiyabi institutun coğrafiya və tarix şöbələrinə qəbul işi aprelin 10-na qədər uzadılmışdır» (3).

İrəvanda ikiillik müəllimlər institutunun Azərbaycan şöbəsi 1937-ci ildə açılmışdır. «Burada 20 nəfər əyani, 20 nəfər qiyabi təhsil alacaqdı. Bakıdan müəllim dəvət etmək nəzərdə tutulurdu. Bakıdan 12 adda dərslik alınanadək hələlik texnikumlar üçün

yazılan dərsliklərdən istifadə edilir» (15). Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, İrəvan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsində azərbaycanlılar oxuya bilərdi. Amma bunun üçün mütləq erməni dilini də bilmək lazım gəlirdi. İrəvan Pedaqoji İnstitutunun 4 fakültəsində Azərbaycan bölməsi var idi, Dil-ədəbiyyat, fizika-riyaziyyat, tarix və coğrafiya. 1947-ci ildə 4 fakültəyə 40 tələbə qəbul edilmişdi (84). 1947-ci il 22 iyunda İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Elmi Şurası Azərbaycan bölməsinin dekanlıqlarını birləşdirib dekan müavinləri azərbaycanlılardan təyin etmək haqqında qərar qəbul etmişdir.

Məlumdur ki, ÜİK(b)P 1930-cu ilin iyun-iyul aylarında keçirilən XVI qurultayında ümumi icbari ibtidai təhsil haqqında qərar qəbul etmişdi. Buna müvafiq olaraq MK 25 iyul 1930-cu il tarixdə ümumi icbari ibtidai təhsil haqqında qərar qəbul etdi (201, 434). Bu qərarla ölkədə savadsızlığın ləğvi işinin zəif getdiyini göstərilir və bu sahəyə diqqət artırmağı tələb edirdi. Bu problem İrəvanda da eyni vəziyyətdə idi. Məsələn, 1928-ci ildə «Zəngi» qəzeti yazırdı: «Xırda millətlər arasında qiraətxana zəhmətləri zəiflədi. ÜİK(b)P təbliğat şöbəsinin materiallarından əlavə savadsızlıq və yarım savadsızlığın ləğvi işində aparılan zəhmət zəifdir hətta koma qiraətxanaları bu sahədə heç bir iş görməmişdi» (170). Ümumiyyətlə, götürdükdə heç bir iş görülməmişdi demək olmazdı. Amma görülən işlər əslində dövrün tələblərindən geri qaldığı üçün qəzet belə kəskin çıxış edirdi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, hər vasitə ilə azərbaycanlı ziyalılar İrəvanda savadlanma işinə yardım edirdilər. Belə ki, kiçik yaşlı məktəblilərin pioner təşkilatı xətti ilə savadlanması dünyagörüşünün artması üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər.

İrəvan ziyalıları (Bala Əfəndiyev, Bülbül Kazımova, Fatma Əfəndiyeva, Əkbər Rizayev, Miryusif Mirbabayev, Yusif Fikrət və b.) İrəvan Azərbaycanlı Qadınlar Klubunun açılışı zamanı.

İrəvanda mədəni inqilabın eninə və dərininə inkişaf etməsi üçün türk qadınlar klubunun böyük xidmətləri danılmazdır. İrəvanda qadınlar klubu 1921-ci ildə təşkil edilsə də, rəsmi fəaliyyətə 12 aprel 1923-cü ildə başlamışdır. Bu klub əslində İrəvanda mədəni inqilabın inkişafı üçün bir universitet qədər iş görmüşdür desək, mübaliğə olmaz. Klub təşkil olunan kimi İrəvanda yaşayan açıq fikirli Azərbaycan ziyalılarının arvadları və ziyalı qadınlar bu klubun imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə etməyə çalışmışlar. İrəvanda azərbaycanlı qadınlar klubu təşkil olunan zaman 12 nəfər qadın cəlb olunmuşdu. Klubun ətrafına Bülbül Kəngərli, Fatma Əfəndiyeva, Lala Qaziyeva, Rübabə Bağirova, Rübabə Kərimova, Tovuz Tağıyeva, Fatma Cəfərova, Ceyran Qazı-

yeva, Fatma Yusifzadə, Zəhra Abbasova, Xədicə Sadıqova, Fırəngiz Rzayeva kimi qadın və qızlar toplaşmışdır. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz bu şəxslər İrəvanda qadınlar klubunda cədrasını atmış ilk azərbaycanlı qadınlar idi.

Fatma Əfəndiyeva

Klubun ilk müdiriəsi Bala Əfəndiyevin həyat yoldaşı Fatma Əfəndiyeva olmuşdur. Fatma Məhəmməd qızı Əfəndiyeva (1906-1990) Dilican qəzasının Çaykənd kəndində anadan olmuşdur. İki sinifli Çaykənd məktəbini bitirmişdir. 1921-ci ilin sonlarından 1929-cu ilin ortalarına qədər İrəvanda yaşamışdır. İrəvanda yaşadığı müddətdə azərbaycanlı qadınlar arasında çox böyük mədəni-maarif işləri aparmışdır. İrəvanda azərbaycanlı qadınlar klubu, teatr, mətbuat, mədəni-maarif və s. sahələrdə yaxından iştirak etmişdir. İrəvanda ilk azərbaycanlı qadın müxbiri olmuşdur. 1937-ci ildə repressiyaya məruz qalaraq sürgün edilmişdir.

Repressiyaya məruz qalmış İrəvan qadınları arasında Xədicə Kəngərinski də olmuşdur. O, İrəvanın tanınmış bəylərindən Əsgər bəy Kəngərinski də (1914-1988) ailəsində anadan olmuşdur. O, Bakı Darülfünuna qəbul olmuş, Mikayıl Müşfiq, Abdulla Şaiq, Mikayıl Muxtarov kimi ziyalılardan dərslər almışdır. 1937-ci ildə NKVD tərəfindən evlərində axtarış aparılan zaman Ruhulla Axundovun bir məktubu çıxdığı üçün Xədicə Kəngərinski sürgün edilir. İrəvan türk qadınlar klubu Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı qadınların mədəni inqilaba qoşulması üçün

Xədicə Kəngərinski

mühüm işlər görmüşdür. İrəvan qadınlar klubunun sələfi İrəvan şəhər qız məktəbi idi.

Məlumdur ki, 1901-ci ildə Bakıda H.Z.Tağıyevin öz vəsaiti hesabına açdığı qız məktəbinin şöləsi bütün Cənubi Qafqaza yayılmışdı. Bunun ardınca elə 1901-ci ildə İrəvan şəhərində açılan anoloji məktəbdə Azərbaycan ziyalılarının qızları da təhsil alırdı. Bu məktəbdə ilk ildə 12, ikinci ildə isə 58 nəfər azərbaycanlı qız oxuyurdu (109). Məktəb 1918-ci ilə kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu məktəbdə uzun müddət müdir işləmiş Tərhan xanım Sultanova böyük əmək sərf etmişdir. İrəvan ikisınıfli qız məktəbinin məzunları haqqında S.Gəncəli «Hər sətirdə bir tarix» adlı kitabında geniş məlumat vermişdir. Orada deyilir: «Məmmədqulu bəy Kərim Sultan kimi maarifpərvər şəxslərin işıqlı niyyətləri yenidən şölələndi. Quberniyada, o cümlədən İrəvanda azərbaycanlı qızlar üçün yeni təhsil ocaqları yaradıldı. Hacı Həsən palanı deyilən küçədə açılmış İrəvan rus-müsəlman qız məktəbi yeni mərhələyə qədəm qoydu, ikisınıfli qız məktəbinə çevrildi» (77, 159).

Soldan sağa: Foqiyə xanım, Zərri xanım və Bülbül xanım Kəngərlinskilər, İrəvan şəhəri.

İrəvan rus-tatar məktəbinin və qızlar gimnaziyasının keçmiş məzunları İrəvanın mədəni həyatında fəal iştirak etmiş, adları bu gün də böyük minnətdarlıqla yad edilən Bülbül Kazımova, Bülbül Kəngərlinski, Tacıxanım Bağırbəyova, Rəziyə Abdullayeva, Leyla Fərəcova, Firuzə Qaziyeva, Nuşu Əlixanova, Sona Qocayeva, Fərəh Axundova, Rübabə İbrahimoğlu, Münəvvər Əlixanova kimi maarifpərvər insanlar var idi. Bu fədakar Azərbaycan qızları öz xalqına əzmlə xidmət etmişlər. Ermənistanda daşnak özbaşnalığının başlanması azərbaycanlılara qarşı son dərəcə amansız bir münasibətə çevrildi və böyük qırğınla nəticələndi. Ölümdən xilas olan Azərbaycan ziyalıları Türkiyəyə, İrana, Gürcüstana, Azərbaycana və Orta Asiyaya qaçıb xilas oldular.

Yuxarıda adları çəkilən qadınların çoxu Bakıya üz tutdu. Bakıda öz həmkarları ilə birlikdə Mədəni İnqilab Cəbhəsində fəal iş apardılar. 1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ermənilər zahirən azsaylı xalqların (vaxtilə İrəvanda ermənilər azsaylı xalq hesab olunurdu), maarif və mədəniyyətin inkişafına diqqət verməyə başladılar. Bəzi qadınlar İrəvana qayıdaraq ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında və inkişafında yaxından iştirak edirdilər.

Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, bu qadınlar içərisində ən fəali fransız və rus dilində yüksək savada malik İrəvan rus-tatar məktəbinin məzununu Bülbül Kazımova idi. İrəvanın ilk qadın müəllimlərindən biri olan Bülbül Hacı Məmmədtağı qızı (1887-1976) İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. 1914-cü ildə İrəvan rus-müsəlman qız məktəbini bitirdikdən sonra, 18 yaşından müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. 1918-20-ci illərdə erməni daşnaklarının qanlı zülmü nəticəsində İrəvandan didərgin düşərək Gəncə şəhərinə üz tutmuşdur. Bir müddət Gədəbəydə, Şəmkirdə, Dəllərdə müəllimlik etmişdir. O, Azərbaycanda və Ermənistanda neçə-neçə məktəbin, klub və mədəniyyət evinin

əsasını qoymuşdur. 1923-cü ildə yenidən uşaqlıq və gənclik illərini keçirdiyi İrəvana qayıdan Bülbül Kazımova gərgin ictimai və pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. Ömrünün 50 ildən artıq hissəsini, bütün bilik və bacarığını, gənclik enerjisini İrəvanda Azərbaycan ictimai-mədəni həyatının inkişafına sərf etmişdir. Görkəmli maarif işçisi, ictimai xadim Bülbül Kazımova bir çox orden və medallarla təltif edilmişdir. «1923-cü ildə İrəvana gələn Bülbül Kazımova burada Bakıdakı Əli Bayramov adına mərkəzi qadınlar klubu tipində azərbaycanlı qadınların mədəniyyət mərkəzini düzəltdi, savad kursları, uşaq bağçası yaratdı, az-çox təhsil görmüş qadınları ictimai işlərə cəlb etdi. Həmin klub uzun müddət fəaliyyət göstərdi, yüzlərlə azərbaycanlı qadınının mədəni həyata atılmasında, təhsil almasında böyük rol oynadı, onların azadlığı və hüquqları keşiyində dayandı» (77, 162). Bülbül Kazımovanın İrəvana gəlişi qadınlar klubunun yaradılmasında və fəaliyyətində yeni dönüş yaratdı. Klub ətrafına toplaşan qadınların bilik səviyyələrini artırmaq məqsədilə zəngin ədəbi-bədii, ictimai-siyasi, elmi kitabxana fonduna malik idi. İlk növbədə qadınlar arasında savadsızlığı ləğv etmək məsələsini önə çəkərək istər klub nəzdində, istərsə də

Bülbül Kazımova

məktəblərin təşkil edilməsinə başlamışdır. Klub nəzdində fəaliyyət göstərən 11 savadsızlığı ləğv etmə kursunda 1923-cü ildən, 1934-cü ilə qədər 860-dan artıq qadın savadsızlığını ləğv etmişdir (109).

«Zəngi» qəzeti bu klubun işini mün-təzəm şəkildə öz səhifələrində işıqlandırır. Ümumiyyətlə, Qadınlar klubunda mədəni inqilab bayrağı altında qadın azadlığından, savad məsələsindən tutmuş, sanitariya-gigiyena məsələlərinə qədər hər

şeydən bəhs olunurdu. Bu klub müəyyən mənada qadınların gözünü açır, onları sosial həyatın mübariz üzvü kimi yetişdirirdi. Azsavadlı qadınlar məhz bu klubun təsiri ilə elmin və maarifin əhəmiyyətini dərk edib, öz sonrakı inkişaflarını təmin etmişdilər. Kluba gəldiyi gündən Bülbül Kazımova özü kimi fəal qadınlardan ibarət bir özək yaradıb onların hər birinə müxtəlif sahələrə rəhbərlik etməyi həvalə etmişdi. Lala Qazıyeva, Zinyət İsayeva, Firəngiz Rzayeva, Yasəmən Əhmədova, Fatma Yusifzadə, Sona Qocayeva, Bülbül Kəngərinskaya, Ceyran Qazıyeva, Zəhra Abbasova və başqaları Bülbül Kazımovanın ən yaxın köməkçiləri idilər. Klubda tez-tez elmi-kütləvi və siyasi mövzularda da mühazirələr təşkil olunur, konsertlər verilir, teatr tamaşaları göstərilirdi. Klub nəzdində tar, mahnı və Avropa oyunları və rəqs, xalq çalğı alətləri, teatr, ədəbiyyat dərnəkləri təşkil edilmişdir ki, dərnəklərin də həftədə iki dəfə çıxışları olurdu.

Klubun işi haqqında ən mötəbər məlumatı onun yaradıcısı və uzun müddət müdiri olmuş Bülbül Kazımovanın klubun 30 illiyi münasibətilə yazdığı məqalədən almaq olar. Bu məqalədən öyrənirik ki, klubun yetirmələri arasından adlı-sanlı qadınlar çıxmışdır. Məqalədə deyilir: «Çadranı tullayan qadınlardan Bülbül Kəngərinski, Sona Bağirova və Tərhan Rəcəbovalar indi həkimdir. Respublika kitabxanasının əməkdaşı Sona Qocayeva, əməkdar müəllimə, Ermənistan Ali Sovetinin deputatı Həqiqə Abbasova, əməkdar müəllimə Tacirə Bağirova, Bakıda məktəb direktoru vəzifəsində işləyən Rübabə Bağirova, İrəvan Əzizbəyov məktəb partiya təşkilatının katibi Misri Muxtarova, klubun kitabxana müdirəsi M.Abbasova, Ticarət İnstitutunu qurtararaq indi məsul vəzifədə çalışan Zərri Cəfərova və bir çox başqaları özlərinin ilk təhsillərini bizim Qadınlar klubunda almışlar» (109).

Klub eyni zamanda azyaşlı qızların ərə verilməsi kimi köhnə adətlərə, çoxarvadlılığa qarşı da geniş mübarizə apa-

rırdı. Qadın və qızları cansıxıcı evdarlıq həyatından çıxarıb onları əl işi dərnlərinə cəlb etməklə onların istedad və bacarıqlarını üzə çıxarırdı. Bu məqsədlə 1924-cü ildə açılmış əl işi dərnlərini bitirənlər artıq bir ildən sonra dərzi kimi yetişirdi. Qadınlar qonşu respublikalara ekskursiyalara göndərilir, analoji klubların işi ilə yaxından tanış olurdular ki, bu da onların qadın dünyagörüşünün formalaşmasına kömək edirdi.

Qadınlar klubu İrəvanda Azərbaycan mətbuatının inkişafına da öz töhvəsini vermişdir. Klubun 1927-ci ildən «Yeni həyat» adlı divar qəzetinin nəşrinə başlaması qadın müxbirlərin yetişməsinə çox böyük stimül vermişdir. Divar qəzetində fəal qadınların parlaq iş nümunələri və klub işlərinə dair geniş mövzuda məqalələri dərc edilirdi.

İkinci dünya müharibəsi illərində azərbaycanlı qadınlar klub üzvləri xəstəxanaları hamiliyə götürür, yaralı döyüşçülərin müalicəsi işində yaxından iştirak edirdilər. Əsgər ailələrinin ev işlərinə yardım edilir, yaxınlıqda yerləşən təsərrüfatların inkişaf etdirilməsinə kömək edirdilər. Böyük vətən müharibəsi illərində fəal çalışdıqlarına görə klubun müdiri Bülbül Kazımova və işçiləri Nabat İbrahimova, Mənzərə Abbasova «İgidliyə görə» medalı ilə təltif olunmuşdur.

Klub öz ətrafına topladığı fəallarla ilk vaxtlar qadınlar arasında savadsızlığı ləğv etmə kursları təşkil etmişdi. 1927-ci ildə klubda və şəhərin müxtəlif məhəllələrində 17 savad kursu işləyirdi. Sonralar klub nəzdində onillik məktəb təşkil edildi. 1927-ci ildə yaradılan toxuculuq arteli və sairə azərbaycanlı qadınların klub ətrafına daha çox toplaşmasına şərait yaratdı. 1935-1936-cı tədris ilində klubun nəzdində qızlar üçün ibtidai məktəb təşkil edilmişdir.

Həmin qəzetdə həkim Bülbül Kəngərinskayanın, Sona Qocayevanın, Ruqiyyə Hüseynovanın, habelə Züleyxa Məmmədovanın klubun işi haqqında məqalələri çap edilmişdir.

Bala Əfəndiyev, Mehdi Kazımov, Məşəmməd Yusifzadə, Əkbər Rzayev, Cəmil Əliyev, Yusif Fikrət kimi ziyalıların göstərdikləri diqqət sayəsində klubun fəaliyyəti günbəgün genişlənir, sorağı bütün Cənubi Qafqaza yayılırdı.

Klubun 10 illik yubileyi böyük təntənə ilə qeyd edilmiş, Azərbaycandan Səlimə Əfəndiyeva, Nuriyyə İlacıyeva, Gürcüstandan və başqa şəhərlərdən də nümayəndələr iştirak etmiş, öz təbriklərini çatdırmışlar (7).

Qadınlar klubunun böyük uğurlara nail olmasında müxtəlif vaxtlarda kluba rəhbərlik etmiş Fatma Əfəndiyeva, Bülbül Kazımova, Zinyət İsayeva, Səcidə Elyasova, Kövsər Məmmədova kimi ziyalıların böyük xidməti olmuşdur. Erməni şovinizmi əhatəsində fəaliyyət göstərən İrəvan azərbaycanlı qadınlar klubu zəngin tarixi bir yol keçmişdir. 1953-cü ilə qədər fəaliyyət göstərmiş bu mədəni ocaq bağlanaraq onun binasına xaricdən köçürülmüş ermənilər yerləşdirilmiş, onların yaşayış mənzilinə çevrilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, İrəvan türk qadınlar klubu mədəni həyatımızın və tariximizin yadda qalan bir səhifəsi kimi bu gün də yad edilməkdədir.

1.3. Azərbaycan mətbuatının inkişafı

İndiyədək aparılan tədqiqatlarda Azərbaycanın başqa yerlərində olduğu kimi, İrəvanda da kitab nəşrinin dövrü mətbuata nisbətən daha əvvəl yarandığını qeyd edirlər. Belə ki, İrəvan İslamiyyə məktəbinin türk dili müəllimi Məhəmməd Vəli Qəmərlinin «Atalar sözü» kitabı İrəvanda «Edison» mətbəəsində 1899-cu ildə nəşr edildiyi halda, ilk dövrü mətbuat orqanı olan «Leylək» («Lək-Lək») adlı məcmuə 15 il sonra 22 fevral 1914-cü ildə çap olunmuşdur. «Leylək» jurnalının nəşrinə qədər İrəvanda Azərbaycan mətbuatı ənənəsinin olması haqqında hələlik heç bir məlumat yoxdur.

Bundan üç il sonra – 1917-ci ildə «Bürhani-həqiqət» adlı yeni bir məcmuə işıq özü görmüşdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istər inqilabdan əvvəl, istərsə də inqilabdan sonra İrəvan ziyalıları Zaqafqaziyada və başqa şəhərlərdə Azərbaycan və rus dilində nəşr olunan «Əkinçi», «Molla Nəsrəddin», «Yoldaş», «Pravda», «Bakinski raboçi», «Yeni yol», «Kafkaski raboçi listok», «Gənc işçi», «Yeni Fikir», «Yeni kənd», «İnqilab və mədəniyyət», «Dan ulduzu», «İşıq», «Ədəbiyyat», «Azərbaycan müəllimi», «Şərq qapısı» və s. kimi bütün qəzet və jurnallarla tanış idilər. Məlumat üçün onu da bildirək ki, Tiflisdə nəşr olunan «Dan ulduzu» jurnalı Tiflis və İrəvan YTƏK-in birgə mətbuat orqanı idi. Bu jurnal və qəzetlər vasitəsilə İrəvanda yaşayan azərbaycanlı ziyalılar dövrün milli, mədəni, sosial-siyasi, iqtisadi məsələlərilə yaxından tanış olur, sanki Azərbaycanla birgə yaşayırdılar.

Professor Nazim Axundov «Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920)» adlı bibliografik məlumat kitabında 1920-ci ildə İrəvanda «Cavanlar Şurası» adlı qəzetin azərbaycanlı ziyalıların milli şurası tərəfindən nəşr olunduğunu təsdiq edir. Milli mövqeyi müdafiə etdiyi üçün bu qəzetin də nəşri uzun ömür sürə bilməmişdir.

1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti quruldu. Hakimiyyət başına kommunist-beynəlmiləlçi cildinə girmiş daşnaklardan daha məkrli, daha siyasətbaz adamlar gəldi. Onlar özlərinin anti-türk siyasətini bolşevik maskası altında daha incə üsullarla həyata keçirməyə başladılar. Amma iqtisadi cəhətdən Azərbaycandan tam asılı olduqları üçün öz çirkin məqsədlərini açıq şəkildə həyata keçirə bilmirdilər. Bunu sosial-siyasi həyatın bütün sahələrində görmək olardı.

Bütün respublikalarda olduğu kimi, Ermənistanda da ilk növbədə kommunist-bolşevik mətbuatı yaratmaq məsələsi zəruri idi. Əslində vaxtilə İrəvan əhalisinin əksəriyyətini təşkil

edən Azərbaycan türkləri indi azsaylı xalqlar statusu ilə yaşayırdılar. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi 1922-ci ildə Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin qərarı ilə EK(b) MK-nın nəzdində azsaylı xalqlar şöbəsi yaradılmışdı. Bu şöbədə çalışan qeyrətli Azərbaycan ziyalıları millətin hüquqlarının mütəmadi şəkildə pozulduğunu görür və onların qarşılaşdıqları problemlər haqda rəsmi şəkildə yuxarı orqanlara müraciət edirdilər. Günün ən vacib problemləri sırasında Azərbaycan dilində mətbu orqanın yaradılması məsələsini xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. 1921-1922-ci illərdə qəzet nəşr etdirmək o qədər də çətin deyildi. Bu səbəbdən də İrəvanda 1921-ci ildə «Kommunist» (azərbaycanca) qəzeti nəşr edilməyə başlandı. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Azərbaycan dilində «Kommunist» qəzeti 1921-ci ilin yanvarından fevral ayının 8-nə qədər nəşr olunmuşdur. Qəzetin redaktoru Həmid Qənizadə idi. 1921-ci ilin fevral ayının ortalarında erməni daşnakları İrəvanda yenidən tuğyan edərək, terror, qətliamlar və total qırğınlar, dağıntılar törədikən Azərbaycan dilində nəşr olunan «Kommunist» qəzetinin redaksiyasını yandıraraq məhv etmişlər. Bununla da qəzetin fəaliyyəti dayandırılmışdır.

1922-ci ildə Azərbaycan ziyalılarının, xüsusilə Bala Əfəndiyevin təşəbbüsü və redaktorluğu ilə «Rəncbər» adı ilə yeni bir qəzet həftədə bir dəfə nəşr edilməyə başladı. «Rəncbər» qəzeti də davamlı nəşr olunmadı. Qəzetin cəmi 52 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Ermənistanın ilk Maarif Komissarı, sonralar isə EK (b) P MK-nın katibi olmuş Aşot Ohanesyan heç bir obyektiv səbəb olmadan abunəçi azlığını bəhanə gətirərək Azərbaycan dilində nəşr olunan «Rəncbər» qəzetinin bağlanmasına sərəncam vermişdir. 1922-ci ilin dekabrında «Rəncbər» qəzetinin nəşri dayandırıldı.

«Zəngi» qəzeti 1927-ci ildə 47-ci nömrəsində nəşr olunmasının üç illiyi münasibəti ilə «İki bayram» adlı redaksiya məqa-

ləsində yazırdı: “Ermənistanda şura hökuməti qurulduqdan sonra İrəvanda türkcə həftəlik «Kommunist» qəzetəsi nəşrinə başlandı. Qəzetə bir neçə ay davam etdikdən sonra bir para səbəblərə görə qapandı və bir neçə ay sonra «Rəncbər» qəzetəsi nəşrinə başlandı. O da bir neçə ay davam etdikdən sonra qapandı».

Uzun onilliklər boyu Zaqafqaziyada mətbuat və kitab nəşrinin erməni məmurlarının inhisarında olması mədəniyyətimizə də ağır zərbələr vurmuşdur. Ermənilər azərbaycanlılara qarşı siyasi-mənəvi terroru hər zaman ardıcıl şəkildə davam etdirmişlər.

Ermənistanın şovinst hakim dairələri İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların qəzet nəşr etdirmək iqtidarında olmadıqlarını bəhanə gətirərək, azərbaycanlı oxucuları uzun müddət ana dilində mətbu orqandan məhrum etdilər.

Halbuki, ÜİK(b)P Zaqafqaziya ölkə komitəsi və onun mərkəzi orqanı olan «Заря востока» («Şərqi şafağı») qəzeti göstərirdi ki, «Azərbaycan mətbuatı öz kəmiyyət və keyfiyyətinə görə Zaqafqaziyada birinci yeri tutur» (201, 445). Çünki 1920-ci ildən Bakıda «Бакинский рабочий» (rus dilində), «Kommunist» azərbaycanca, «Kommunist» (ermənicə) nəşr edilirdi. Bu azmış kimi, 1920-ci ildən Şuşada ermənicə «Гюхнацакан коммуна» (Kəndli kommunası) qəzeti nəşr edilirdi (201, 446).

Bu iki tutarlı fakta baxmayaraq, yenə Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi İrəvanda və Batumidə Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzetlərin nəşrinin dayandırılması haqqında qərar qəbul etdi. İrəvanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin isə qəzet nəşrinə olan tələbatı gündən-günə artırırdı. İrəvan ziyalıları mədəni həyatda köklü dirçəlişin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan dilli mətbuatın yaranmasının zərurət olduğunu aydın şəkildə dərk edirdilər.

Bir qrup İrəvan ziyalıları, xüsusən Bala Əfəndiyev dəfələrlə EK (b) P MK-ya Azərbaycan dilində mətbu orqanın yaradılması haqqında rəsmi şəkildə müraciət etsələr də, erməni şovinistləri buna icazə verməmişdilər. Lakin azsaylı xalqlar şöbə-

sinin müdiri Bala Əfəndiyevin siyasi iradəsi, qətiyyəti, uzunmüddətli gərgin mübarizəsi sayəsində Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi 28 noyabr 1924-cü ildə qəzetin «Zəngi» adı ilə nəşr olunmasına icazə verdi. 29 noyabr 1924-cü ildə 2 səhifədən ibarət olan «Zəngi» qəzetinin ilk nömrəsi işıq özü görmüşdür. Qəzet həmin tarixdən 15 oktyabr 1927-ci ilə qədər həftədə bir dəfə nəşr olunmuşdur. Qəzetin ilk və sonrakı bir neçə nömrəsi Bala Əfəndiyevin, Mustafa Hüseyinovun və Murtuza Muradovun gərgin zəhməti hesabına nəşr edilmişdi. Nəşr olunduğu ilk günlərdən azərbaycanlı oxucular arasında böyük maraq doğurduğundan getdikcə qəzetin ətrafına çoxlu sayda müxbirlər, yaradıcı insanlar toplaşmağa başlayır. Qısa zaman izərisində Savalan Şirinov, Mehdi Bəşirov, Qəşəm Şahbazov, Nəzər Paşayev, Qulam Fəhradov, Tağı Camalov, Nurəli Qurbanov, Rüstəm Tağıyev, Abdulla Mirzəyev, Məcid Sultanov, Qeyis Munşiyev, Qasım Əliyev, Əli Rəhimov və başqa ziyalılar qəzetin işində fəal iştirak edərək onun ən aktiv müxbirlərinə çevrilmişdirlər. Əvvəllər qəzet 14 nəfər müxbirə malik olduğu halda, getdikcə daha böyük sayda müxbirlər ordusunu öz ətrafına cəlb edə bilmişdi. Qəzetin keyfiyyətli və qüsursuz, sanballı nəşri üçün təcrübəli mütəxəssis kadrlara isə böyük ehtiyac var idi. Bala Əfəndiyevin, Mustafa Hüseyinovun şəxsi təşəbbüsü və yardımı sayəsində redaksiyanın əməkdaşlarının peşə ixtisasını artırmaq məqsədilə Moskva, Leninqrad, Xarkov və digər şəhərlərdə nəşr olunan «Pravda», «İzvestiya» kimi qəzetlərin redaksiyalarında iş təcrübəsi keçirməyə göndərilirdilər. Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulmasının 4-cü ildönümü günü nəşrə başlayan «Zəngi» qəzetinin 21 dekabr 1926-cı il sayında oxuyuruq:

«Ermənistanda Şura Hökuməti qurulduğu zamanlarda İrəvanda «Kommunist», bilaxirə «Rəncbər» adında qəzetlər çıxmaqda idi. Fəqət qəzetlərin davam etdirilməsi üçün ən zi-

yadə maddi cəhətin olmaması ikinci məsələyə də mane olurdu. Cümhuriyyətimizin təsərrüfatı artmış və Ermənistanda yenidən bir türk qəzetinin çıxmasını meydana atmışdır. Buna görə də Ermənistan K(b)P MK naşiri əfkarı olmaq üzrə «Zəngi» adında qəzeti nəşrə başlamışdır» (83). Bakıda nəşr olunan qəzetlər kimi, İrəvanda da «Zəngi» qəzeti yarı ərəb əlifbası, yarı latın qrafikası ilə nəşr edilirdi. Redaktor qrafası yerində «Heyəti təhririyə» yazılırdı. Qəzetin sütunlarında həkim məsləhətləri, kənd təsərrüfatının yeni üsullarla qurulması, aqronom məsləhətləri və s. kimi məsləhət və göstərişlər verən məqalələr dərc olunurdu. Qəzet İrəvanda azərbaycanlı əhali arasında savadsızlığın aradan qaldırılmasına, yeni türk əlifbasının həyata keçirilməsinə, maarif və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Bu mətbu orqan azərbaycanlı əhalinin qarşılaşdıqları problemlərin həll edilməsində, hüquqlarının qorunmasında çox böyük rol oynayırdı. Araşdırmalardan məlum olur ki, qəzetin də nəşr edilməsinə Aşot Ohanesyan mane olmuş. Amma «Zəngi» qəzeti bu haqda yaza bilmirdi. «Zəngi»nin xələfi olan «Qızıl şəfəq» qəzeti 1937-ci ildə yazırdı: «Ölkənin siyasi iqtisadi inkişafı, kütlələrin və o cümlədən azərbaycanlı kütlələrin siyasi aktivliyinin yüksəldilməsi türk (Azərbaycan) dilində qəzet nəşr etmək məsələsini yenidən irəli sürmüşdür. ÜİK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi millətçi Konturrevvulyusioner Aşot Ohanesyanın millətçi fikrini rədd edərək 1924-cü ildə «Zəngi» qəzeti nəşr etməyi qərara aldı» (133).

Bu məsələdən bəhs edən tədqiqat əsərlərində qəzetin 1927-ci ildən 1937-ci ilədək «Qızıl şəfəq», 1937-39-cu illərdə «Kommunist», 1939-cu ildən isə «Sovet Ermənistanı» adı ilə nəşr olunduğu göstərilir (133). Halbuki «Zəngi» qəzetinin 1928-ci il 31 dekabr nömrəsi latın qrafikası ilə Mustafa Hüseynovun redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, artıq qəzetin əsas hissəsi latın əlifbası ilə, sonuncu

səhifəsi ərəb əlifbası ilə nəşr edilirdi. Qəzetin 1937-ci il tarixli 24 sentyabr nömrəsində belə bir bildiriş verilmişdir: «Qızıl şəfəq» qəzetəsi bu yaxın günlərdə böyük formatda (həcmdə) «Kommunist» adı ilə çıxacaqdır» (37).

Qəzet 29 noyabr 1924-cü ildən 31 dekabr 1928-ci ilə kimi «Zəngi», 01 yanvar 1929-cu ildən 01 oktyabr 1937-ci ilə qədər «Qızıl şəfəq», 02 oktyabr 1937-ci ildən 25 sentyabr 1939-cu ilin sonunadək «Kommunist», 26 sentyabr 1939-cu ildən 1989-cu ilə qədər isə «Sovet Ermənistanı» adı ilə işıq özü görmüşdür.

«Qızıl şəfəq» qəzeti də öz sələfi «Zəngi» kimi mübariz idi və o vaxtlar mətbuata verilmiş nisbi azadlıqdan yetərincə bəhrələnmə bilirdi. Amma bununla yanaşı «Qızıl şəfəq» qəzeti də öz sələfi «Zəngi» qəzeti kimi çoxlu məhrumiyyətlərlə üzləşməli olurdu. Belə ki, redaksiyanın daimi binası olmadığı üçün ünvanlar tez-tez dəyişir, kağız problemi ortaya çıxır, həm də onun abunəçi məsələsi çox vaxt problemə çevrilirdi. Amma redaktordan tutmuş mürəttibə qədər hamı fədakarlıqla çalışır, əlindən gələni edirdi ki, qəzet müntəzəm nəşr olunsun. Bunun üçün redaksiya heyəti Bakı, Naxçıvan, Şəki və başqa şəhərlərdən də abunəçilər cəlb edirdi. Məsələn, «Zəngi» qəzeti «Həlli çatmış məsələ» rubrikası altında «Şərqi qapısı» (Naxçıvan), «Şəki fəhləsi» (Şəki) qəzetlərinin işi haqqında və onların məqalələrini təkrar verirdi. Hər üç qəzet «gənclər səhifəsi» açaraq bir-biri ilə əlaqə yaradırdılar. Bu ənənəni sonrakı illərdə də qəzetlər davam etdirirdi. İrəvanda Azərbaycan mətbuatı Bakıda nəşr olunmuş qəzetlərdəki aktual məqalələri eynilə çap etməklə İrəvan ziyalıları elm, maarif və mədəniyyət sahəsində Azərbaycanda gedən proseslərlə öz oxucularını tanış edirdi. Bu, hər şeydən əvvəl onunla bağlı idi ki, elmin və mədəniyyətin bu və ya digər sahələri ilə bağlı İrəvanda Bakıdakı qədər güclü azərbaycanlı ziyalı potensialı yox idi. Azərbaycan ziyalılarının məqalələrini Bakı qəzetlərindən götürüb çap etməklə qəzet öz oxucularının intellektual inkişafına kömək

etmiş olurdu. Belə məqalələr müxtəlif problemlərə həsr edilirdi. Məsələn, «Qızıl şəfəq» qəzeti özünün 20 aprel 1937-ci il sayında Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasını bütünlüklə çap etmişdi (19). Bundan əlavə, M.S. Əfəndiyevin (Azərbaycan XMK). «Əsl xalq dili haqqında» (53), S.Şamilovun «Dilimizin sovetizm sözləri» (172), Ə.Orucovun «Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda» (153), C.Əzimovun «Zəngin ədəbi dilimiz uğrunda» (68), M.Şirəliyevin «Ədəbi dilimizin zəruri məsələləri» (174), Ə.Dəmirçizadənin «Azərbaycan dilinin sərfi» (47) və digər məqalələr bu qəbildən hesab oluna bilər.

Məqalələrdə Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə bağlı nəşr olunan monoqrafiyalarda və dərsliklərdə yer alan düzgün olmayan müddəalar tənqid edilirdi ki, bu da İrəvan müəllimləri üçün çox önəmli idi. Belə məqalələrin tez-tez dərc olunması irəvanlı müəllim və ziyalılara peşəkər alim mövqeyi ilə tanış olmağa və ya əməli işlərində onlardan istifadə etməyə imkan verirdi.

Deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, qəzet Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatının güzgüsü idi.

Qəzetin işçiləri Bala Əfəndiyev, Mustafa Hüseyinov, Əli Tağızadə, Hüseyin Nəcəfov, Rəhim Allahverdiyev, Əkbər Rzayev, Rza Vəlibəyov, Nəcəf Mamedov, Ələmdar Haşimov, Əli Heydarov, Əbülfət İbrahim, Səfər Alməmmədov, Rza Şeyxzadə, Əziz Nağıyev və başqaları əsl ziyalılıq cəsarəti göstərirdilər. Onlar erməni şovinizmi əhatəsində soydaşlarımızın və ana dilimizin hüquqlarını qoruyurdular. Məsələn, Ələsgər Vəliyev azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə kolxozçuların erməni dilini bilmədiyi halda, kargüzarlıq işlərinin ermənicə aparılmasına etiraz edərək yazırdı: «Türk kəndlərində işlər türkcə olmalıdır» (187).

Başqa bir misal. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan MİK 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən tamamilə latın qrafikasına

keçməyi qərara almışdı. Amma İrəvanda hələ bir sıra dövlət idarələrinin qapısındakı lövhələrdə ərəb əlifbası ilə yazılar qalmaqda idi. Qəzet hətta ali orqanlar qarşısında bu məsələni çox ciddi şəkildə qoyurdu. Məsələn, qəzetdə çap olunmuş «Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən tələb edirik» başlıqlı yazıda deyilir: «Oktyabr inqilabının balası olan yeni əlifbanı Şuralar hökuməti daxilində olan türk-tatar xalqı rəsmi əlifba kimi qəbul etdilər. 1 yanvardan etibarən qonşu qardaş Azərbaycanda əlifba hökumət əlifbası olaraq həyata keçməkdədir. Aldığımız məlumatlara görə, E.S.Ş.C Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Heyəti Rəyasəti yeni əlifbanı rəsmi olaraq Ermənistanda həyata keçirmək üçün qiymətli bir qərar çıxarmışdır. Ancaq onun həyata keçirilməsinə qərar verən ali idarənin qarşısında olan tarixin zibil yeşiyinə atılan ərəb əlifbası ilə yazılı lövhənin qalmasına təəccüb edirik. Bizə yenilik, yəni də yenilik lazımdır. Biz bu tələbi hökumətimizdən istəməyə haqqımız var zənnindəyiz» (96).

Qəzet eyni tələblə növbəti nömrəsində Ədliyyə Komissarlığına müraciət etmişdir (97). İstər İrəvanda, istərsə də başqa şəhərlərdə çıxan dövrü mətbuat hər halda sovet mətbuatı idi. Buna görə də mətbuat yalnız kommunist - bolşevik ideologiyasını təbliğ etməli və bu prinsipdən kənara çıxmamalı idi. Kommunist Partiyası və sovet hökuməti bu məsələləri çox asanlıqla həll etdilər.

Nəşrlər üzərində nəzarəti gücləndirmək və ya keçmiş idealizə edən kiçik bir yazının da dərc edilməsinə yol verməmək üçün 1922-ci ilin iyun ayında ədəbiyyat və nəşriyyat baş İdarəsi (Qlavlit) yaradıldı. Bu mərkəzi idarənin hər bir müttəfiq respublikada şöbəsi var idi. Bu şöbələr zahirdə respublika XKS-nə tabe olsalar da, əslində onların işinə Moskvadan nəzarət olunurdu. Bu səbəbdən də repressiya illərində ən çox təqiblərə məruz qalan zümrələrdən biri də mətbuat işçiləri idi.

«Zəngi», sonralar isə «Qızıl şəfəq» qəzetinin məsul redaktoru Mustafa Hüseynovu güllələmişdilər. Mustafa Hüseynovun güllələnməsində erməni şovinist dairələrinin xüsusi rol oynaması aydın şəkildə özünü göstərmişdir. Bu, ilk növbədə onunla bağlı idi ki, Mustafa Hüseynovun qəzetdə məsul redaktor olduğu dövrlərdə azərbaycanlıların ədəbi-mədəni yüksəlişinə hər vasitə ilə süni əngəllər yaratmağa çalışan, Ermənistan rəhbərliyini kəskin tənqid edən, erməni daşnaklarının iç üzünü açan, azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklərə aid kifayət qədər materiallar çap etdirməsi, Türkiyənin iqtisadi-siyasi uğurları, Atatürkün, o cümlədən digər türk dövlət xadimlərinin haqqında qəzetin sütunlarında yazılar dərc etdirməsi, Türkiyə haqqında intensiv informasiyaların dərc olunması erməniləri qıcıqlandırmaya bilməzdi. Qəzetin digər əməkdaşları İbrahim Əliyev, İsmayıl Əliyev, Abdulla Mirzəyev və məktublar şöbəsinin müdiri şair Abbas Azəri də represiyaya məruz qalaraq, müxtəlif bəhanələrlə aradan götürülmüşlər. Onların ən böyük təqsiri mətbuatda xalqın tarixi haqqını müdafiə etmələri idi.

Ermənilər kommunist-bolşevik pərdəsi altında ziyalılarımızı məhv etməklə yanaşı, onlara qarşı fiziki terror və sui-qəsdlər təşkil etməkdən də çəkinmirdilər. Erməni terrorunun qurbanlarından biri də «Qızıl Şəfəq» qəzetinin Dilican üzrə müxbiri, amansızcasına qətlə yetirilmiş Alma Muğanlinski idi. «Qızıl şəfəq» qəzeti 1934-cü il 23 aprel sayında bu barədə yazırdı: «Alma öz şərəfli vəzifəsini yerinə yetirmək sahəsində ön sıralarda gedən bir yoldaş idi. Düşmənlər ona sui-qəsd etməkdən çəkinməyərək Almanı qətl etdilər» (168). Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, «Zəngi» qəzeti öz fəaliyyətini inamla davam etdirirdi.

«Zəngi» qəzeti Azərbaycanla əlaqələrə çox böyük önəm verirdi. Buna görə də bu qəzet Azərbaycanda – ilk növbədə Naxçıvanda özünə geniş və daimi oxucu auditoriyası tapmış-

dı. Bakıda Məhəmməd Zəki, Naxçıvanda Qulam Səfərov, İbrahim Qazıbəyov, Səfa Əylisli, Gəncədə isə Məhərrəm Əliyev qəzetin ən fəal müxbirləri və təbliğatçıları idilər. Belə ki, 1928-ci ildə qəzetin Naxçıvanda hökumət kinoteatrında 23, istehlak cəmiyyətində 83, Ordubadda 27 nüsxə abunəçisi var idi (13). Bu abunəçilər İrəvanda və bütün Ermənistanda baş verən hadisələrdən xəbərdar olurdular. Bundan əlavə naxçıvanlılar özləri də bu qəzetin daimi müxbirləri idi. Başqa sözlə, naxçıvanlılar da öz növbəsində, öz problemləri haqqında qəzetə yazır və qəzetin köməyi ilə həmin problemləri həll edirdilər. Məsələn, qəzetin daimi oxucusu Cəmil Ağayev yazırdı: «Baş Noraşen dairəsinin Zeyvə-Düdəngə kəndləri 500 evdən ibarət olub 1500 nəfəri Baş Noraşen kooperativinə üzv idilər. Fəqət qalan kəndlilər, xüsusilə dul qadınlar və muzdurların 2 verstlikdə kooperativə yazılmaları mümkün olmur. Ordubad və Culfa dairələri kəndlərində qadınlar təşkilatı (jenotdel) varsa da, heç vaxt fəaliyyət göstərmir... İnkilabi bayramlarda qadınların iştirakı zəif olur. Onları kənd qiraətxana-komalara cəlb etmək, mövhumatdan uzaqlaşdırmaq, ictimai işlərə cəlb etmək lazımdır» (10).

Sosial həyatın elə bir sahəsi yox idi ki, «Zəngi» qəzeti həmin sahəyə nüfuz etməsin. Azərbaycan dilində yeganə mətbuat orqanı olan bu qəzet İrəvanda yaşayıb-yaradan azərbaycanlı ziyalılar üçün bir növ tribun rolunu oynayırdı. İrəvanda Azərbaycan dilində yeganə dövrü mətbuat orqanı olan bu qəzetdə azərbaycanlı şair və yazıçıların əsərləri, ədəbi-tənqidi məqalələr, teatr tamaşaları haqqında resenziyalar, yubiley tədbirlərinə, maarifin inkişafına, əmək qəhrəmanlarına həsr olunmuş məqalələr, ən mühüm siyasi hadisələr, Böyük Vətən müharibəsinin gedişi, cəbhədə igidliklər göstərən döyüşçülər haqqında oçerklər öz əksini tapırdı. Qəzet fəxrə yazırdı ki, bugünkü həyatın sovet quruluşunun bərqərar olmasında azərbaycanlıların da payı vardır.

«Zəngi» qəzetinin gündən-günə artmaqda olan nüfuzu, geniş oxucu kütləsinin rüporuna çevrilməsi, onun kiçik formatda, həftədə bir dəfə çıxması, azərbaycanlı əhalinin artan tələbatını ödəyə bilmirdi. Bu tələbat qəzetin böyük formatda gündəlik çıxmasını labüd etsə də, redaksiyanın kollektivi tərəfindən EK (b) P MK-ya edilən müraciətlər öz həllini tapmırdı.

Mustafa Hüseyinovun kəskin tələbindən sonra EK (b) P MK «Zəngi» qəzetinin həftədə iki dəfə nəşr edilməsinə icazə verir. Qəzet 15 oktyabr 1927-ci ildən həftədə 2 dəfə 4 səhifədən ibarət olmaqla nəşr edilir. Hər həftə bazar və cümə axşamı çıxan «Zəngi» qəzetinin nüfuzu getdikcə daha da artmaqda idi. Əgər 1924-cü ildə qəzetin tirajı 400, 1926-cı ildə 550, 1927-ci ildə 1040 idisə, 1928-ci ilin martında 2400 olmuşdu. Qəzet azərbaycanlı oxucular tərəfindən böyük maraq və rəğbətlə qarşılandığından tirajının sürətlə artmasına müvəffəq olurdu.

Qəzetin 1929-cu ilin ortalarına qədər olan nömrələrini ardıcıl izlədikdə ona «Molla Nəsrəddin» satirik jurnalının təsiri daha çox nəzərə çarpır. «Molla Nəsrəddin» jurnalındakı «Lağ-lağ», «Mığmığa», «Bacadan baxan», «Cırcırama», «İki müxbir», «Hərdəm xəyal», «Ruçqa» və s. bu kimi imzalara «Zəngi» qəzetinin səhifələrində tez-tez rast gəlinməsi, felyetonların, karikaturaların oxşarlığı satirik məzmunlu yazıların üslubu özünü daha çox göstərir. Görünür, Molla Nəsrəddin satirik jurnalı İrəvanda özünə daha möhkəm yer tutmuşdu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli publisist - yazıçı Eynəli bəy Sultanov bir müddət «Zəngi» qəzetində tərcüməçi kimi çalışmışdır.

«Zəngi» qəzetini 1929-cu il yanvarın 1-dən əvəz edən «Qızıl şəfəq» həftədə 2 dəfə çıxmaqla öz sələfinin tempini aşağı salmadı. Qəzet 17 yanvar 1929-cu ildə 5-ci nömrəsindən etibarən tamamilə yeni əlifba ilə nəşr edilmişdir. Əgər «Zəngi» qəzetinin arzusunu 5 min tirajla çap olunmaq idisə, «Qızıl şəfəq» öz nəşrinin 2 il yarımında artıq 10 min tiraj haqqında elan vermişdir: «Bütün

kolxoz, kolxozçu, zəhmətkeş, kəndli, firqəçi, komsomol, qadın, pioner, hamı, hamı, hamı «Qızıl şəfəq»in sayı 10 min olmalıdır».

Qəzetin tirajının artmasına İrəvan Türk Pedaqoji və Kənd Təsərrüfatı Texnikumunun müəllim və tələbə kollektivi xüsusi səy göstərirdilər. Qəzetin ən aktiv müxbirləri və təbliğatçıları məhz bu təhsil müəssisəsinin müəllim və tələbə heyəti idi. Mətbu orqanın bütün bölgələrdə, Uluxanlıda, Ağbabada, Vedibasarda, Qəmərliyə, Ücmüədzində, Basarkeçərdə, Qaraqoyunluda və digər yerlərdə müxbir məntəqələri fəaliyyət göstərirdi. Bölgələrdə isə mətbuat yayım şöbələrinə əsasən ermənilərin təyin olunması qəzetin abunəçilərinə vaxtılı-vaxtında çatdırılmasını, yayımını əngəlləyirdi. Qəzet həftələrlə öz azərbaycanlı oxucularına çatdırılmırdı. Bu da qəzetin abunəçiləri arasında xeyli narazılıq törədir və haqlı iradlarına səbəb olurdu. Burada əsas məqsəd mətbuatla oxucunu canlı təmasdan məhrum etmək idi. Ermənilərin yaratdıqları maneələrə baxmayaraq, azərbaycanlı oxucular kütləvi şəkildə qəzetə abunə yazılmalarını davam etdirirdilər. Bu isə qəzetin dərin məzmunlu və oxunaqlı çıxması üçün onun fədakar kollektivini daha da ruhlandırır.

Qəzet özünün 6-cı ildönümünü münasibətilə keçirdiyi konfransda fəaliyyəti dövründəki hesabatı dinlənilmiş, uğurları ilə yanaşı nöqsanları da nümayəndələrin diqqətinə çatdırılmışdı. Qəzetin məsul redaktoru Əli Tağızadənin sədrliyi ilə keçirilən konfransda əsasən mətbu orqanın abunəçilərə vaxtında çatdırılmaması, gündəlik nəşr olunması, kiçik formatda çıxması ətrafında diskussiyalar aparılmışdı. Həmin konfransda Azərbaycanın böyük səhnə ustası Hüseyinqulu Sarabski də iştirak etmiş, konfrans iştirakçıları qarşısında çıxış edərək yaradıcı kollektivə işlərində uğurlar arzulamış, öz təbrikini çatdırmışdır. Artıq qəzetin 1932-ci il yanvarın 1-dən gündəlik çıxacağı haqqında qəzet özünün 22 dekabr 1931-ci il sayında məlumat vermişdi. Qəzet özünün gündəlik çıxacağı haqqında elan versə də, buna nail ola

bilməmişdir. 1930-cu ilin 24 yanvarından tədqiq etdiyimiz dövrə kimi – 1950-ci ilə qədər həftədə 3 dəfə çıxmışdır. Qəzetin həftədə üç dəfə çıxması nəticəsində bir sıra mühüm sahələr haqqında məlumat ya gec dərc edilirdi, yaxud da işıqlandırılmırdı. «Qızıl şəfəq»in 1000-ci nömrəsinin çapdan çıxması münasibətilə qəzetin redaktoru Mustafa Hüseyinov qəzetin keçdiyi yol haqqında geniş məqalə ilə çıxış etmişdir (83). Qəzetin 1000-ci nömrəsinin çapdan çıxması münasibəti ilə Cənubi Qafqazda və başqa bölgələrdə nəşr olunan bir sıra məşhur mətbuat orqanları qəzetin redaksiyasına təbrik məktubu göndərmişdilər. Belə mətbuat orqanlarından «Kommunist», «Yeni yol», «Bakinski raboçi», «Şərqi qapısı», «Zarya Vostoka», «Vişka», «Narubejje Vostoka», «Yeni kənd», «Gənc işçi» və s. göstərmək olar. Bu da qəzetin gərgin fəaliyyətinə verilən ictimai qiymət idi. Qəzet özünün 1000-ci nömrəsinin çıxması münasibəti ilə yubiley nömrəsi buraxmış, fəal müxbirlərindən Rəhim Allahverdiyevi, Əli Həsənovu, Ələmdar Haşımovu, Xəlil Əfəndiyevi, Əli Məmmədovu, Əziz Nağıyevi, Fərman İsmayılovu, Əbdüləziz Hacılinı, Məmməd Əsədlini, Cəlil Quliyevi, Yunis Ələkbərovu, Əsgər Cəfərovu və başqalarını etimad və rəqəsi ilə mükafatlandırmışdı (83). Qəzetin ilk azərbaycanlı qadın müxbiri Fatma Əfəndiyeva olmuşdur. Qəzetin ətrafında Mənzərə Axundova, Siddiqə Abbasova, Rəfiqə Fətullayeva, Ənvər Rzayeva, Tərifə İsmixanova, İ. Bağırova kimi aktiv qadın müxbirlər də var idi. Müxtəlif vaxtlarda 1920-1950-ci illərdə qəzetin məsul redaktorları Həmid Qənizadə, Bala Əfəndiyev, Mustafa Hüseyinov, Cəfər Vəlibəyov, Əli Tağızadə, Səfər Alməmmədov, Əkbər Rizayev, Rəhim Allahverdiyev, Rza Vəlibəyov kimi xalqını sevən ziyalılar olmuşlar. 1940-cı ildə mətbuatda fərqlənən işçilərin fəxri fərmanla təltif olunmasında azərbaycanlılardan Yusif Abbasovun, Cəfər Vəlibəyovun, Fərman İsmayılovun, Salman Rəhimovun, Xuda Xudiyevin və Qəşəm Şahbazovun adlarına da rast gəlmək olur.

Daimi binası olmayan qəzetin redaksiyası 1933-cü ildə Kununyan ev 23-də, 1934-cü ildə İrəvan fırqə Komitəsinin ikinci mərtəbəsində, 1936-cı ildə Qnuni küçəsi № 32-də, mənzil kooperativ binasında və s. yerləşirdi. Bu, qəzeti oxucu kütləsi ilə canlı təmasdan məhrum etmək, müxbirlərdən təcrid etmək məqsədi güdüdü.

1932-ci ildə Ermənistanda 10 mərkəzi, 13 rayon, 1933-cü ildə 13 mərkəzi, 18 rayon qəzeti, 1934-cü ildə isə 55 qəzet nəşr edildiyi halda, bunlardan yalnız Azərbaycan dilində 1 mərkəzi, 2 rayon qəzeti nəşr edilirdi.

«Qızıl şəfəq» qəzetini 1937-ci ildə əvəz edən «Kommunist» qəzeti də İrəvanda gedən bütün siyasi və iqtisadi məsələləri ardıcıl olaraq öz səhifələrində işıqlandırır. Amma «Kommunist» qəzetinin nəşr olunduğu illər bütün ölkədə repressiyanın tüğyan etdiyi dövrə təsadüf edirdi. 50 minə qədər azərbaycanlı güllələndiyi və ya sürgün edildiyi bir vaxtda «Kommunist» qəzeti yalnız şən həyatdan, Stalin dühasından yazmalı idi.

Adlarını çəkdiyimiz mətbuat orqanlarının fəaliyyətini müxtəlif dövrlərdə əlaqəli şəkildə belə səciyyələndirmək olar:

I dövr: 1920-1937-ci illər. Bu dövrdə «Kommunist», «Rəncbər», «Zəngi» və «Qızıl şəfəq» qəzetləri respublika zəhmətkeşlərinin ölkənin sənayeləşdirilməsi, kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi, bolşevik planlarının (birinci) uğurla yerinə yetirilməsi, adamların savadlanması, sosializm quruluşunun tam qələbəsinin təmin edilməsi işində Partiyanın köməkçisi olmaq vəzifəsini daşıyırdı. Amma yeri gəldikcə qəzetlər zəhmətkeş xalqın da haqlarını qoruyurdu.

II dövr: 1937-46-cı illər. Bu illərdə qəzetlər repressiya dövrünü ört-basdır edir, kolxoz quruluşunun üstünlüklərini təbliğ edir. SSRİ-nin Böyük Vətən Müharibəsi illərində partiyanın siyasi tribunasına çevrilərək «hər şey qələbə üçün» şüarı ətrafında kütlələri səfərbərliyə alırdı. Müharibə illərində «Sovet Erməni-

satanı» qəzetinin müxbirləri qeyri-millətlərin əsgər və zabitlərinin cəbhələrdəki igidliklərindən yazdıqları kimi, azərbaycanlı döyüşçülərin igidliklərini də böyük fəxrlə çap etdirirdilər. Məsələn, hərbi müxbir «İrəvanlı balası qvardiya baş leytenantı Əsgər Məmmədov» adlı məqalədə müəllif İrəvanda anadan olmuş, orada pedaqoji texnikumu bitirib Amasiya rayonunun Güllübu-laq kəndində müəllimlik etmiş Əsgər Məmmədovun cəbhədəki igidliyindən iftixarla yazırdı. Məqalədə oxuyuruq: «çox keçmədi onun təşəbbüsü, cəsarəti və bacarıqlı bir döyüşçü olması meydana çıxdı. Cəbhənin komandanlığı Əsgərin hərbi rütbəsini yüksəltdi – o, baş leytenant oldu. Mozdok və Taqanroq uğrunda döyüşlərdə ad qazanmış və başlıca olaraq azərbaycanlılardan ibarət olan 416-cı diviziya Ali Baş Komandan Sovet İttifaqı marşalı böyük Stalinin təşəkkürünə nail oldu» (79).

İrəvan azərbaycanlılarının yeganə mətbu orqanı olan «Sovet Ermənistanı» qəzeti qələbənin yaxınlaşdığını, müharibənin qələbə ilə başa çatacağını öz oxucularına müjdə kimi təqdim edirdi.

Mayor V.Lyaskovski və kapitan Eliseyev hərbi təyyarəçi, kapitan V.A.Əmirovun göstərdiyi bir çox igidliklərdən yazırdılar. Məqalədə təsvir edilən epizodlardan birində oxuyuruq: «Əmirov özünün yanan maşınını doğrudan-doğruya düşmən üzərinə sürdü. Nəməs bu şiddətli zərbəyə davam gətirə bilmədi və geri qaçdı. Lakin Əmirov onu rahat buraxmadı. Bir daha ona yaxınlaşdı, bir zərbə daha endirdi və nəməs aeroplanı alovlar içərisində bürünmüş olaraq, Əmirovun aeroplanının zərbəsi altında yerə yuvarlandı. Azərbaycan xalqının cəsur oğlu yüksək mükafata – Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına öz qanı ilə ləyaqət qazandı» (121). Amma ona belə bir fəxri ad verilməmişdi.

Qəzet Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Səlahəddin Kazımovun igidliyindən bəhs edən yazını və onun şəklini milli iftixar hissi ilə çap etmişdir. Tank qoşunları general-mayoru Həzi Aslano-

vun böyük portreti altında yazılmışdır: «SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 1944-cü il 13 mart tarixli qərarı ilə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Əhəd oğlu Aslanova tank qoşunları general-mayoru əsgəri adı verilmişdir» (59).

Belə yazılar çoxdur. Yuxarıların xoşuna gəlməyə də, qəzet fərq qoymadan cəbhə xəbərlərini həmişə çap edirdi.

III dövr: 1946-1950-ci illəri əhatə edir. Müharibə qurtarıqdan sonra, «müharibənin vurduğu ağır yaraları sürətlə sağaltmaq, dağılmış xalq təsərrüfatını sürətlə bərpa etmək, şəhər və kəndlərimizi yenidən qurmaq, müharibədən sonrakı beşillikləri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək uğrunda səfərbərliyə almaqda partiyanın genişləndirdiyi təşkilatçılıq işinin və kütləvi izahat işinin ayrılmaz hissəsi idi» (186).

Təmtəraqla, əzəmətlə səslənən bu cümlələrdə kommunist təbliğatının ən parlaq, ən bariz nümunəsi öz əksini tapmışdır. Amma Ermənistan rəhbərliyi bircə gün də Cəfər Vəlibəyovun (186) dediyi səviyyədə olmamış, çarəsizlikdən Azərbaycan dilində qəzet buraxmağa razı olmuşdu.

Bununla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı adlarla nəşr olunan «Rəncbər» qəzeti İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarının qorunmasında, Azərbaycanda yaşayan ziyalılar arasında ünsiyyət yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

Mətbuatın geniş və hərtərəfli fəaliyyəti nəticəsində tədqiqatın əhatə etdiyi dövrdə İrəvanda və bütün Ermənistanda gedən proseslər haqqında obyektiv məlumat almaq mümkündür.

II FƏSİL ƏDƏBİ PROSESİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

2.1. İrəvanın ədəbi həyatı

Məlum olduğu kimi, hələ Oktyabr inqilabından əvvəl V.Lenin özünün məşhur «Partiya təşkilatı və partiyalı ədəbiyyatı» (1905) məqaləsində qətiyyətlə ədəbiyyatda və incəsənətdə partiyalılıq prinsipini ön plana çəkirdi. Partiyalılıq prinsipi sənətkarın mütləq şəkildə ictimai-tarixi prosesdə fəal iştirakını, proletar sinfinin mənafeyini öz qələmində müdafiə etməsini nəzərdə tuturdu.

Sosialist inqilabından sonra istər V.Lenin Sovet dövlətinə rəhbərlik etdiyi illərdə, istərsə də sonrakı dövrlərdə bu prinsip ardıcıl şəkildə həyata keçirilməyə başlandı. Rəsmi şəkildə sosialist realizminin sovet ədəbiyyatının yeganə yaradıcılıq metodu elan olunması və sonralar onun cızığından çıxanların ağır repressiyalara məruz qalmaları da bununla bağlı idi.

Mahiyyət etibarilə partiyalı ədəbiyyat milli çərçivələri dağıtmalı idi. Lakin elə ilk dövrlərdən sosialist realizminin nəzəriyyəçiləri həll olunmaz ziddiyyətlərlə üz-üzə gəldilər. Bu, hər şeydən əvvəl, hər bir əsl bədii nümunənin labüd şəkildə milli dünyaduyumu təcəssüm etməsilə bağlı idi. Bu ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün «məzmunca sosialist, formaca milli» formulu ortaya qoyulmuşdu. Lakin bütün sahələrdə olduğu kimi, bədii ədəbiyyatda da milli ziddiyyətləri aradan qaldırmaq mümkün olmadı və ədəbiyyat millətlərarası mübarizənin meydanına çevrildi. Bu, Ermənistanda da təşəkkül tapıb inkişaf etmiş, erməni şovinistlərinin gah gizli, gah açıq təzyiqlə üzləşən Azərbaycan ədəbiyyatının timsalında öz əksini tapdı.

Partiyanın 1925-ci il 18 iyul tarixdə qəbul etdiyi «Partiyanın bədii ədəbiyyat sahəsində siyasəti haqqında» qətnamə-

sində SSRİ-də yaşayan müxtəlif xalqların ədəbiyyatları arasında əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi önəmli məsələlərdən biri idi.

Hələ ÜİK(b)P 1932-ci il aprelin 17-25-də keçirilən XII qurultayının qərarlarında deyilirdi: «Partiya və Dövlət quruluşunda milli cəhətlər məsələsi mühüm yer tutdu. Qurultay milli məsələdə partiyanın siyasətinin beynəlxalq əhəmiyyətini qeyd etdi, partiyayı milli məsələdəki təmayüllərə, velikorus şovinizminə və yerli burjua millətçiliyinə qarşı qəti mübarizəyə çağırırdı.

Zaqafqaziya Federasiyası əleyhinə çıxan, Zaqafqaziyanın başqa xalqlara münasibətdə şovinizm siyasəti yeridən gürcü millətçi – təmayülcüləri ifşa olundu» (22, 506). Bu qurultaya qədər milli məsələ belə kəskin şəkildə qoyulmamışdı. Heç olmasa, zahiri cəhətdən beynəlmillətçilik ideyaları önə çəkilmişdi. İrəvanda 1923-cü ildə azərbaycanlı qadınlar klubunun, 1924-cü ildə “Zəngi” qəzetinin və Pedaqoji Texnikumunun, 1927-ci ildə İrəvan yazıçılar cəmiyyətinin nəzdində azərbaycanlı bölməsinin yaradılması partiyanın qərarlarının həyata keçirilməsi yolunda atılan addım idi. Bu mədəni - maarif müəssisələri İrəvanda azərbaycanlı əhalinin elmə, maarifə, sənətə və ədəbiyyata olan maraq və həvəsini daha da artırırdı. 1927-ci ildə «Ermənistan Proletar yazıçıları» nəzdində türk şöbəsi yaradıldı. Bölmə Əsgər Əsgərzadənin rəhbərliyi altında fəaliyyətə başlamışdır. Lakin EK (b) P MK, nə də ki, EŞYC tərəfindən azərbaycanlı yazarlar bölməsinin normal fəaliyyət göstərməsinə heç bir şərait yaradılmamışdı. Bölmənin normal fəaliyyət göstərməsi üçün ilk növbədə onun bina ilə təmin edilməsi daha vacib şərt idi. Təəssüflər olsun ki, azərbaycanlı yazarlar bölməsi daimi binası olmadığı üçün müxtəlif ünvanlarda – azərbaycanlı qadınlar klubunda, “Zəngi” qəzeti redaksiyasında, pedaqoji texnikumda səyyar qurum kimi fəaliyyət göstərməyə məcbur olmuşdur. Bu da bölmənin fəaliyyətinin,

canlanmasının, o cümlədən gənc ədəbi qüvvələrin yaradıcılıq imkanlarının genişlənməsinin qarşısını alırdı. Amma bütün bunlara baxmayaraq, İrəvanda Azərbaycan ədəbi həyatı mübarizələr içərisində inkişaf edirdi. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin İrəvanda törətdikləri vəhşiliklər nəticəsində yaşlı nəsələ mənsub ziyalı qalmadığından təşkil olunmuş türk seksiyasının fəaliyyətini canlandırmaq və genişləndirmək üçün gənc ədəbi qüvvələrin qurum ətrafında birləşməsinə böyük ehtiyac var idi. İrəvanda yaşayan ziyalılar Nəriman Fəxri, Telman Nəzərli, Əsgər Əsgərzadə, Abbas Tahir, Yusif Rizayi, Bəhlül Məmmədov, Həbib İsmayılov, Leylam Əliyeva, Əbülfət İbrahim, Əbülfət Rəhimov, Ələşrəf Bayramov, Ələşrəf Babayev, Sona Bağırova, Nurəli Qurbanov, Hüseyn Nəcəfov və başqa bu kimi gənc ədəbi simalar türk yazarlar bölməsinin ətrafına toplaşmağa başladılar. Bu ziyalılar yerlərdə ədəbi dərnəklər təşkil edib, istedadlı gəncləri və ədəbiyyat həvəskarlarını aşkara çıxararaq onları türk yazarlar cəmiyyətinə cəlb edirdilər. Belə ədəbi dərnəklər İrəvan türk qadınlar klubunda, Pedaqoji Texnikumda, Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda, Azərbaycanlı qızlar məktəbində, yeddi və doqquz illik türk məktəblərində, o cümlədən bölgələrdə təşkil edilmişdi. Bu dərnəklər yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olan gənclərin ədəbi meydana çıxarılmasına çox böyük kömək etmişdi. İrəvan azərbaycanlı yazarlar bölməsi «Qızıl Şəfəq» qəzeti redaksiyası ilə sıx təmasda işləyir, qəzətdə çap olunmuş və olunacaq bütün şeir, hekayə, oçerk və s. səviyyəsinin yüksək olmasına xüsusi səy göstərirdi. Ümumiyyətlə, azərbaycanlı yazıçıların ədəbi yaradıcılığının inkişaf etdirilməsində, onların ictimaiyyətə təqdim olunmasında «Qızıl Şəfəq» qəzeti böyük rol oynamışdır. Azsaylı xalqlar şöbəsinin müdiri Bala Əfəndiyev EK (b) MK-ya dəfələrlə azərbaycanlı yazarlar bölməsinin «Ədəbiyyat cəbhəsi» adlı jurnal nəşr etməsi ilə əlaqədar müraciət etsə də, icazə verilməmişdir. İrə-

vanda Azərbaycan ədəbi mühitinin formalaşmasına və inkişafına burada keçirilən ədəbi tədbirlərin böyük təsiri olurdu. 1929-cu ilin yanvarında EK(b)F VI qurultayında iştirak etmək üçün Bakıdan nümayəndə heyəti getmişdi. Onlar qurultay iclaslarından başqa zavodlarda, klublarda, məktəblərdə, qiraətxanalarda, həmçinin «Qızıl Şəfəq» qəzetinin redaksiyasında olmuş, bədii, publisist məsələlərlə də bağlı söhbətlərdə iştirak etmişlər (24).

Bundan altı ay sonra Zaqafqaziya şair və yazıçıları İrəvan şəhərində toplaşaraq partiyanın «yeni tələbləri səviyyəsinə» cavab verən əsərlər yaratmaq üçün yazıçı və şairlərin qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirdilər. Azərbaycandan ədəbi toplantıda C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, Ə.Haqqverdiyev, C.Əfəndizadə, S.S.Axundov, İ.Əminbəyli, H.K.Sanlı, X.İbrahim, C.Cabbarlı, S.Rüstəm, S.Hüseyn, M.Müşfiq, A.Şaiq, Ə.Cavad, M.Rahim iştirak etmişdi. «Qızıl Şəfəq» qəzeti Azərbaycan yazıçılarının İrəvanda olduğu on günlük fəaliyyətini işıqlandırmış, A.Məsudi «Sabiri bir xatirə» adlı şeiri ilə nümayəndə heyətinin gəlişini alqışlamışdı:

Koş oğlan, koş, Ürfan gəlir,

Atəşdən böyük mərifət-nişan gəlir (130).

1929-cü ilin iyunundan sonra, İrəvanda Zaqafqaziya proletar Yazıçılar Cəmiyyəti Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulmasının ildönümü ərəfəsində özünün üçüncü plenumunu keçirmişdi.

Belə tədbirlər sırf ideoloji xarakter daşıyıb, prinsip etibarını ilə marksizm-leninizm fəlsəfəsinin ədəbiyyata təcəssümü problemlərinə həsr olunsalar da, İrəvan azərbaycanlı şair və ədiblərinin yaradıcılığına bir növ stimül verirdi. 1933-cü ilin fevral ayında bölmənin geniş tərkibdə toplantısı keçirilmişdi (137). Toplantıda bölmənin fəaliyyətini günün tələbləri səviyyəsində qurmaq, yazıçıların yaradıcılıq imkanlarını genişləndirmək, «Qızıl Şəfəq» qə-

zetində ayda 7 dəfə ədəbiyyat səhifəsinin buraxılmaq məsələləri müzakirə olunmuşdur. Qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsini isə EŞYC hər vasitə ilə əngəlləyirdi. Azərbaycanlı yazarlar bölməsinin canlanması Ermənistanın şovinist hakimiyyətinin mənafeyinə və həyata keçirdiyi siyasətə zidd idi. Bu arzuolunmaz niyyətlərin arxasında siyasi-məkrin olduğu sonrakı dövrlərdə bir daha öz təsdiqini tapmışdır. 1934-cü ildə geniş tərkibdə yazıçıların, müəllimlərin, İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumunun sonuncu kurs tələbələrinin iştirakı ilə Türk yazarlar bölməsinin fəaliyyətini müzakirə etmək üçün geniş tərkibdə iclas çağırılmış, EŞYC tərəfindən Hraciya Acaryan məruzəçi təyin edilmişdir. Hraciya Acaryan öz məruzəsində yazarlar bölməsinin fəaliyyətsizliyini mövcud quruluşun müxtəlif sahələrdə apardığı ümumproletar mübarizəsini işıqlandırmaq qabiliyyətinə malik olmadığını, cəmiyyətin üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən gələ bilmədiyini önə çəkərək türk yazarlarını kəskin tənqid etmişdir (146). Hraciya Acaryanın bu cür kəskin məhvedici çıxışının altında gizlənən məqamlardan aydın olur ki, Ermənistan rəhbərliyinin o cümlədən EŞY ittifaqının sədri D.Simonyanın məqsədi türk yazarlar cəmiyyətinin fəaliyyətini qadağan etmək olmuşdur. Bununla da Ermənistanın şovinist rəhbərləri İrəvanda Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin, o cümlədən istedadlı ədəbi qüvvələrin yetişdirilməsinə, yazıçıların yaradıcılıq imkanlarının geniş surətdə inkişafı üçün lazımı maddi və başqa imkanların yaradılmasına heç bir şərait yaratmadığı halda, cəmiyyətin bütün ağırlığının, yükünün azərbaycanlı ziyalılar tərəfindən çəkilməsinə baxmayaraq, qurumun fəaliyyətinin dayandırılmasına çalışmaq, erməni xəyanətçılığını və məkrliyini bir daha göstərir. Müzakirələrdən sonra təşkilat məsələlərə baxılaraq, bölmənin məsul katibliyinə Nəsim Əfəndiyev seçilmişdir (146). Nəsim Əfəndiyevdən əvvəl türk yazarlar şöbəsinə Əbülfət Rəhimov rəhbərlik etmişdir.

Türk bölməsinin ilk məsul katibi Əsgər Əsgərzadə olmuş, sonra isə bu işə Rza Vəlibəyov, Əhməd Əhmədov, Əbülfət Rəhimov, Mehdi Kazımov, Nəsim Əfəndiyev və Əkbər İrəvanlı rəhbərlik etmişlər.

Bundan 4 ay sonra, yəni 1934-cü ilin avqust ayında Moskvada sovet yazıçılarının birinci qurultayı çağırılmışdı. Nəsim Əfəndiyev və Rza Vəlibəyov da həmin qurultayda iştirak etmişdilər. Qurultaydan yazıçılar doğma şəhərlərinə yeni əhval-ruhiyyə ilə qayıtmışdılar. Qurultayın qarşıya qoyduğu vəzifələrdən çıxış edərək türk bölməsi də işini onun tələb etdiyi səviyyədə qurmağa çalışırdı. Türk bölməsinin işlərini yenidən qurması onun üzvlərinin bədii yaradıcılıq sahəsində bir sıra müvəffəqiyyətlər əldə etməsi ilə nəticələndi. Ədəbi hərəkatın inkişafı üçün ən ucqar bölgələrdə belə ədəbiyyat dərnəkləri açılır, şair və yazıçıların məcmuələri çap olunur, müxtəlif ədəbi janrlarda yazmağa başlayan yeni yaradıcı qüvvələr meydana gəlir, bədii əsərlərin təhlil və tənqidi əsasında müzakirələr aparılır, azərbaycanlı ədiblərin yaradıcılıq və yubiley gecələri keçirilirdi.

1934-cü ildə İrəvan ədəbi ictimaiyyətinə təsir edən hadisələrdən biri də böyük dramaturq Cəfər Cabbarlının dekabrın 31-də dünyasını qəflətən dəyişməsi oldu. C.Cabbarlı bir sənətkar kimi adı İrəvan ədəbi ictimaiyyətinə çox yaxın idi. Ədibin özü bir neçə dəfə İrəvanda olmuş, Türk teatrında dəfələrlə onun əsərləri oynanılmışdı. C.Cabbarlının vəfatından sonra İrəvan türk teatri onun adını daşımağa başladı. Ermənistan Yazıçılar İttifaqının türk bölməsi və C.Cabbarlı adına teatrın kollektivi bu kədərli hadisəni qeyd etmək üçün 1935-ci il yanvar ayının 2-də Kəndli evində böyük dramaturqun xatirə gecəsini keçirdi (49). C.Cabbarlı Ümumittifaq və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin üzvü olsa da, İrəvanın hakimiyyət orqanları böyük dramaturqun xatirə gecəsini

keçirmək üçün böyük salonu olan bir bina ayırmamışdı. Bu səbəbdən də xatirə gecəsi İrəvan Kəndli evində keçirildi. Salona yazıçılar, müəllimlər, tələbə və kolxozçular (əlbəttə ki, azərbaycanlılar) toplaşmışdı. Gecəni «Qızıl şəfəq» qəzetinin redaktoru Mustafa Hüseyinov açaraq Cəfər Cabbarlının ədəbi fəaliyyəti haqqında danışmış, sonra EŞYİ türk bölməsinin katibi Nəsim Əfəndiyev, İrəvan Türk Teatrının direktoru Cümşüd Rəhimov, rejissor Baxşı Qələndərli, şair Məmməd Mübariz, Əbülfət İbrahim və başqaları ədibin həyat və yaradıcılığından söhbət açmışlar. Çıxışlardan sonra İrəvan teatrının kollektivi C.Cabbarlının «Sevil», «1905-ci ildə» pyeslərindən parçalar göstərmişdilər (30). Bu xatirə axşamına ermənilər qatılmamışdı. Görünür, İrəvan hakimiyyət dairələrində bunu başa düşmüş, onlar C.Cabbarlı kimi böyük bir sənətkarın ölümünə əhəmiyyət verməməyin ÜİK(b)P XIII qurultayının qərarlarına, həm də Sovet yazıçılarının birinci qurultayının Proletar beynəlmiləçiliyi haqqındakı tövsiyələrinə uyğun olmadığını dərk etmişdilər. Bu səbəbdən də 1936-cı ildə C.Cabbarlının ölümünün ildönümünü Ermənistan Yazıçılar İttifaqı səviyyəsində keçirdilər. 1936-cı il yanvarın 5-də Ermənistan Yazıçılar İttifaqının böyük salonunda xatirə gecəsi keçirildi. Sonra dramaturqun «Od gəlini» və «1905-ci ildə» əsərlərindən parçalar göstərilmişdi (27).

1935-ci ildə türk bölməsinin işi daha da canlanır. Bu qurum tərəfindən yazıçıların əsərlərindən «15 il» və «Yüksəlişdə» adlı ədəbi-bədii almanaxların nəşr edilməsi dediklərimizə sübutdur. Belə ki, çapdan çıxmış kitabların müzakirəsi keçirilir, Bakıdan gələn yazıçıların iştirakı ilə ədəbi – bədii gecələr də təşkil olunurdu. İrəvan yazıçıları öz Bakılı həmkarlarının və soydaşlarının yaradıcılığı ilə yaxından maraqlanırdı, onlardan öyrənmək üçün Bakı ilə sıx elmi-ədəbi və yaradıcılıq əlaqələri saxlayırdılar. İrəvan türk yazıçılar cəmiyyəti Azərbaycan

Yazıçılar İttifaqı ilə əməkdaşlığa böyük önəm verirdi. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının ikinci plenumu Azərbaycanda ədəbi proses haqqında İrəvan ədəbi ictimaiyyətini məlumatlandırmaq üçün yazıçı Əbülhəsən Ələkbərzadəni İrəvana təhkim etmişdi. Martın 14-də İrəvan türk qadınlar klubunda türk bölməsinin geniş iclasında qurumun məsul katibi N.Əfəndiyev İrəvan və Bakı ədəbi əlaqələrindən danışmış, sözü Azərbaycan yazıçılarının ikinci plenumunun iştirakçısı yazıçı Əbülhəsənə verdi. Natiq plenumun yekunları və Azərbaycan ədəbi tənqidinin vəziyyəti haqqında ətraflı söhbət açmış, o, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bir qolu kimi ədəbi tənqidin dövrün tələblərindən geri qaldığını qeyd etmişdi (181). Bu cür ədəbi tədbirlərin keçirilməsi, peşəkar ziyalı mövqeyilə yaxından tanış olmaq İrəvanda ədəbi qüvvələrin yaradıcılıq istiqamətlərinin müəyyənəlməsinə və inkişafına da öz təsirini göstərirdi.

Ədəbi tənqid ədəbiyyatşünaslığın elə bir sahəsidir ki, o, həmişə öz dövrünü təhlil edir və dövründə yaranan ədəbiyyatı istiqamətləndirir. İrəvan ədəbi mühitində o dövrdə bir-iki nəfər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi problemləri ilə məşğul olan ədəbiyyatşünas, bir-iki nəfər də hələ qələmi püxtələşməmiş tənqidçi var idi. Ona görə də İrəvan yazıçıları türk bölməsi tez-tez Azərbaycandan mütəxəssislər dəvət edirdi. Əslində o vaxtlar Azərbaycan respublikasında da tənqid o qədər də qarşısında duran vəzifələri yüksək səviyyədə həyata keçirmək iqtidarında deyildi. Tənqidçilər yazıçıların əsərlərində bölshevik ideologiyasının təəcəssümü xüsusiyyətlərini təhlil edirdilər. Belə bir xüsusiyyəti tapmadıqda yazıçını min bir damğa ilə (pan-türkist, panislamist, əksinqilabçı, və s.) damğalayırdılar. Belə tənqidçilərdən biri də istedadlı alim, ötgəm sözə, yetgin idraka malik olan Əli Nazim idi. Əli Nazim 1935-ci il aprelin 8-də İrəvana yazıçılar evində və Dövlət Universitetində «Azərbaycan ədəbiyyatı» mövzusunda mühazirə oxumaq üçün gəlmişdi

(61). «Qızıl şafəq» qəzeti məlumat verir ki, Əli Nazim aprelin sonuna qədər İrəvanda qalaraq mühazirə oxuyacaqdır. Bədii yaradıcılığın nəzəri problemləri ilə dərinlən tanış olan Əli Nazim, bəzən bu və ya digər konkret məsələnin izahında, ədəbi əsərin təhlilində ekstremizmə yol verirdi və bununla da rəsmi ideologiyanın stereotiplərindən, sosialist realizmi metodunun buxovlarından xilas olmaq iqtidarında olmadığını nümayiş etdirirdi. Bu cəhətlər onun İrəvanda oxuduğu mühazirələrdə və çıxışlarda da özünü büruzə verirdi. Bununla yanaşı, görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçi İrəvan ədəbi ictimaiyyətinin yaddaşında klassik Azərbaycan ədəbiyyatının problemlərinə həsr olunmuş dərin məzmunlu mühazirələri ilə həkk olunmuşdur. Türk bölməsi sənət mübadiləsi etmək üçün mütəmadi şəkildə Bakıdan görkəmli Azərbaycan yazıçılarını dəvət edirdi. Bu, İrəvan ədəbi mühitinin canlanmasına xeyli kömək edirdi. Yazıçıların özü öz əsərləri ilə ədəbiyyatsevərləri tanış edir, onlarla görüşlər keçirilir, müsahibələr aparılır, sənət söhbətləri edirdilər. Gənc tələbələrin və yazıçıların təcrübəli yazıçılar ilə canlı görüşləri gənclərə çox şey verirdi. Bu məqsədlə 1935-ci il oktyabrın 14-dən 24-dək Yusif Vəzir Cəmənəzəminli başda olmaqla Məmməd Səid Ordubadi, Mehdi Hüseyn, Mikayıl Müşfiq və Sabit Rəhmandan ibarət nümayəndə heyəti İrəvanda olmuşdu. Onlar partiya işçiləri ilə, kolxozçularla, tələbələrlə, yazıçılarla görüşlər keçirmiş, öz əsərlərini oxumuşdular. Oktyabrın 17-də Azərbaycan yazıçıları «Qızıl şafəq» qəzetinin redaksiyasında olarkən öz təəssüratları haqqında danışmışlar. Oktyabrın 22-də Konservatoriyanın iclas salonunda Azərbaycan yazıçılarının incəsənət xadimləri, tələbələrlə səmimi görüş gecəsi keçirilmişdi. Azərbaycandan ziyalılardan hər gəlişi nəinki İrəvan ədəbi ictimaiyyətində, sadəcə azərbaycanlılarda belə böyük maraq doğurduğundan hər bir görüş böyük izdihama çevrilirdi. S.Vurğun, Mir Cəlal, S.Rüstəm, M.Rəfili

kimi görkəmli şair və yazıçıların səfər və görüşləri də İrəvan ədəbi həyatında mühüm hadisələrdən idi. İrəvan ədəbi mühitinin 1935-ci il tarixi bir də onunla əlamətdar olmuşdur ki, Ermənistanın ədəbiyyat və incəsənət xadimlərindən bir qrupunu Moskvada Kremldə Stalin qəbul etmişdi. Burada iki nəfər azərbaycanlı - türk bölməsinin katibi Nəsim Əfəndiyev və Rza Vəlibəyov da iştirak etmişdi. 1936-cı ildən başlayaraq SSRİ-də tüğyan edən repressiyalarla bağlı türk, müsəlman alimləri, incəsənət xadimləri, şair və yazıçıları sıxışdırıldılar və ağır məhrumiyyətlərə məruz qaldılar. İlk növbədə türk xalqlarının ziyalılarına yönəlmiş repressiya dalğası bir sıra İrəvan ziyalılarının, sənətkarların, yazıçı və şairlərin fiziki məhvi ilə nəticələndi. 1937-ci ilin avqustunda artıq repressiya tüğyan etməyə başlamışdı. Bu təqiblər sanki hamı üçün deyildir. Azərbaycanda repressiyalara məruz qalanların sayı Ermənistandan qat-qat çox idi. Çünki Moskvada hər şeyi vaxtında duyan A.Mikoyan ermənilərlə münasibətdə qabaqlayıcı tədbirlər görür, erməniləri xilas edirdi. İrəvanda Azərbaycan ziyalıları, əyalətdə isə az-çox yaxşı düşünməyi bacaran adamlar təqibə məruz qalırdılar. Bu illərdə, onsuz da sayı xeyli azalmış olan azərbaycanlıların 50 min nəfəri repressiyaya məruz qalmışdı. Repressiya edib fiziki cəhətdən məhv etmək üçün ən geniş yayılmış formalardan biri tapşırıqla qərəzli məqalələr yazdırılması idi. Bakıda geniş yayılmış bu üsuldan İrəvanda da istifadə edirdilər. C.Əhmədov adlı bir nəfər uzun illər İrəvan azərbaycanlı yazıçılarını özündə birləşdirən «türk seksiyası»nın katibi, sonra C.Cabbarlı adına İrəvan türk teatrının direktoru işləmiş Nəsim Əfəndiyev haqqında tənqidi məqalə yazaraq, onu teatrın əmlakını dağıtmaqda ittiham edir (58). Amma qərəzli mövqedən çıxış edən məqalə müəllifi görkəmli incəsənət xadimi Nəsim Əfəndiyevin fəaliyyəti ilə bağlı heç bir obyektiv fakta əsaslanmır, onun «cinayəti» haq-

qında dəlillər gətirmirdi. Bununla yanaşı, C.Əhmədov Azərbaycan türk teatrındakı problemlərin bir obyektiv səbəbini də istər-istəməz açıqlamalı olmuşdu. «İncəsənət idarəsinin sabiq rəhbərləri 9 il müddətində azərbaycanlı teatrosunda 18 direktor dəyişmişlər» (58). Həmin teatr rəhbərləri ümumi iş üçün yeni tələblər irəli sürdükdə, birinə millətçi, digərinə bacarıqsız adı verilmiş və yaxud onların əleyhinə teatrda intriqa təşkil edilməsinə yardım etməklə cürbəcür əmrlərlə direktorları işdən azad etmişdilər.

Bu məqalə iki cəhətdən diqqəti çəkir. Birincisi, artıq Ermənistanda da ciddi şəkildə yoxlanmamış, sübut edilməmiş faktlar əsasında insanların bir-birini ləkələməsi, geniş yayılmağa başlamışdı ki, bu da repressiyalara yol açdı. İkincisi, 9-10 il dövlət teatrına bina verməməklə, onun adi iş rejimi ilə işini təmin etməməklə, ildə iki direktor dəyişməklə və teatr əməkdaşları arasında süni intriqa yaratmaqla və s. Vasitələrlə İrəvanın hakimiyyət orqanları teatrın normal fəaliyyət göstərməsinə mane olurdular. Buna baxmayaraq, türk teatri Şekspir festivalında böyük uğur qazanmışdı. 1937-ci ildə repressiyanın tuğyan etməsinə baxmayaraq, Ermənistanda azərbaycanlıların yaratdığı musiqi, şeir və mahnıları – folklor nümunələrini toplamaq üçün rayonlara ekspedisiyalar göndərilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan ziyalılarının həyata keçirdikləri tədbirlər şifahi xalq ədəbiyyatı, incəsənəti nümunələrini toplamaq, sistemləşdirməklə bağlı görülən işlər ümum Azərbaycan kampaniyasının tərkib hissəsi idi və müəyyən mənada Bakıdan koordinasiya olunurdu. Məhz bu dövrdə məşhur müğənni Bülbül doğma diyarın hər yerindən xalq təranələrini toplayıb nota köçürmüşdü. Əgər Azərbaycanda toplanılmış folklor nümunələri sonradan sistemləşdirilib, müxtəlif yönümlü elmi-tədqiqat işlərinin obyektinə çevrildisə, İrəvan ziyalılarının ağır yaradıcı zəhməti nəticəsində əldə

olunmuş son dərəcə dəyərli nümunələrin sonrakı aqibəti ilə bağlı əlimizdə heç bir dəqiq məlumat yoxdur.

Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilə bağlı olaraq, sovetlər məkanında bədii ədəbiyyatın mövzusu köklü şəkildə dəyişir; bütün ədəbi janrlarda yaradılan bədii nümunələr müharibə mövzusunə yönəlir. Məlumdur ki, Stalin iyulun 3-də radio ilə sovet xalqına müraciət edərkən xalq qəhrəmanları sırasında Koroğlunun da adını çəkmişdi. Hətta 1938-ci ilin aprel ayında Moskvada Azərbaycan incəsənəti dekadası keçiriləndə «Koroğlu» operasına Stalin 2 dəfə baxmış və razı qalmışdı. Buna görə də hiyləgər rejissor V.Əcəmyan «Koroğlu»nu İrəvanın dövlət teatrında tamaşaya qoydu. 1942-ci ilin avqust ayının 13-də operanın müəllifi bəstəkar Ü.Hacıbəyov və libretto müəlliflərindən biri yazıçı M.S.Ordubadi İrəvana gəlmişdilər (185).

1945-ci ildə EŞYC-nin nəzdində yaradılmış azərbaycanlı yazarlar bölməsinin fəaliyyəti EK (b) P MK tərəfindən dayandırılmışdır. Azərbaycanlı ziyalıların Moskvaya etdikləri kəskin müraciətdən sonra 1946-cı ildə yenidən bərpa olunaraq fəaliyyətə başlamışdır.

Erməni şovinizminin arasıkəsilməz təzyiqlərinə baxmayaraq, İrəvanda Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatı öz məcrasında inkişaf edir, ədəbiyyatımız rəngarəng yüksək bədii səviyyəyə malik əsərlərlə zənginləşirdi. Bakı musiqi kollektivlərinin və ifaçılarının qastrolları İrəvanın ədəbi-mədəni həyatında mühüm hadisəyə çevrilirdi. Azərbaycanın böyük incəsənət ustaları Cabbar Qaryağdı oğlunun, Bülbülün, Hüseynağa Hacıbababəyovun, Xan Şuşinskinin, Şövkət Məmmədovanın, Sara Qədimovanın və başqalarının qastrol səfərləri zamanı milli musiqi xəzinəmizin inciləri ilə tamaşaçı kütlələrini tanış etmələri tamaşaçılara estetik zövq verməklə yanaşı, digər tərəfdən isə yerli incəsənət ustalarının yaradıcılıq imkanlarının zənginləşməsinə kömək edirdi. 1942-ci ildə İrəvanda xalq yaradıcılığı evi nəz-

dində Azərbaycan mahnı və rəqs ansamblı yaradılmışdı. Bu mü-təşəkkil kollektivin üzvləri Firuzə Kazımova, Nəcibə Səfərova, Nəcibə Əliyeva, Məstan Hüseynova, Cabbar Mehdiyev və baş-qaları doğma musiqimizi İrəvanda və yerlərdə uğurla təbliğ edir, yeri gəldikcə çox zəngin və rəngarəng repertuarları ilə Naxçıvana və digər şəhərlərə qastrol səfərlərinə də gedirdilər.

Məlum olduğu kimi, keçən əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyi bütün SSRİ miqyasında keçirilməli idi. Müharibənin başlanması bu işi 1941-ci ildə həyata keçirməyə mane oldu (yalnız Leninqrada mühasirə şəraitində yubileyi qeyd etdi). Buna görə də yubiley müharibə qurtarıqdan sonra 1947-ci ildə qeyd edildi. Türk yazıçılar cəmiyyəti Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinin yük-sək səviyyədə keçirilməsinə çox ciddi hazırlaşmışdı. Bu münasi-bətlə İrəvan şəhərində də 1947-ci il sentyabr ayının 27-də Azər-baycanın böyük şairi Nizaminin anadan olmasının 800 illik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaq keçirilmişdi. Gecədə İrəvan türk yazıçılar bölməsinin və elmi ictimaiyyətinin nüma-yəndələri iştirak etmişdilər. Şairin həyat və yaradıcılığına, döv-rünə, ədəbi irsinə həsr edilmiş məruzələr dinlənilmiş, şair Cəlal Sərdar və başqaları Nizamiyə həsr etdikləri şeirlərini oxumuşlar (149). Görkəmli Azərbaycan ədib və şairlərinin yubileyləri İrə-vandakı azərbaycanlı ictimaiyyəti və ziyalıları tərəfindən həmişə böyük məhəbbət və sayğı ilə qeyd edilirdi. Həmin il aprelin 1-də Nizaminin yubileyindən dörd ay əvvəl görkəmli Azərbaycan yazıçısı M.S.Ordubadinin 75 illik yubileyi C.Cabbarlı adına tea-trda təntənə ilə qeyd edilmişdir. Yubiley gecəsini şair Cəlal Sərdar açaraq məruzə üçün sözü Mehdi Tağızadəyə vermişdi. Məruzəçi M.S.Ordubadinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı böyük ro-lunu qeyd etdikdən sonra, yubiley gecəsinin bədii hissəsində C.Cabbarlı adına teatrın aktyorları yazıçının «Ürək çalanlar» musiqili komediyasını göstərmişdilər (127).

2.2. İrəvanda Azərbaycan dilində bədii ədəbiyyat nəşri

1931-ci ilə qədər İrəvanda Azərbaycan dilində bədii əsər nəşr etdirmək çox müşkül məsələ idi. «Zəngi», «Qızıl şafəq», «Sovet Ermənistanı» qəzetlərinin səhifələrində siyasi mövzu-larda şeirlər çap olunurdu. Mətbuat səhifələrində əsasən Böyük oktyabra, «26-lar»a, Leninə, Stalinə, bolşevizmə və s. həsr edilmiş mədhiyyələr, keçmiş, kapitalizm dünyasını, mol-lanı, axundu, çadranı, orucluğu, qolçomağı və s. tənqid edən şeirlər və felyetonlar dərc edilirdi.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1920-ci ildən 1931-ci ilə qədər Azərbaycan dilində bir dənə də olsun bədii kitab nəşr edilməmişdir.

Hətta Yazıçılar Cəmiyyətinin türk bölməsi tərəfindən 1931-ci ildə R.Vəlibəyovun redaktəsi ilə çap edilən «Zərbə» adlı almanaxda belə, lirik, fəlsəfi, dünyəvi fikir ifadə edən bədii nümunə yoxdur (199). Almanax sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra İrəvanda gənc türkdilli sənətkarların ilk kollektiv toplusu idi. R.Vəlibəyovun dərgiyə yazdığı müqəddimədən öyrənirik ki, məcmuədə iştirak edənlərin əksəriyyəti İrəvan türk pedaqoji və kənd təsərrüfatı texnikumlarının tələbələrindədir (199, 5). Dərgidə çap olunan şeir və hekayələrin adları 1931-ci ildə İrəvandakı Azərbaycan ədəbiyyatının mövzu dairəsindən xəbər verir. Abbas Tahir – «Düşmənlərimizə zərbə», «Azaddır ölkəm», «On üç il», «Tənbəl Abbas»; Əbülfət Rəhimov – «Çar zamanı millətçilik», «Onlar», «Ovsandırmazsın», «Qadın azadlığına»; Ələşraf Bayramov – «Şuraya»; Sona Bağirova – «Kolxozçu qıza»; Səriyyə Kazımova – «8 Mart»; Əsgər Əsgərzadə – «Pionerka günəş»; Həbib İsmayılov – «Namus qurbanı» (hekayə); Nurəli Qurbanov – «Muzdur Həmid» (hekayə); Telman Nəzərli – «So-sializm yolunda» (hekayə); Murtuza Muradov – «Kolxoz qızı Əminə» (hekayə); Mirzə Mirzəyev – «Xalsa» (oçerk).

Bu xarakterli ikinci toplu 1933-cü ildə Ermənistanın sovetləşməsinin 13-cü ildönümü münasibətilə Mehdi Kazımovun redaktəsi ilə çap olunmuş «XIII noyabr» məcmuəsidir. Burada demək olar ki, əvvəlki dərgidə iştirak edən müəlliflərdən heç biri yoxdur. Amma bu dərgi də xarakter etibarilə əvvəlkindən seçilmir. Bu dərginin də naşiri türk bölməsidir. 72 səhifəlik bu dərgidə iştirak edən müəlliflərdən Məmməd Mübariz, Ələşrəf Bayramov, Bəhlul Məmmədov, İnsaf Ağayeva, Nəsim Əfəndiyev və başqalarının şeir, hekayə, oçerkləri dərc olunmuşdur (152).

İrəvanda yaşayan gənc ədəbi qüvvələr elə mövzulara müraciət edirdilər ki, erməniləri qıcıqlandırmasın. Əks təqdirdə, onların yazdıqlarını nəinki çap etməzdilər, hətta onları cismani cəhətdən məhv edə bilirdilər. Bu səbəbdən də həcmindən asılı olmayaraq, bütün bədii əsərlər yalnız ideoloji baxımdan icazəli mövzularda yazılmalı idi. Məsələn, Əbülfət Rəhimovun kiçik, «Din əleyhinə» adlanan 14 səhifəlik şeirlər kitabçası bu qəbildəndir (158).

1934-cü ildə Ermənistan şura yazıçılarının birinci qurultayında respublikanın daşnak rəhbəri «ədəbiyyatımızın məsələləri» mövzusunda beynəlmiləlçi partiya işçisi kimi çıxış edən A.Xancyan türk yazarlar bölməsinin fəaliyyətini «yaddan çıxarmışdı». 36 səhifəlik bu çıxışda o türk bölməsinin adını bir dəfə də olsun çəkməmişdi. Buna baxmayaraq, türk bölməsinin iradəsi sayəsində onun üç nəfər üzvünün ayrıca kitabı çap edilmişdi.

Əli Əliyevin «Dəmir axın» – N.Abidlinin müqəddimə və redaktəsi ilə – (62); Abbas Tahirin «İlham mənbəyi» – Nəsim Əfəndiyevin müqəddimə və redaktəsi ilə – (180); Məmməd Mübarizin «Veriniz Telmanı» – Mustafa Hüseynovun redaktəsi və müqəddiməsi ilə – (136) nəşr olunmuşdur.

Bundan başqa, türk bölməsi üzvləri öz əsərlərini çap

etmək üçün yeni bir yol tapdılar. Bu dəfə onlar özlərinin «Gənc səslər» adlı sayca üçüncü dərgisini Ümumittifaq Şura yazıçılarının birinci qurultayına həsr etdilər. Nəsim Əfəndiyevin ümumi redaktəsi ilə çap olunan bu dərgidə M.Qorkinin gənclərlə müsahibəsindən bir parça verilmişdi. Dərginin müqəddiməsində Nəsim Əfəndiyev yazır: «Verdiyimiz ədəbi almanax böyük tarixi günlərlə qarşılaşmışdır. Bir tərəfdən XVII qurultay qərarlarının yerlərdə təhlil edilərək, işlərimizin onun əsasında qurulması, siniflərin dağıdılması, digər tərəfdən, başlanışı ilə bütün dünya ədəbi həyatında həyəcan doğuran ÜİŞY İttifaqının birinci qurultaydır» (37).

Bu dərgidə artıq o vaxtlar imzası bütün İrəvan oxucularına tanış olan Abbas Tahirin, Nəsim Əfəndiyevin, Cəlal Sərdarın, Abbas Azərinin, Həsən Həsənovun, İnsaf Ağayevanın, Əbülfət Rəhimovun, Əli Əliyevin, Adil Məmmədovun, Yusif Rizayinin və başqalarının əsərləri çap olunmuşdu. Ümumiyyətlə, bu almanaxda 26 bədii əsər işıq üzü görmüşdü.

Məlum olduğu kimi, sovet hakimiyyəti illərində bədii söz əvvəllər estetik fikir tarixində heç vaxt misli görünməmiş, analoqu mövcud olmayan repressiyalara və təzyiqlərə məruz qalmışdı. Sənətkar ancaq partiya tərəfindən müəyyən olunmuş mövzularda və həmçinin ideoloji mövqedən çıxış edə bilirdi; yazıçı yaxud şair sosialist quruluşunu və onun atributlarını vəsf etməyə məhkum idi. İrəvan ədəbi mühitinə bu «universal» təzyiqa həmçinin erməni şovinizminin də aramsız şəkildə həyata keçirtiyi repressiya əlavə olunurdu; İrəvanda türk mənşəli sənətkar ikiqat mənəvi, psixoloji zülmə məruz qalırdı. Bununla belə, türk bölməsinin rəhbərləri xüsusilə onun katibi Nəsim Əfəndiyev və «Qızıl şəfəq» qəzetinin redaktoru Mustafa Hüseynov hər cür fürsətdən istifadə edərək yazıçıların əsərlərini çap edə bilirdilər. Məhz buna görə də onlar hər bir dərgini, hər bir kitabı müəyyən siyasi əhəmiyyəti olan hadisəyə həsr edirdilər.

Türk bölməsi bədxahlar əhatəsində bir ildə iki almanax nəşr etdirə bilmişdi. Bunlardan biri «Yüksəlişdə» adlanır (196). Bu dərgi 1935-ci ildə hazırlanmış və Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulmasının 14-cü ildönümünə həsr edilmişdir. Mustafa Hüseynovun dərgiyə yazdığı altı səhifəlik müqəddimədə ədəbiyyatdan, ədəbi prosesdən bircə kəlmə də danışılmaz, yalnız siyasi məsələlərdən bəhs edilir. Sayca dördüncü olan bu dərgi əvvəlkilərdən həcmcə daha böyük idi. Burada da Abbas Tahirin, Əli Əliyevin, Cəlal Sərdarın, Teymur Əhmədlinin, İslam Süleymanın, Kamal Zəngəzurlunun, Həsən Həsənovun və ilk dəfə olaraq Abbas Tahirin poeziyası haqqında Əbülfət İbrahimin tənqidi məqaləsi verilmişdir.

Ümumiyyətlə, 1935-ci ildə İrəvan türk yazıçıları bölməsi tərəfindən dörd dərgi çap olunmuşdur. Bu dərgilərdən biri şair Abbas Azərinin «Yol dəftərim» adlı şeirlər kitabı idi. Nəsim Əfəndiyevin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş 50 səhifədən ibarət bu kitabda şairin müxtəlif vaxtlarda qələmə aldığı şeirləri çap olunmuşdu.

İrəvan ədəbi mühitinin 1935-ci ildəki ən böyük uğuru türk bölməsi üzvlərinin əsərlərindən ibarət əvvəlki dərgilərdən həcmcə böyük olan «On beş il» adlanan kitabın nəşri oldu. Ermənistanın 15 illik yubileyinə həsr edilmiş bu dərgi sayca beşinci, həcmcə ən böyüyü idi. Dərgi Nəsim Əfəndiyevin redaktorluğu və müqəddiməsi ilə buraxılmışdır. Yəni də Abbas Tahirin, Abbas Azərinin, Nəsim Əfəndiyevin, İnsaf Ağazadənin, Əli Şahinin, Cəlal Sərdarın, Həsən Həsənovun və başqalarının şeir, hekayə və oçerkləri çap olunmuşdur (151).

1935-ci ildən sonra Azərbaycan dilində 1947-ci ilə qədər İrəvanda bir dənə də olsun bədii kitab nəşr olunmamışdır.

İkinci dünya müharibəsi illərində əksər şairlər «Sovet Ermənistanı» qəzetində şeir və oçerklər çap etdirirdilər. Müharibədən sonra Abbas Tahirin «Qələbə baharı» adlı şeirlər

kitabı çıxmış (183) və buraya müəllifin 22 şeiri və tərcümələri daxil edilmişdir. 1949-cu ildə isə Cəlal Sərdarın «Yadigar çiçək» adlı şeirlər kitabı çapdan çıxmışdır. 40 səhifəlik bu dərgidə şairin müxtəlif vaxtlarda yazdığı şeirləri toplanmışdır. Erməni ədəbiyyatına aid 1921-ci ildə 6, 1929-cu ildə 51, 1931-ci ildə 106, 1934-cü ildə 220, 1939-cu ildə 387 adda bədii kitab nəşr edildiyi halda, 1920-ci ildən 1950-ci ilə qədər Azərbaycan dilində cəmi 13 adda bədii kitab nəşr olunmuşdur. Ermənistanın şovinist dairələri, dövlət nəşriyyatı azərbaycanca bədii, eləcə elmin və mədəniyyətin digər sahələrinə aid kitabların nəşr olunmasını hər vasitə ilə əngəlləyirdilər. Bəzən müəlliflərin nəşriyyata çap üçün təqdim etdikləri kitabları məhv edirdilər. Türk bölməsi tərəfindən hazırlanmış «Göyçə aşığı», Nəsim Əfəndiyevin «Üçlər» romanı, Abbas Tahirin «Sona», Əbülfət İbrahimin «Bədii ədəbiyyat uğrunda», Abbas Azərinin «Gülümsəyən şəfəqlər» və digər çapa verilmiş kitablar nəşr olunmamış, onların sonrakı taleyi isə məlum deyil.

2.3. Poeziyanın ideya-estetik meylləri

Xalqımız həmişə sənətə bağlı olmuşdur. Bu cəhətdən İrəvan şəhəri də istisna deyildir. Uzun əsrlərdən bəri İrəvan və ətraf region Azərbaycan folklorunun və yazılı ədəbiyyatının ən önəmli mərkəzlərindən biri qismində şöhrət qazanmışdı.

Görkəmli alim, pedaqoq Firudin bəy Köçərli XIX əsrin axırlarında İrəvan gimnaziyasında dərs deyərəkən «Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı əsəri üçün materiallar toplamış, ədəbi bədii sözün görkəmli xadimləri arasında İrəvanda yaşayıb-yaratmış Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə «Bəzmi» (1846-1888), Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov «Mütəllə» (1832-1892), Hacı Seyid Rza Əmirzadə «Sabir» (-1906), Mirzə Əlixan Şəmsül-Hükəmə «Ləli» (1845-1907) kimi sənətkarların yaradı-

cılığına toxunmuşdur. Bu şairlərin əsərlərindən verdiyi nümunələr əsasında F.Köçərli sübut edir ki, İrəvan şairləri əruz vəznində türkcə gözəl şeirlər yazmışlar. Vaxtı ilə Mirzə Hüseyn Ağa, Cabbar Əsgərzadə, Abbas Ağa Fərəcov, Yaqub Mustafa oğlu, Mirzə Abbas kimi ədəbiyyat xadimləri və ziyalılar İrəvanın ədəbi həyatında fəal iştirak etmişlər. Azərbaycanın bir çox görkəmli şair və yazıçıları Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Eynəli bəy Sultanov, Əziz Şərif, Mir Cəlil, Heydər Hüseynov və başqaları İrəvan ədəbi mühitinin aparıcı simaları ilə sıx dostluq və yaradıcılıq əlaqələrində olmuşlar. Haşım bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Eynəli bəy Sultanov və Cəlil Məmmədquluzadə inqilabdan əvvəl İrəvanda işləmiş, öz ədəbi fəaliyyətlərini burada da davam etdirmişlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cəlil Məmmədquluzadə «Çay dəstgahı» əsərini də İrəvanda işləyərkən yazmışdır. 1905 və 1918-1920-ci il hadisələri zamanı azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən total şəkildə məhv edilməsi İrəvan ədəbi mühitinin tənəzzülə uğramasına səbəb olmuşdur. Ədəbi mühitin görkəmli nümayəndələri məcburiyyət qarşısında qalaraq İrəvanı tərk etmiş, Türkiyə, İran, Azərbaycan, Orta Asiyaya və başqa ölkələrə üz tutmuşlar. İrəvanda yaşlı nəsllə mənsub ziyalı qalmamış, nəsillər arasında sələf-xələf münasibətləri pozulmuşdur. Şübhəsiz ki, bu, İrəvan ədəbi məktəbinin yaradıcı potensialına təsir etməyə bilməzdi. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində bütün Azərbaycan poeziyasında olduğu kimi, İrəvan ədəbi mühitinin yetirmələrinin yaratdıqları bədii nümunələr daha çox klassik şeir janrlarına – qəsidəyə, qəzələ, müxəmməsə və s. uyğun olaraq yaradılırdı. Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə, yəni keçən əsrin 1920-1950-ci illərində isə İrəvanda yaşayan azərbaycanlı sənətkarlar forma sahəsində yeni poetik janrlara, məzmun sahəsində isə zamanın sət tələb kimi ortaya qoyduğu ideologiyanın təcəssümünə üstünlük verirdilər.

Amma bununla yanaşı İrəvanda yaşayan şərqşünas alim Mirzə Hüseyn Ağa və «Vahid» təxəllüslü Məşhədi Heydər İsmayılov klassik janrlara müraciət edirdilər. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan 3 ay sonra 1921-ci ilin fevralında daşnaklar yenə İrəvanda və bütün Ermənistanda tüğyan etməyə başladılar, azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğın aksiyaları yenidən başlandı. Həmin ilin aprelində Ermənistanda sovet hakimiyyəti yenidən bərpa edildi. 1920-1950-ci illər arasında İrəvandakı siyasi durum bir xətti, eyni xarakterli olmadığı üçün bədii ədəbiyyatın, o cümlədən poeziyanın inkişaf xətti də ziqzaqlı olmuşdur. Yaradılan azsaylı xalqlar şöbəsi və onun mübariz rəhbəri Bala Əfəndiyevin səyi nəticəsində 1924-cü ildə nəşrə başlayan «Zəngi» qəzeti səhifələrində artıq Azərbaycan dilində şeir nümunələri görünməyə başladı.

Ağır repressiya şəraitində, şübhəsiz ki, nəinki ədəbi prosesin inkişafından, heç bədii nümunələrin meydana gəlməsindən və işıq üzü görməsindən belə söhbət gedə bilməz. Məhz buna görə də 1924-cü ilə kimi Ermənistanda, xüsusilə İrəvanda şeir və nəsr nümunələrinə təsadüf olunmur. 1925-ci il iyun ayının 18-də ÜİK(b)P Mərkəzi Komitəsinin «Partiyanın ədəbiyyat sahəsindəki siyasətinə dair» adlı qətnaməsi sovet ədəbiyyatının əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Qətnamədə gənc proletar ədiblərindən yaşlı nəsllə mənsub olanlara ehtiyatla yanaşmaq, onları sosialist ədəbiyyatının yaranmasında səfərbər etmək tələb edilirdi. Eyni zamanda, qətnamədə yeni yetişən gənc nəslə daha cəsarətlə müdafiə etmək dövrün tələbi kimi qoyulurdu. Bu səbəbdən də bir sıra gənc ədəbiyyat həvəskarları 1924-ci ildən nəşrə başlayan «Zəngi» qəzeti səhifələrində siyasi məzmunlu şeirlər dərc etməyə başladılar. Keçmiş gecəyə, sovet hakimiyyəti illərini günəşli gündüzə bənzətmək o dövrdə ən geniş yayılmış metafora idi. İnqilab qəhrəmanları, «26-lar» haqqında yazmaq daha çox dəb-

də idi. Belə ki, V. Mayakovski, S. Vurğun və başqa görkəmli sovet sənətkarları ilə yanaşı, İrəvan şairlərinin çoxu da həmin mövzuda yazmağa meyl edirdilər. Məhz bu mövzu yaxın keçmişdə bölgəvi daşnaklarının Azərbaycan türklərinə qarşı etdiyi cinayəti örtbasdır etməyə, kommunist ideologiyasını safa çıxartmağa, ermənilərlə türklər arasında mövcud gərgin münasibətlərə qardaşlıq və beynəlmilətçilik libası taxmağa imkan verirdi. İrəvanda türkdilli poeziyanın inkişafına 1927-ci ildən türk bölməsinin yaranması da kömək etdi. Türk bölməsi İrəvanda yazıb-yaradan azərbaycanlı gənc ədəbiyyat həvəskarları arasında yaxından iş apararaq, onların yaradıcılığına istiqamət verir, köməklik göstərirdi. 1927-ci ildən başlayaraq, Nəriman Fəxri, Abbas Tahir, Abbas Azəri, Əbülfət Rəhimov, Ələşrəf Bayramov, Adil Axundov, Telman Nəzərli, Ələşrəf Babayev, Teymur Əhmədli, Yusif Rizayi, Əkbər Həsənov, Bəhlul Mamedov, Əbülfət İbrahim, Cəlal Sərdar, Əli Şahin, Əli Əliyev, İslam Süleymanov, Sona Bağirova, Fəvqiyə Kəngərli və başqaları İrəvanda Azərbaycan poeziyasının aparıcı qüvvələri idilər. Bu işdə onlara Bala Əfəndiyev, Rza Vəlibəyov, Mustafa Hüseyinov, Mehdi Kazımov və digər azərbaycanlı ziyalılar yaxından kömək edirdilər.

1920-1950-ci illər arasında ədəbi dövrü üç qismə bölmək olar:

1) 1924-ci ildən 1941-ci ilə qədər (müharibəyə qədərki dövr)

2) 1941-1945-ci illər (müharibə dövrü)

3) 1946-1950-ci illər (müharibədən sonrakı dövr).

Bu illərin poeziyasını tematik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) ateist ruhlu və köhnə adətlərə qarşı yazılmış satirik şeirlər və mənzum felyetonlar;

b) yeni quruluşun, onun bərqərar olmasında əlahiddə xidmətləri olan şəxslərin və hadisələrin tərənnümü.

Həmin illərdə İrəvan ədəbi mühitində satirik şeirə üstün-

lük verilirdi. Bu, yeni dövrdə «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin ənənələrini davam etdirmək cəhdi ilə bağlı idi. Lakin bu dövrün sənətkarlarını molla nəsrəddinçilərdən fərqləndirən bir prinsipial məqam mövcud idi. Əgər Cəlil Məmmədquluzadənin ətrafında birləşən sənətkarların yaradıcılığında qeydsiz-şərtsiz tənqid, təmiz və birmənalı inkar pafosu hökm sürürdüsə, sovet dövrü poeziyasının nümayəndələri yenidə özünü büruzə verən köhnənin qalıqlarını axtarıb tapır və bu qalıqları yeninin fonunda tənqid atəsinə tuturdular. Ədəbi fikirdə də inkar təsdiq - inkar prinsipi ilə əvəz olundu. Satiriklər əsərlərini müxtəlif səbəblər üzündən gizli imzalarla nəşr etdirirdilər. «Vulkanlı», «Atey», «Tənqidçi», «Zırdaqxan», «Bacadan baxan», «Görən», «Sijimqulu», «Nadürüst», «Lağ-lağ», «Mücvir» imzalarına həmin illərdə dövrü mətbuatda tez-tez təsadüf olunurdu. Bu, «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin İrəvan sənətkarlarına güclü təsirindən xəbər verirdi. 1926-cı ildə orucluq mart ayına təsadüf etmişdi. «Zəngi» qəzeti orucluğun yaz-tarla işlərinə mane olduğunu qeyd edərək «Vulkanlı» imzası ilə bir nəfərin satirik şeirini «Balaca felyeton» başlığı altında vermişdir:

Yenə gəldi orucluq ay cəməət,

Edər allaha molla Abas ibadət.

Yığışırlar məscidə hər gündə cəməət

Mollalara eyləməyə hər cür itaət (188).

Erməni şovinizmi ilə yanaşı dini fanatizm, mövhumat ədəbi prosesə mane olan fanatlardan idilər: əgər sənətkar satirik nümunənin müəllifi olduğunu bəyan etsəydi, fanatiklərin müxtəlif «cəzaları»na, intiqamına tuş gələ bilərdi. Real Molla Abbas tənqid obyektinə çevrildiyinə görə şairə qarşı müəyyən tədbirlər görə bilərdi. Bu halda ya ümumiyyətlə, abstrakt şəkildə tənqid ruhunda əsərlər yazmaq, ya da ümumiyyətlə satirik yaradıcılıqdan imtina etmək lazım gəlirdi.

Komsomol olduğu halda dinə inanan adamları tənqid edən şair «Nadürüst» imzası ilə «Zəngi» qəzetində yazırdı:

İstəmərəm xar ola əhvalımız,
Kənddə biabır ola əjdadımız.
Ərsə çıxax ah ilə fəryadımız,
Yoldan azıb dinimizi danmaram,
Komsomol olsam da, yenə qanmaram (141).

Sovet hakimiyyəti ilk gündən elan etmişdi ki, o, fəhlə və kəndli hökumətidir. Buna görə də az - çox dövləti olan, bir neçə qaramalı və ya qoyunu, habelə mağazası, kiçik müəssisəsi olan xüsusi mülkiyyətçi, istismarçı hesab edilirdi. Əhalinin kasıb və tənbel təbəqəsini çox vaxt öz çalışqanlığı, zəhmətkeşliyi ilə özünə yaxşı güzəran düzəltmiş adamların üzərinə qaldırırdılar. Hamı bərabər olmalıdır, dövlətinin mal-qarasını, torpaqları alıb kasıblara vermək, kiçik müəssisələri adamlar arasında paylaşdırmaq adı ilə hamını kasıblaşdırırdılar. 1929-cu ilə qədər kəndliyə veriləcəyi vəd edilən torpaqlar sonradan kolxoz mülkiyyəti elan edildi. Kənddə qolçomaq, şəhərdə kulak adı ilə damğalayıb bütün varlı adamların əmlakını əlindən alır, özünü sürgün və ya həbs edirdilər. «Zəngi» qəzetinin 6 may 1928-ci il nömrəsində «Həqiqəti sevən» imzası ilə «Dəllək Cəfərqulu» adlı mənzum satirik şeir dərc olunmuşdur. Onun məzmunu belədir:

Keçmişin günlərində,
Ordubad şəhərində,
Cəfərqulu adında
Başmaqçı bazarında,
Bir bic dəllək var idi (78).

Bu bic dəllək kasıbları aldadıb var-dövlətini əlindən çıxarır. 1917-ci ildə var-dövlətini və ailəsini də götürüb Təbrizə gedir. Bir ev tutub burada yaşayır. Pulu tükəndikdən sonra yenə Ordubada qayıdır. Görür ki, onun zavodunda fəhlələr işləyir. Həyat dəyişib, daha burada ərbaqlıq etmək mümkün deyil.

Ərbab üç gün dolandı,
Hər tərəfdə sulandı.
Ələ bir şey çatmadı,
Müftə yemək tapmadı
Dedilər get...şuralar ölkəsində
Yoxsullar dövrəsində, müftəxora yer olmaz! (78).

Sonrakı ədəbi prosesi izlədikdə aydın olur ki, mənzum hekayənin müəllifi əslən Ordubaddan olub, İrəvanda müəllimlik edən şair Abbas Azəridir. Doğrudan da, Ordubadda Ərbab Rzaqulu olmuşdur. Müəllif Rzanı Cəfərlə əvəz edib Qulunu saxlamışdır. Ərbab Rzaqulu kim olmuşdur? Bu adam öz ipək zavodunda çoxlu adam işlədərək onlara çörək vermişdir. Uşaq yaşlarında M.S.Ordubadi də bu zavodda işləmişdir. Bu mənzum hekayənin əsas bədii dəyəri ondadır ki, o dövrün siyasi ab-havası ilə bizi tanış edir. Yəni sovet hakimiyyəti qalib gələn kimi hamının əmlakını əlindən alırdı. Bundan əlavə, bu satirik mənzum hekayə sübut edir ki, İrəvan ədəbi mühiti həmişə Naxçıvanla, bütövlükdə Azərbaycanla bağlı olmuşdur. İrəvan ədəbi mühitini təşkil edən bütün elementlər əslində Azərbaycan ədəbi mühitinin təsiri altında idi. Buna görə də İrəvanda yaranan satirik şeirdə Mirzə Ələkbər Sabirin, Əli Nəzminin, satirik nəsrində isə Cəlil Məmmədquluzadənin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin təsiri hiss olunurdu. «Zəngi» qəzetində Əbülfət imzası ilə «Yazmalıyam, yoxsama yox»? adlı satirik şeir tamamilə Əli Nəzminin «Yazım yazmayım» şeirinin həm formaca, həm də məzmunca təsiri altında yazılmışdır.

Əli Nəzmi yazırdı:

«Zənbur» ağa, eyləyirəm məsləhət,
Bu gözəl əşarı yazım, yazmayım?
Şəhər dolub quldur ilə büsbütün,
«Zənbur»a bunları yazım yazmayım»? (148, 6).

Əbülfət yazırdı:

Hər nə görsəm, de görüm, yazmalıyam, yoxsama yox?
Hər qəbil bəd əməli yazmalıyam, yoxsama yox?
Şəxsi tənqid nədir, əhli qələm anladılar,
Hərə bir mərdi tutub möhkəmcə danladılar,
Şəxsi tənqidi olar şəxsi-qərəz anladılar,
Bu kimi səhv əməli yazmalıyam, yoxsama yox? (52).

O dövrün satirasının əsas mövzusu dinin və köhnə adətlərin tənqidi idi. «Mücvir» imzası ilə bir nəfər yazırdı ki, molla Əbil adlı bir nəfər, müftə çörək yeyənləri, kulakları toplayıb məhərrəmlik keçirir və pambıq əkməyin əleyhinə çıxır. Adamlar isə onun fırlıdağına əhəmiyyət verməyərək pambıq tarlalarına gedir (139). Elə həmin qəzetin növbəti sayında eyni imza ilə yazan şəxsin «Xalq anlamış tələni» adlı satirik yazısı çap olunmuşdur. Burada Molla Əbil əvəzinə Molla Haşım tənqid olunur. Molla Haşım məscidi sahmana salır. Seyid Mir Müqbil, kulak Səfər ona kömək edir (138).

Müharibəyə qədərki satirik şeirin ən görkəmli nümayəndəsi «Lağlağı», «Atey», «Mücvir» imzaları ilə yazan şair Abbas Tahir idi. O, 1935-ci ildə bu imzalarla xeyli əsərlər yazmışdır. Onun satirası öz yetgibliyi və cəsarətilə seçilir. Bu, hər şeydən əvvəl onunla bağlı idi ki, onun satirasının ünvanı dəqiq olub, müxbir məktublarındakı konkret faktlara əsaslanırdı. Məsələn, Molla Fərruxun Çaykənddə oturub dua yazmaqla xəstələri özünə cəlb etməsi nəticəsində kənd ambulatoriyasına heç kəs müraciət etmir. Ambulatoriya bağlanmış təhlükəsi altındadır. Belə bir məzmunlu müxbir məktubunu «Lağlağı» nəzmə çəkib, molla Fərruxa «namə» göndərərək yazırdı:

Xəstələr eylər mənə hər iltica,
Qız, qadın, erkək, cavan, həm qoca,
Az qalıbdır Çaykənddən doktor qaça,
Demə molla İbrahimə mən tayam,
Əqli başında müasir mollayam! (120).

Müəllif burada etik normaları pozur, satirik üslub ilə həcv deyim tərzini bir-birinə qarışdırır. Bununla yanaşı, «Lağlağı» öz cəsarəti ilə həmkarlarından seçilirdi. Görünür, «Lağlağı» Sabir satira üsulunu tam mənimsəyib. Yeni sosial-ideoloji şəraitdə onun böyük potensial bədii – ekspressiv imkanlarından istifadə etməyə cəhd etmişdir.

Amma onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, sənətkarın özümlü dəstəyi də mövcud idi: molla tənqid edən arxasında böyük bir cəmiyyət – «Allahsızlar Cəmiyyəti» dururdu. Qoçuluq edənləri, oğru və əliəyriyələri isə tənqid etmək asan deyildi. Heç kəsdən qorxmayan, hamını ələ salan, yanında tapənça gəzdirən İsmayıl Muradov (119) kimiləri tənqid etmək, satira atəşinə tutmuş böyük cəsarət tələb edirdi. «Lağlağı» bunu bacarıqla edirdi.

Başqa bir müxbir məktubunda «Qovuşuq Kənd Şura sədri Bəhram İsmayılov həmin kənddə şəxsi tənqidi boğmaq məqsədi ilə müxbirləri naqan ilə hədələyib» – sözləri yazılmışdır. «Lağlağı» bu hadisəni Sabirin «Ax!..Necə kef çəkməli əyyam idi, onda ki, övladi-vətən xam idi!» satirasının təsiri altında belə qələmə almışdır.

«Qızıl şəfəq» də olub başa bəla,
Eylədi o, dərddə məni mübtəla.
Müxbir olub hər yeni yetmiş bala,
Harda qalıbdır ədə keçmiş zaman?
Bilməz idi kəndli qəzet-zad, filan (118).

«Qızıl şəfəq» qəzetinin belə tənqidi yazılara öz səhifələrində tez-tez yer verməsi onun nüfuzunu artırırdı. Onun tənqid hədəfi olmuş adamlar el içində bədnam görünürdü. Ucqar kəndlərdə baş verən neqativ hallar anonim, yaxud gizli imza ilə kənd nümayəndələri tərəfindən İrəvanda Azərbaycan dilində yeganə mətbu orqan olan «Qızıl şəfəq» qəzetinin redaksiyasına göndərilir, «Lağlağı» isə neqativ hərəkətlərə yol vermiş

adamları satiranın gücü ilə ifşa edirdi.

Müharibəyə qədərki sovet şeirinin əsas mövzusu yeni ilə köhnənin müqayisəsindən ibarət idi. İrəvan ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən şairlər də bu cəhətə üstünlük verirdilər. Bu dövr İrəvan şairləri demək olar ki, bütünlüklə gənclərdən ibarət idi. Ədəbi qüvvələr içərisində Abbas Tahir xüsusilə diqqəti cəlb edir. Abbas Tahir 1912-ci ildə Qəmərli rayonunun Məsimli kəndində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini birinci dərəcəli kənd məktəbində aldıqdan sonra, 1926-cı ildə İrəvan türk pedaqoji texnikumuna daxil olmuş, 1931-ci ildə isə oranı bitirmişdir. 1928-ci ildən ədəbi yaradıcılığa başlamış, həmin ildən «Qızıl Şəfəq» qəzetində və ədəbi almanaxlarda müntəzəm olaraq əsərləri dərc edilmişdir və həminin «Qızıl Şəfəq» qəzetinin ən aktiv müxbirlərindən biri olmuşdur. O, İrəvan azərbaycanlı yazarlar bölməsinin fəal üzvü kimi ədəbi mühitin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. 1943-cü ildə İrəvan Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. O, bütün yaradıcılığı boyu Oktyabr ideyalarına inanmış və səmiyyətlə bu ideyaları vəsf etməklə kommunist ideallarına sədaqətini ifadə etmişdir. Şair oktyabr inqilabının qələbə çaldığı günü nəzərdə tutaraq «Bu gün» adlı şeirində deyirdi:

Biz qurmuşuq neçə ildir yeni tərzdə həyatı,

Biz minmişik neçə ildir qızıldan bir yel atı...

Bu at ilə sancacağam al bayrağı mən Şərqə,

Bu at ilə alacağam intiqamı düşməndən (183, 23).

Oktyabrın vəsfi mövzusunda Yusif Rizayinin «İnqilab», İslam Süleymanın «Böyük oktyabr», Abbas Tahirin «Xoşbəxt kimdir?», Abbas Azərinin «Oktyabr», Sərdar Cəlalin «16 illərə, 16 yaşa» və onlarla başqa şairlərin şeirlərində rast gələ bilərik. İrəvanda yetişən gənc ədəbi qüvvələr Bakıya-Azərbaycan bədii söz dünyasına bir örnək mənbəyi kimi baxır, Azərbaycan yazıçılarını öz ustaları hesab edir və onların təsiri ilə yazırdılar.

Bəllidir ki, Rəsul Rza 1931-ci ildə kəndin sosialistcəsinə yenidən qurulmasına münasibətini özünün «Bolşevik yazı» adlı şeirində əks etdirmişdi. Maraqlı haldır ki, Sərdar Cəlal adlı gənc şair də özünün ilk şeirini «Bolşevik yazı» adlandırmışdır.

Hələ o vaxtlar imzası oxuculara yaxşı tanış olmayan K.Zəngəzurlu da R.Rzanın həmin şeirinin təsiri altında «Şən bahar» şeirində yazırdı:

Bolşevik yazının şəndir, günəşi,

Planda yaratmaq bolşevik işi (76, 60).

Sovet hakimiyyətinin adamları ağ günə çıxarması insanlara azadlıq verməsi, beynəlmiləçilik bəxş etməsi, kolxoz təsərrüfatının uğurları və s. bu kimi mövzular 1931-ci ildə türk bölməsinin buraxdığı İrəvan türk pedaqoji və kənd təsərrüfatı texnikumu tələbələrinin şeir və hekayələrindən ibarət «Zərbə» adlanan topluda da öz əksini tapmışdır (199). Bu dərgidə çap olunmuş Abbas Tahirin «Düşmənlərimizə zərbə», «Azaddır ölkəm», «Ön üç il», «Tənbel Abbas», Əbülfət Rəhimovun «Çar zamanı millətçilik», «Onlar», «Qadın azadlığına», «Şuraya», Sona Bağirovanın «Kolxozçu qıza», Səriyyə Kazımovanın «8 Mart» və s. şeirlərdə də həmin mövzuya toxunulur.

İnqilabdan sonra İrəvan ədəbi mühitində öz deyim təravətliyi, mövzu rəngarəngliyi ilə seçilən sənətkarlardan biri də Nəriman Fəxri olmuşdur. O, ədəbi yaradıcılığa (1924) dövrü mətbuatda şeirlərini çap etdirməklə başlamışdır. Sənətkarın 1931-ci ildə yazdığı «Kəndli qızı» adlı şeiri onun yaradıcılığı üçün həm mövzu, həm də üslub nöqtəyi-nəzərindən daha xarakterikdir.

Seyr et gör nə gözəl güllər açmış,

Əməllər bülbülü, ey kəndli qızı.

Çiçəklər açılıb ənbər saçılmış,

Şən bir bahar gülü, ey kəndli qızı (138).

Şairin incə, zərif duyğular ifadə edən bu şeirində onun poetik təfəkkürünün bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri özünü

göstərir. İnsan hissələrini ifadə edən bu əsər sənətkarların mövzu stereotiplərindən kənara çıxması kimi qəbul edilirdi. Bu cür əsərlərin meydana gəlməsi çox zaman sona qədər dərk olunmayan daxili mənəvi müqavimətin təzahür forması idi. Ona görə də çox vaxt lirik ovqatlı bədii əsərlərin ərsəyə gətirilməsi – yazılması və çap olunması müşkül məsələ idi.

Müharibəyə qədərki İrəvan ədəbi mühitinin poeziya qolu 1934-cü ildə əvvəlki illərə nisbətən daha böyük uğurlar əldə etdi. Məhz bu ildən başlayaraq, İrəvan ədəbi mühitində bir tərəfdən ədiblərin gerçəkliyin yeni-yeni sahələrini və problemlərini ədəbiyyata gətirməklə yanaşı, potensiallarının genişlənməsi, digər tərəfdən yeni yaradıcı şəxslərin ədəbi prosesə cəlb olunması meyli nəzərə çarpır.

Bu yüksəliş onunla əlaqədar idi ki, 1934-cü ildə üç şairin ədəbi toplusu və türk bölməsinin dərgisi çap olunmuşdu. Amma İrəvan şairləri bundan əvvəl də öz şeirləri ilə mətbuatda çıxış edirdilər. Bu dövrdə mətbuatda çap olunan şeirlərdə köhnəliklə yeniliyin müqayisəsi, kənddə və şəhərdə gedən quruculuq işləri, sovet ordusu, qadın problemi, həmrəylik günü mövzusu şairlərin diqqətini çəkən əsas mövzulardan idi.

1934-cü ildə artıq ədəbi aləmdə tanınmış olan Abbas Tahir bütün SSRİ-də, o cümlədən İrəvanda gedən quruculuq işlərini sevinclə alqışlayırdı. Onun 1935-ci ildə yazdığı «Xatırımında», «Ceyran atım», «Aqstafa-İrəvan», «Kənddən səs», «Bəyaz tellər», «Qırlar kanalı», «Uçulur tikilir», «Qalibiyyətə doğru» və s. şeirlərində o dövrdə gedən quruculuq işləri, təsərrüfat sahəsindəki «zərbəçi əmək» tərənnüm olunurdu. Sənətkarın şeirləri içərisində «Bəyaz tellər» adlı şeiri daha çox diqqəti cəlb edir. Şair səhər mehinin əsdiyi zaman pambıq tarlalarının həzin-həzin yırğalanmasını, bədii lövhələrlə verərək, onu bəyaz tellərin dalğalanması kimi xarakterizə edir.

İncə, parlaq, bəyaz tellər
Meh vurduqca dalğalanır,
Onu təmiz yığan əllər
Özünü pək, xoşbəxt sanır (183, 33).

«Zərbəçi əməyin» kolxoz kəndinin, fəhlə sinfinin həyatına həsr olunmuş bədii nümunələr arasında Ələşraf Babayevin «Dəmirləşən ölkəm», Əli Sahinin «Şənlik», Sərdar Cəlalin «S.Vurğuna», «1 may», «İki səs» şeirləri də diqqəti cəlb edir. Bəzən İrəvan şairləri müraciət etdikləri mövzunu bədii şəkildə əks etdirmək üçün adekvat bədii vasitələr tapmaqda çətinlik çəkirdilər. Əslində «proletar ədəbiyyatı», «vintçik və təkərcik» səviyyəsində olan şeir belə olmalı idi. Əgər İrəvan ədəbi mühitində sosial-siyasi mövzunu ardıcıl izləsək, görərik ki, bu mövzuda poeziya yüksələn xətlə inkişaf edir.

Müharibəyə qədərki İrəvan türk poeziyası tarixində ən məhsuldar dövr 1934-1935-ci illər olmuşdur. 1934-cü ildə keçirilən SSRİ Yazıçılar İttifaqının birinci qurultayı ölkənin hər yerində bədii ədəbiyyatın inkişafına, siyasi istiqamətinin müəyyənləşməsinə təkan vermişdi. 1934-cü ildə İrəvan türk yazarlar birliyi şairlərin «Gənc səslər» adlı almanaxını buraxmışdı. Həmin bölmənin 1931-ci ildə şeir və hekayələrdən ibarət «Zərbə» adlı almanaxının buraxılmasından 3 il keçsə də, şairlər öz şeirlərini cəm şəkildə çap etdirə bilməmişdilər. 1934-cü ildə türk bölməsinin Mehdi Kazımovun redaktorluğu ilə buraxdığı bu dərgidə bir sıra yeni müəlliflərin oçerkləri, şeirləri və hekayələri nəşr olunmuşdu. Cəmi 72 səhifəlik bu almanax gənc qələm sahiblərinin yeni quruluşu tərənnüm edən əsərlərindən ibarət idi. 1934-cü ildə həmin bölmə Nəsim Əfəndiyevin redaktorluğu və ön sözü ilə daha bir dərgi nəşr etdirmişdi. Burada on iki müəllifin şeir və hekayəsi çap olunmuşdu. Şair və naşirlər qəzetlərdə çap etdirdiyi əsərlərini də bu dərgiyə salmışdılar. Dərginin redaktoru N.Əfəndiyev ön sö-

zündə həm bu almanaxda çap olunan şairlərin, həm də o dövrlükü ədəbiyyatın durumunu dəyərləndirərək yazırdı:

«Şeir yazanlarımızdan A.Tahir, Əbülfət, Rizayi, Şərif, Cəlal, Mübariz və başqa yoldaşlar bu günün tematikasına əl atır və bir dərəcəyə qədər öz əsərlərində müvəffəqiyyət göstərə bilirlər. Yeni yazmağa başlayanların bir qismi öz yaradıcılıq yollarında çox zəifdirlər. Onun da əsas səbəbi ədəbi tənqidimizin olmaması, yazıçı yoldaşlara lazımi yolların göstərilməməsidir... Abbas Tahir bunlara nisbətən irəli gedirsə də o da oxumamazlıq bəlası olaraq yerində saymaqdadır... Hekayə yazanlarımız çox azdır. Xüsusilə, bədii oçerk yazanlarımız yoxdur» (76, 11). A.Tahirin «Bəyaz tellər», «Qırlar kanalı», S.Cələlin «Dağ kəməri», «1 May», «Bolşevik yazı», A.Azərin «Minbaşiyevlər», Ə.Rəhimovun «Münəqqidə», Ə.Əliyevin «Biz kimləriz», «Radio», K.Zəngəzurlunun «Zərbəçi traktorist» şeirləri müxtəlif dövrlərdə qəzetdə çap olunmuşdu. Yuxarıda dediyimiz kimi, 1931-ci ildən sonra 1934-cü ildə ikinci dəfə İrəvanda şairlərin əsərləri ayrıca kitab halında çap olundu. Bu, ilk dəfə o vaxtlar İrəvan ədəbi mühitinin ən müqəddir şairi Abbas Tahirə nəsisib oldu. M.Hüseynovun redaktorluğu ilə çıxan 35 səhifəlik kitabçada şairin müxtəlif vaxtlarda çap olunmuş əsərləri ilə yanaşı, yeni şeirləri də verilmişdir. Ümumiyyətlə, 14 şeiri əhatə edən kitabçanın «ön söz»ündə Nəsisib Əfəndiyev şairin uğurlarını və nöqsanlarını göstərirdi. Kitabçanın adını əks etdirən «İlham mənbəyi» şeirində müəllif deyirdi:

Bu gün mənim üçün ilham mənbəyi...
Nə gənc xanımların parlaq dodağı,
İşvəli qızların alma yanağı,
Nə süzgün baxışlar, nə incə bellər,
Nə tötüq baldırlar, nə də ağ əllər,
Bu gün mənim üçün İlham mənbəyi
Sosialist elinin şən Qafqazıdır (180, 6).

1934-cü ildə nəşr edilən şeir kitabları içərisində Əli Əliyevin «Dəmir axın» kitabı da diqqəti çəkir. N.Abidlinin kitaba yazdığı müqəddimədən oxuyuruq: «Əli ədəbi həyata qızıl ordu sıralarından atılmışdır. Ermənistan türk yazıçıları içərisində özünə xüsusi yer qazanan Əli yaradıcılıq işlərində çox gəncdir. Gənc adlandırdığımız şairin gələcəyi böyükdür» (62). Kitabda çap olunmuş 15 şeirin, demək olar ki, hamısı əsgər həyatı ilə bağlıdır. Müəllif «Dəmir axın» adlandırdığı kitabda səhra təlimlərindən bəhs edir. Kitabda «Lagerə gedərkən», «Mədəni lager», «Hərbi texnika», «Yeniliklər», «Snayper Bilalın xatirəsi», «Dilərə» (qızıl döyüşçü) və s. şeirlərində müəllif qızıl ordunun gündəlik həyatı haqqında bəhs edir. Bu baxımdan «Snayper Bilalın xatirəsi» şeiri daha xarakterikdir. Görünür, Əli Əliyev erməni zülmünü birbaşa ifadə etməyə ehtiyatla yanaşır, fikirlərini snayperçi Bilalın dili ilə erməni daşnakların 1918-20-ci illərdə törətdiyi vəhşilikləri, tökdükləri qanları, azərbaycanlı kəndlərinin qılıncdan keçirilməsini acı bir xatirə kimi poetik dillə belə ifadə edir:

Snayper Bilalı dinlədim dün mən,
Hüzünlə dolu bir xatirətini.
On iki yaşında cocuqkən həmə,ən,
Daşnaklar korlamış şən həyatını.
Bir yığın canilər quldur və qaçaq,
Yeni qan izləri açdılar o gün.
Köyümün köksünə dayayıb bıçaq,
Bu ətraf elləri soydular o gün (62, 22).

Eyni fikri biz Əli Əliyevin «Qoşma», «İki şəkil», «Anama» adlı şeirlərində də görə bilərik. Burada da öz xalqının erməni daşnak zülmünə məruz qaldığını, həmin illərdə şair ailəsinin və anasının acı göz yaşlarına qərğ olduğunu poetik dillə ifadə edərək deyir:

Yadımdamı? bir gecəydi... siyah, mənhus bir gecə
Soxularaq odamıza, quldurlar həp gizlicə,
Kar etmədi göz yaşların, əninlərin soyunduq
Fəqət bir gün durmadan yuvamızdan qovulduq (64).

Şairin «Snayper Bilalın xatirəti» və «Anama» şeirlərini 1934-cü ildə mətbuatda çap etdirməsi, görünür, heç də təsadüfi deyil. Şairin bu şeirlərini yeni erməni fitnəkarlığının və o qanlı hadisələrin təkrarlanacağına işarə etməsi, azərbaycanlıların o qanlı illəri unutmamağa, ayıq olmağa çağırışı kimi də mənalandırmaq olar.

O vaxtlar siyasi lirikanın mövzu dairəsi çox geniş idi. Sənətkarlar ölkədə cərəyan edən siyasi hadisələrlə yanaşı, beynəlxalq miqyasda baş verənlərə də dərhal reaksiya verirdilər. Məlum olduğu kimi, 1933-cü ildə Almaniya kommunist partiyasının sədri, Ernest Telmanı gestapoçular həbs etmişdilər. Bu hadisə, bolşevik düşərgəsində kəskin etiraz səbəb olmuşdu. İrəvanda yaşayıb - yaradan şair M. Mübariz bu münasibətlə «Veriniz Telmanı» adlı poema yazmış, 1934-cü ildə Mustafa Hüseynovun ön sözü və redaktorluğu ilə kitabça halında çap edilmişdi. M.Hüseynov kitabın «Ön söz»ündə yazırdı: «Hitlerin fəaliyyətə başladığı gündən onun hökuməti kommunizm əleyhinə çirkin təbliğata başlamış və bu işi özünün ən müqəddəs vəzifəsi olaraq davam etdirir. Hitler Almaniya kommunist fırqasını məhv etmək uğrunda mübarizə elan edərək yüz və minlərlə qabaqcıl kommunistlər və işçilərlə bərabər Almaniya işçi sinfinin rəhbəri Telman yoldaşı həbsxanaya atmışdır... Şuralar İttifaqının işçi sinfi, kolxozçu kütlələri və bütün əməkçiləri Telmanın azadlığı uğrunda yüksəlməkdə olan səsləri böyük ruh yüksəkliyi ilə təqib edirlər» (136, 5-6). Poema «Giriş», «Kapitalizm», «Faşizm və sosial faşizm», «Çıxış yolları», «Qələmə xitab», «Dağ şahini» hissələrindən ibarətdir. Sonda 9 dildə «Veriniz Telmanı» deyən şair poemasını bitirir.

Şair Abbas Azərin adı oxuculara hələ «Zəngi» qəzetindən, 1926-cı ildən tanış idi. Keçən dövr ərzində şairin qələmi xeyli püxtələşmişdi. O, dövrü mətbuatda müntəzəm çıxış edirdi. O, 1905-ci ildə Naxçıvanın Ordubad rayonunda seyid ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini mollaxanada aldıqdan sonra Naxçıvan Pedaqoji Texnikumuna daxil olmuşdur. Texnikumu bitirdikdən sonra, Krımın Baxçasaray rayonun Qovuş və Ulusala kəndlərində 3 il müəllimlik etmişdir. 1930-cu ildə Krım Pedaqoji Texnikumunun dil və ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuş, oranı bitirdikdən sonra İrəvana gəlmişdir. 1923-cü ildən ədəbi fəaliyyətə başlamış, 1936-cı ildə «Qızıl Şəfəq» qəzetinin məktublar şöbəsinin müdiri və İrəvan işçi fakültəsinin azərbaycanlı bölməsində müəllim kimi çalışmışdır. 1938-ci ildə digər İrəvan ziyalıları ilə yanaşı represiyanın qurbanı olmuşdur. 1935-ci ildə onun ilk şeirlər kitabı nəşr edildi. N.Abidlinin redaktorluğu ilə çıxan bu kitabçanı Abbas Azəri «Yol dəftərim» adlandırmışdı. Kitaba müəllifin «İspaniya yanır», «Leninakan» poemaları və doqquz müxtəlif şeiri daxil edilmişdi. «İspaniya yanır» poeması 7 hissədən ibarətdir. 1933-cü ildən başlayaraq Almaniya faşistlərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə əlaqədar olaraq Avropada kommunizm ideyalarına qarşı mübarizə güclənir. Bu, Avropada kifayət qədər güclü mövqeyə malik kommunistlərin kəskin müqavimətinə səbəb oldu. Faşizm təhlükəsinin bütün bəşəriyyət üçün təhlükəli olduğunu hiss edən bütün tərəqqipərvər ziyalılar, bütün dünyada hümanist ideyalarını müdafiə etmək üçün kommunistlərə qoşuldular. İspaniyada da respublikaçılar hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd edən faşistlərə qarşı mübarizəyə qalxırlar. Yeri gəlmişkən, Abbas Azəri bu aktual mövzuya müraciət edən yeganə azərbaycanlı ziyalı deyildi. Görkəmli yazıçı M.İbrahimovun «Madrid» pyesi də beynəlmiləlçilərin ispan faşizminə qarşı mübarizəsi mövzusunda həsr olunmuşdu.

Abbas Azəri bu mübarizəni əsərində ispan zəhmətkeşlərinin mənafeyini ön plana çəkirdi. Kitabdakı «Leninakan» poeması da öz növbəsində altı hissədən ibarət olub keçmiş Gümrünün o dövrdəki yüksəlişindən bəhs edir (29, 30).

«Yoldaşıma» şeirində isə müəllif arvadına müraciətlə yazır:

Əcəl qanad gərsə, qadın ağlama,

Rəvamı ağlayıb edəsən fəqan?

İltimat et bacıma, söylə anama,

SSSR uğrunda çoxmu bir qurban? (29, 50).

Qeyd etmək lazımdır ki, elə həmin il Ermənistanın sovetləşməsinin 15-ci ildönümünə həsr edilmiş «15 il» adlı almanaxda dərginin redaktoru N.Əfəndiyev idi. O, «Ön söz»də Abbas Azərinin bu əsərini tənqid edirdi. Fikrimizcə Abbasın «Yol dəftərim» adlı kitabındakı poema və şeirlər bədii cəhətdən orijinallığı ilə seçilməsələr də dövrün siyasi tələblərinə cavab verirdi. Tənqidçi yazırdı: «A.Azərinin «Yol dəftərim» adlı bir kitabı nəşr edilmişdir. Bu əsər qayəsiz, vəznətsiz, ahəngsiz, quru nəzəmdən ibarətdir» (151, 9).

Buna baxmayaraq, tənqidçi – redaktor «On beş il» adlı almanaxa Abbas Azərinin doqquz iri həcmli şeirini daxil etmişdi.

Almanaxın işıq üzü görməsi arasıkəsilməz erməni fitnə-fəsadı ilə üz-üzə durmağa məcbur olan türk İrəvan ədəbi mühiti üçün son dərəcə əlamətdar hadisə idi. Bu almanax qərbi Azərbaycan türklərinin kifayət qədər təcrübə əldə etmiş yüksək yaradıcılıq potensialına malik sənətkarlarının meydana gəlməsindən xəbər verirdi. Görünür, məhz Ermənistanın sovetləşməsinin on beş illiyinə həsr edildiyi üçün türk bölməsi siyasi müqavimət görmədən 158 səhifəlik bir sənət toplusu çap edə bilmişdi. Toplunun müsbət cəhətlərindən biri də budur ki, müəlliflər haqqında qısa da olsa tərcümeyi-hal məzmunlu məlumat verilmişdir. Dərgidə şeir, poema, povest və hekayələr qarışıq şəkildə tərtib edilmişdir. Burada da müxtəlif vaxtlarda

çap olunmuş əsərlərə rast gəlmək olur. A.Tahirin «Sona» poeması, N.Əfəndiyevin «Üçlər» povesti, A.Azərin «Moskva-Volqa», «Kədər və sevinc», «Uçan günlər» poeması, «Firdovsinin 1000 illiyinə» şeiri, İ.Ağazadənin «Dolğun» hekayəsi, Ə.Şahinin «Gecə nişançılıqda» şeiri, Ə.İbrahimin tərcüməsi və H.Həsənovun hekayəsi çap olunmuşdu.

Türk bölməsinin 1935-ci ildə nəşr etdirdiyi bədii əsərlər toplusunun biri də «Yüksəlişdə» adlanır. Görünür, toplu 1934-cü ildə hazırlanmış, lakin həmin il «Gənc səsələr» bədii almanaxını çap olunduğu üçün əsərin çapı ləngimişdi. Buna görə də toplusunun əvvəlində respublika rəhbəri A.Xancyanın şəklini verməklə siyasi gediş edilmiş, əsərin çapı mümkün olmuşdu.

Buna görə də toplusunun müqəddiməsində (imzasızdır) çap olunan əsərlərin bədii təhlili əvəzinə Ermənistanın siyasi uğurları ön plana çəkilmişdi. M.Hüseynovun redaktəsi ilə nəşr edilən bu almanaxda Abbas Tahirin 7 şeiri, N.Əfəndiyevin «Geriyi gözləyənlər» hekayəsi, Mübarizin 4 şeiri, A.Azərinin «Leninakan» poemasından bir parça və 5 şeiri, İ.Ağazadənin 1 hekayəsi, Ə.Əliyevin 10 şeiri, S.Cəlalin 2 şeiri, T.Əhmədlinin 2 şeiri, İ.Süleymanın 1 şeiri, K.Zəngəzurlunun 1 şeiri, A.Həsənin 1 şeiri və Ə.İbrahimin «Abbas Tahirin poeziyası haqqında» tənqidi məqaləsi çıxmışdı. Yuxarıda araşdırdığımız topluda olduğu kimi, burada təkcə müəlliflərin sənətkarlıq baxımından püxtələşməsi yox, eyni zamanda onların özlərini daha geniş şəkildə ifadə etmək imkanları diqqəti cəlb edir.

İrəvanda yaşayıb-yaradan gənc şair və yazıçılar özlərini ümum Azərbaycan ədəbi prosesinin üzvü tərkib hissəsi qismində dərk edir, Bakıda yaşayan görkəmli sənətkarların təcrübəsini mənimsəməyə cəhd edirdilər.

Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılığı İrəvanda yaşayıb yarıdan gənc şair və naşirlər üçün bir nümunə məktəbi idi. Məsələn, Mübariz özünün «Ələmdən nəşəyə» şeirini tamamilə Süleyman

Rüstəmin eyni adlı şeirin təsiri ilə yazmışdır. Almanaxlarda dərc olunmuş şeirlərin çoxu müxtəlif vaxtlarda dövrü mətbuatda artıq işıq üzə görmüşdülər. Bütövlükdə bu dərginin çap olunması İrəvan ədəbi mühiti üçün böyük uğur hesab edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin əsərləri mövzu baxımından bütün sovet ədəbiyyatından fərqlənmirdi: Kommunist Partiyası, onun rəhbərləri Lenin və Stalin onların əsərlərinin baş qəhrəmanları idilər. 1937-1938-ci illər Stalin repressiyasının kulminasiya nöqtəsi idi. Məhz həmin illərdə hamı Stalinə ümumxalq məhəbbəti aşılardan şeirlər yazırdı. Belə ki, Sərdar Cəlal «Gələcək», M.R.Qafqaz «Məhəbbət», Zeynal Məmmədov «Stalin epoxası» şeirlərində «kommunizm quruculuğunu» vəsf edirdilər.

Bir tərəfdən erməni şovinizminin, digər tərəfdən rəsmi ideologiyanın təzyiqlərinə tuş gələn İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələri siyasi lirika sahəsində qələmlərini cilaladıra bilmiş, uğurlar qazanmışdılar. 1920-30-cu illərdə ədəbiyyata gəlmiş, faktiki olaraq nə ideologiya nə də poetika baxımından köklü əsərlərə söykənməyən mövzularda yazmağa məcbur olan Abbas Tahir, Sərdar Cəlal, Abbas Azəri, Əbülfət Rəhimov, yeni yazmağa başlayan Zeynal Məmmədov, Teymur Əhmədli və başqaları müəyyən bədii dəyərə malik əsərlər yazmağa müvəffəq olurdular. Məsələn, artıq 1940-cı ildə A.Tahirin «Vətənimə» adlı şeiri həm sənətkarlıq, həm də ideoloji cəhətdən irəli sürülən tələblərə cavab verirdi. Şeirdə deyilir:

Çayları at edib cilovlayıbsan,
Vurubsan belinə polad üzənqi.
Demyə çöllərə su paylayıbsan,
İndi öz başına axmayır Zəngi (184).

Şeir qəzetin Ermənistanın sovetləşməsi gününə həsr olunmuş nömrəsində dərc edilmişdi. Bu əsərlə yanaşı, qəzetin redaksiyası İslam Süleymanın bu mövzuya həsr etdiyi «20 il»

poemasından «Günəş doğdu» hissəsini də çap etmişdi. İrəvanda yaşayan şairlər bütün sosial-siyasi hadisələrə öz münasibətini bildirir, ona şeirlə cavab verirdilər. Bəzən Azərbaycan dilində çıxan qəzetin bütöv bir nömrəsi müəyyən bir siyasi hadisəyə həsr edilirdi. Məsələn, 1940-cı il 8 Mart beynəlxalq qadınlar günü münasibətilə qəzet öz səhifələrini bu hadisəyə həsr etmişdi. Bu nömrədə A.Tahirin «Anama», M.R.Qafqazın «Mahizər», Ş.Qəmərın «Gülür», şair Bəhmanın «8 Mart qadınlar bayramı», hətta məktəbli pionerlərdən D.Ələkbərovun «Qadınlar», F.Kəngərlinin «Qadın nüfuzu» şeirləri çap olunmuşdu. Məktəbli pioner D.Ələkbərov uşaq qəlbinin poetik duyğularını belə ifadə edirdi:

Yenə də sevinclər budur qat-qatdır,
Hər könül fərəhli-canlı həyatdır.
Fərəhli yaşayır qadınlar-qızlar,
Onların sevincli ağ günləri var (60).

Həm 1940-cı ilə qədər, həm də müharibə dövründə İrəvan şairləri lirik mövzuya çox az müraciət edirdilər. Amma buna baxmayaraq, poeziya özünün əzəli-əbədi mövzusunda - insan hissələrinin ən incə çalarlarını təcəssüm etməkdən imtina edə bilməzdi. Gənc şair Teymur Əhmədlinin «Məktuba mAvab» şeiri insani duyğularla, lirik hissələrlə aşılannmışdır. Lirik ruhu və sənətkarlıq xüsusiyyəti ilə seçilən həmin şeirdə mAgilisinin «hər oxuyan Molla Pənah olmaz, bəsdir oxudun» məzmunlu məktubuna cavab verərkən deyir:

Bağışla, sevgilim çoxdandır ki, mən,
Şeirimlə yanında aşıb daşmadım.
Böyük bir ölkənin gur şəhərindən
Məktub göndərmədin salamlaşmadım (57).

1941-ci il iyunun 22-də faşist Almaniyası müharibə elan etmədən SSRİ-nin ərazisinə soxuldu və bütün sovet xalqlarının iştirak etdiyi Böyük Vətən müharibəsi başlandı. Sovet

dövləti «Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün» şüarını irəli sürdü. Ölkənin bütün alimləri, şair və yazıçıları, incəsənət xadimləri, sənaye işçiləri, kolxozçular, partiya və sovet işçiləri öz fəaliyyətlərini məhz bu şüara uyğun qurdular.

Müharibə ərəfəsində İrəvanda yaşayan türk sənət adamlarının bir qismi repressiya qurbanı olmuş, başqa bir qismi döyüşən ordu sıralarına çağırılmışdı. Ona görə də İrəvanda çıxan «Sovet Ermənistanı» qəzeti çox vaxt Bakıda yaşayıb-yaradan şairlərin şeirlərini dərc edirdi.

İrəvanlı sənətkarlardan Abbas Tahir, Əli Şahin, M. Qafqaz, İsmayıl Şirvani, Əli Əliyev, Adil Axundov döyüşən ordu sıralarında vuruşmaqla yanaşı, öz bədii yaradıcılıqlarını da davam etdirirdilər. Beləliklə də, bilavasitə səngərlərdə savaşıyan şairlərin timsalında döyüş lirikası yaranırdı.

1941-1942-ci illərdə Dövlət Müdafiə Komitəsinin təşəbbüsü və əmrilə azərbaycanlılardan ibarət 223-cü, 402-ci və 416-cı atıcı diviziyaları yaradıldı (202, 100). Bu diviziyalar içərisində 416-cı atıcı diviziya xüsusilə fərqlənmişdi. Taqanroq şəhərinin azad edilməsində xüsusi sücaət göstərdiyinə görə o, Taqanroq diviziyası adlanmışdı. Haradan orduya çağırılmasından asılı olmayaraq, azərbaycanlılar bu diviziyada vuruşurdu. Döyüşçü şair İsmayıl Şirvani həmin diviziyanın əsgərlərinə həsr etdiyi şeirini «Yaşa, Vətən oğlu» adı altında «Sovet Ermənistanı» qəzetində çap etdirmişdi (175).

1943-cü ildə cəbhədə əsaslı dönüş yarandığından artıq müharibənin taleyi sovetlər ölkəsinin xeyrinə həll olunmaqda idi. Sovet ordusunun uğurlarını böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayan şairlər onu yüksək poetik dillə tərənnüm edirdilər. İrəvan azərbaycanlılarının sevimli şairi Abbas Tahir cəbhədə hücum zamanı yaralanmış, yaralı şəkildə köməksiz halda yerə sərildiyi vaxt tibb bacısı özünü yetirib onun yarasını sarımış, özünü də atəş xəttindən çıxarmışdı. Bu hadisəni şair «Cəbhə

qızı» şeirində ilhamla tərənnüm etmişdir. İrəvan şairlərindən M.R.Qafqaz və başqaları da qələbənin yaxınlaşdığını hiss edərək zəfər sevinclərini öz şeirlərində ifadə edirdilər.

Müharibə qurtardıqdan dərhal sonra görkəmli Azərbaycan şairi Osman Sarıvəlli «Sizin yumruğunuzla» adlı 20 bəndlik böyük bir şeir yazdı. Şeiri qələbənin 20-ci günü «Sovet Ermənistanı» qəzeti çap etmişdi. Çox xarakterik cəhət budur ki, burada qələbə Stalinin adı ilə bağlanmır və onun adı bircə dəfə də çəkilmir (164).

Müharibə qurtardıqdan sonra əvvəlki şairlərdən çoxunun imzası nədənsə daha görünmür, lakin onların əvəzində yeni imzalar meydana gəlir ki, bunlardan da biri İbrahim Dəqiq idi. Şairin «Göyərçin» şeiri bədii cəhətdən daha çox diqqəti çəkir.

Köynəyin göy ipək qoşa düyməli,
Qanadın al zərli, tükün iyməli,
Qaşların qaradır, gözün sürməli,
Xalın könül naxışları, göyərçin! (86)

Şairin «Göyərçin» və «Vətən rübailəri» şeirlərində vətənə məhəbbətin tərənnümü ilə yanaşı, həm də incə, zərif sevgi duyğuları da özünə yer tapır.

Məlum olduğu üzrə müharibə qurtaran kimi 23 dekabr 1947-ci ildə SSRİ XKS qərarı ilə 100 mindən artıq azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından deportasiyaya məruz qaldı. Buna görə də İrəvanda və ümumən Ermənistanda bədii yaradıcılıq öləziyir. Amma buna baxmayaraq yazmağa başlayan şairlərdən İslam Qaradağlının «Vətən və oktyabr», «Yeni il», «Həyat qaynayır» şeirlərində səmimi və böyük vətənpərvəlik hissləri öz bədii inikasını tapmışdır.

Şair İslam Qarabağlı parlaq və incə bədii vasitələrdən istifadə edərək, yüksək sənətkarlıqla yazın gəlməsini, bununla bağlı insanın qəlbində baş qaldıran duyğuları təsvir edir, insanla təbiəti üzvi vəhdətdə birləşdirərək lirik nümunə yaradır.

Bu bir həqiqətdir qışda yağan qar,
Əriyib çaylara axır sel kimi.
Köksündə səadət gətirən bahar,
Gülür saçlardakı incə tel kimi (86).

Bununla yanaşı, müharibədən sonrakı dövrdə İrəvan poeziyasında bir növ mövzu pərakəndəliyi özünü göstərir. Həmin illərin İrəvan Azərbaycan poeziyasını mövzular üzrə qruplaşdırsaq, birinci yerdə Stalinə həsr olunmuş mədhnamələr olacaq.

Keçən əsrin 40-cı illərinin sonunda poeziya aləmində özünəməxsus yer tutan şairlərdən biri də Əli Cəfərli idi. O daxili lirik duyğuları siyasi düşüncələrlə əlaqələndirə bilir. "Səni təbrik edirəm" şeirində sevgilisinə müraciət edərək onu 18 yaşına münasibəti ilə təbrik edir. Şeir siyasi cəhətinə deyil, poetik fikir dərinliyinə diqqət yetirək.

Bu gün munis gözəlim, on səkkizdir yaşın gəl
Səni təbrik edirəm doğan günəşdən əvvəl.
Sən kamala yetişmiş cül üzlü bir pərisən,
Müqəddəs yurdumuzun azad bir dilbərisən (164).

Yuxarıda dediyimiz kimi, İrəvanda yaranan Azərbaycan poeziyasının ən məhsuldar nümayəndəsi Abbas Tahir idi. Onun qəzet səhifələrində, almanaxlarda müntəzəm olaraq poetik nümunələr çap etdirməsinə baxmayaraq, 1934-cü ildə ilk toplusu işıq üzünə görəndən sonra 1947-ci ilə qədər bir şeir kitabçası belə nəşr edilməmişdi. Onu da qeyd edək ki, Abbas Tahir 13 il fasilə ilə olsa da, hər halda yeganə müəllif idi ki, onun ikinci şeirlər kitabçası çap olunurdu. 57 səhifədən ibarət «Qələbə baharı» adlanan bu kitabçada şairin 22 şeir və 6 tərcüməsi toplanmışdır. Həmin şeirlərdən bəziləri artıq dövrü mətbuatda çap olunmuşdu.

İrəvan ədəbi mühitində tanınan şairlərdən Abbas Tahir müharibədən qayıtdıqdan sonra, onun mövzu dairəsində, yaradıcılıq diapazonunda ədəbi gerçəkliyin yeni çalarları özünü

göstərir. Sovet məkanında yaşayan və fəaliyyət göstərən bütün sənətkarlara zorla qəbul etdirilmiş sosialist realizmi metodu ədəbiyyatda subyektiv hisslərin ifadə imkanlarını məhdudlaşdırır, ən azı fərdi geniş sosial kontekstdə, sosializm və kommunizm qurucusu qismində təqdim etməyə icazə verirdi. Əlbəttə ki, belə bir şəraitdə «kolxoz», «kommunizm», «partiya» kimi istilahlardan yan keçmək özünü sinfi düşmən kimi təqdim etmək demək idi. Belə bir şəraitdə poetik obrazın bir qədər «obyektivləşməsinə» ehtiyac duyulurdu. Sovet poeziyasında o cümlədən Abbas Tahirin yaradıcılığında bu tendensiya özünü güclü şəkildə büruzə verir. Bununla belə, Abbas Tahir öz lirik duyğularını gizlətmir, təkcə istiqamətini dəyişir. Bu vaxt onun lirik qəhrəmanı, qəlbinin sevinci olan incə ruhlu gözəl deyil, təbiətin öz gözəlliyi olur. O təbiətdən aldığı ilhamı – estetik duyumun təsiri ilə öz poetik istedadını bacarıqla birləşdirir ki, bunun nəticəsində oxucuda güclü emosional əhval və ovqat yarada bilirdi:

Şaqraq səslə nəğmə oxu, öt bülbül,
Çəmən gəlir, çiçək gəlir, yaz gəlir.
Çaylarımız dalğalanıb durulub,
Ördək gəlir, durna gəlir, qaz gəlir (183, 21).

Əslində, çəmən qışda gedib yazda gəlmir. Müəllif çəmən yazda yaşılşmasını, burada güllərin açılmasını onun əsl mənada yenidən doğulması, gəlməsi kimi mənalandırır. Təbiət təsviri, lirik lövhələr yaratmaq qabiliyyəti Abbas Tahirdə digər müasirlərinə nisbətən daha güclü idi. O, böyük eloğlusu A.Ələsgərin təsiri altında yazdığı «Dağlar» şeirində böyük ustadın təsirindən yaradıcılıqla istifadə edərək müstəqil söz deyə bilir:

Köksümdə bulaqlar verirlər fantan,
Quzuçu, buzovçu gəzirlər hər yan.
Çobanlar torbalı, tulumlu çoban,
Oxuyub səs salır hər yana dağlar

Ürək sərinlədir buzlu suların,
Başından kəsilmir ağ buludların
Qışadək yaşıldır ipək otların,
Nə gözəl məskənsən ceyrana dağlar (196, 24).

Onu da deyək ki, dövrün tələbləri özündən şair quzuçu, buzovçu və çobanları həmin bədii lövhələrə əlavə edir.

Bu bənddə təbiət təsviri şairin təqdimində əsl poetik tabloya çevrilir.

Abbas Tahirin müxtəlif illərdə yazıb «Sovet Ermənistanı» qəzetində çap etdirdiyi «Qələbə baharı», «Biz veririk səsimizi bu dünyanın günəşinə», «Bir günəşsən Stalin», «Azadlıq bayrağı», «Topçu qardaşıma», «Mənim səsim» və s. kimi şeirlərində Stalin, onun milyonların qəlbinə sevinc bəxş etməsi, xalqı qələbədən qələbəyə aparması, gözəl həyatı xalqa bəxş etməsi tərənnüm olunur.

İrəvan azərbaycanlı yazıçılar birliyinin öndə gedən nümayəndələrindən biri də Sərdar Cəlal idi. Onun lirik şeirləri artıq geniş oxucu kütləsini özünə cəlb edə bilmişdi. Həmin şairin əsərlərindəki fikir dərinliyi, ifadə gözəlliyi, məzmun və məna dolğunluğu, poetik ifadə tərzindən fərqlənir, bir sözlə, onun yaradıcılığına xas olan obrazlılıq oxuculara xoş gəlirdi. O, doğma xalqının dilini odlu bir məhəbbətlə sevrək, onu müqəddəsləşdirir, yüksəklərə qaldırırdı. Şairin «A dostlar» adlı şeirində oxuyuruq:

Mənim qələmim var, mənim yazım var,
Azərbaycan dilim baldan şirindir.
Dinləyina dostlar, sizə sözüm var,
Sənət aləmində söz şairindir (182).

S.Cəlalin «Tonqal başında», «Lalə yarpağı», «Səni güldürəcəm, güləcəm ana», «Qan», «Bir parç su», «Qədir bilən», «Könül» kimi şeirlərində də yetkin sənətkarlıq, poetik ifadə tərzinin orijinallığı özünü göstərir.

1946-1950-ci illər dördüncü beşilliyin əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. İndi xalq təsərrüfatının bərpası əsas vəzifə kimi qarşıda dururdu. Bu, şair və yazıçılara yeni mövzu verirdi. Bu cəhətdən Sərdar Cəlalin 1947-ci ilin fevralında ordudan buraxılanlara həsr etdiyi «Salam, dinc həyat» adlı şeiri o dövr poeziyasının manifesti kimi səslənirdi:

Bu gün alıb silahımı, baxdım ona, hey baxdım,
Sıxdım polad dəstəsini, bir dost kimi buraxdım.
Dedim sağ ol! Zəhmli dost, ayrılıq bu gün biz,
Ayrılığın möhnəti var, gəl danışsın qəlbimiz (45).

Zəhmət adamının qadir əməyi İ.Qaradağlının «Həyat qaynayır», O.Qoşqarlıının «Altı qızlar», Qəmər Şərifinin «Ana vətən», Abbas Tahirin «Pambıqçı qıza», «Yaz gəlir» və s. şeirlərdə də yüksək poetik səviyyədə tərənnüm edilir. M.Pünhan «Şirin-şirin» qoşmasında dördüncü beşilliyi tərənnüm edir. Bir May münasibətilə yazılan şeirlər də az deyildi.

İrəvan şairləri öz şəhərləri İrəvanı həmişə sevmiş, onu tərənnüm etmişlər. Gənc şair Zeynal Məmmədov «Ey qızıl ölkəm» şeirində otuz ildə İrəvanın dərd-sərdən azad olduğunu, vətəninin bayramı ilə fəxr etdiyini söyləyir.

İrəvan ədəbi mühitində özünə məxsus yaradıcılıq dəst-xətti olan jurnalist və pedaqoq Lətif Hüseynov öz şeirləri ilə dövrü mətbuatda və ədəbi almanaxlarda çıxış edirdi. Lətif Hüseynov «Xan sarayı» adlı şeirində Şəki Xan Sarayının gözəlliyindən danışır və göstərir ki, Şəki xanı Məhəmməd Həsən xan sarayın gözəl alındığını görüb ustadan soruşub:

«Bu saraydan daha yaxşı bir saray,
Tikərsənmi, ondan ilham alsın ay?»
Usta düşünmüş ki, nə bəxtiyardır,
Onun sənətinin qüdrəti vardır!
«Tikərəm» – demişdir usta xanına (86).

Buna görə də xan onun başqa yerdə bundan gözəl bir

saray tikəcəyindən qorxub ustanın gözünü çıxarmışdır. Lətif müəllimin gəldiyi nəticə belədi:

Usta ölmüşsə də nə bəxtiyardır,
Onun sənətinin qüdrəti vardır!
Qəlbinin qanilə tikdiyi saray,
Keçən əsrlərdən bir yadigardır (86).

Sosializmin, beşilliklərin, kolxoz quruluşunun vəsfi bütün sovet poeziyasında olduğu kimi, İrəvan ədəbi mühitində yaşayıb-yaradan sənətkarları da ədəbi fikrin əzəli-əbədi mövzusunda, deyim tərzindən aralı salırdı. Bu baxımdan poeziyamız Füzuli deyim tərzinə xas olan fəlsəfi dərinlikdən, Vaqifin, Aşıq Ələsgərin obrazlar sistemini səciyyələndirən zəriflikdən aralı düşürdü, yalnız dövrün ovqatına hesablanmış əsərlər yazmağa sövq edirdi. 1945-50-ci illərdə Sərdar Cəlalin və Ziya Rüşətin yaradıcılığında az da olsa lirik motivlər özünü göstərirdi. Sərdar Cəlalin yaradıcılığında səmimilik, dilində canlanma özünü göstərməyə başlamışdır. Sərdar Cəlalin aşağıdakı şeiri bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Baharın səfalı çiçək çağında,
Aşığın söhbəti, sazı gözəldir.
Yenicə açılmış gül qucağında
Bülbülün işvəsi, nazı gözəldir (46).

Şərq ədəbiyyatında lirik duyğuların ifadəsi daha çox qəzəllərdə öz əksini tapır. Tədqiq etdiyimiz dövrdə İrəvan şairləri lirik şeirin bu formasına çox az müraciət edirdilər. O dövrün ədəbi prosesini ardıcıl izlədikdən sonra bu qərara gəlmək olur ki, İrəvan ədəbi mühitində ilk və ya birincilər sırasında Ziya Rüşətin yazdığı və «Sovet Emənistanı» qəzetində çap etdirdiyi qəzəli daha çox diqqəti çəkir.

Bax gör nə qədər nəşə canə, bizim el,
Dönmüş nə gözəl tazə cülüstənə bizim el.
Hər gülşəni, hər vadisi min dərde dəvadır.
Ləzzətli həyat məskəni insanə bizim el (84).

Göründüyü kimi, bu qəzəl sənətkarlıq və məzmun cəhətdən seçilir.

Azərbaycanlı harada yaşamasından asılı olmayaraq, həmişə poeziya ilə ya bilavasitə məşğul olmuş, ya da onu başa düşərək, duyaraq sevmişdir. Məlumdur ki, hal-hazırda «Emənistan» adlanan Qərbi Azərbaycan tarix boyu şifahi xalq ədəbiyyatımızın ən ünlü mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu ərazidə folklorun bütün janrlarının - laylaların, bayatıların, holavarların, mərasim nəğmələrinin, xüsusilə də aşıq sənətinin bədii cəhətdən ən yüksək nümunələri yaradılmışdır.

Bu haqda professor Qara Namazov yazır: «Xalq müdriklərinin bədii ifadəçisi olan ozan sənəti həmişə xalq kütləsinin məişəti və həyatı ilə bağlı olduğuna, onların istək və arzularını, dərd və möhnətlərini əks etdirdiyinə görə xalqın dərin məhəbbətini qazanmış, bu günə kimi yaşamış və daha da təkmilləşmişdir» (144, 29).

Doğrudan da, qədim yurdumuzun yalnız Göyçə mahalından Aşıq Musa (1795-1840), Aşıq Alı (1800-1881), onun şagirdi aşıq sənətimizin zirvəsi Aşıq Ələsgər (1821-1926), Aşıq İslam (1893-1968) və onlarla başqa el sənətkarı çıxmışsa, gör bütünlükdə həmin diyarda nə qədər aşıq yetişmişdir. Sovet dönəmində Aşıq şeirini yüksək səviyyəyə qaldıran Aşıq Kərəm, Aşıq Məmməd, Aşıq Oruc, Aşıq Əmir, Aşıq Məcid, Aşıq Hüseyn 1932-ci ildə İrəvanda yaradılan xalq yaradıcılığı evində milli aşıq sənətimizin inkişafına xeyli kömək etmişlər. Təəssüf ki, onların çalıb oxuduqları şeirlər toplanıb nəşr edilməmişdir. Bu aşıqlar ansambl təşkil etmiş, ilk konsertini də İrəvanda vermişdilər. Aşıq şeirinin mövzusu peşəkar şeirə nisbətən daha çevik, daha operativ şəkildə günün aktual problemlərinə cavab verməyə imkan yaradır. İrəvanda çıxan Azərbaycan qəzetləri aşıq sənətinə, aşıq şeirinə həmişə öz səhifələrində yer ayırırdı. Qərbi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən aşıqlar

İrəvan ədəbi mühitinin formalaşmasında mühüm rol oynamış, onun xalq kütlələri ilə üzvi əlaqələr qurması prosesinə şərait yaratmışlar. Məsələn, 1940-cı il martın 24-də «Sovet Ermənistanı» qəzetində aşığı şeiri üçün bütöv bir səhifə ayrılmışdı. Burada Aşığı Ələsgərin həmkəndliləri Aşığı Məhəmməd, Aşığı Nəcəf, Aşığı Talib, Aşığı Musa, Aşığı Aqil öz şeirləri ilə çıxış etmişdilər. Şübhəsiz ki, burada ustadnamələr, qıfılbəndlər ola bilməzdi. Bütün şeirlərin məzmunu Lenin, Stalin və inqilab haqqında olmalı idi. Aşığı Məhəmməd yazırdı:

Sakinim Ağkilsə, Məhəmməd adım,
Hayıf ola, yoxdur elmim, savadım.
Gecə-gündüz budur mətləb-muradım,
Yaşasın, yaşasın şura-kasıblar! (156).

Basarkeçər rayonundan gəlmiş Aşığı Bəhmən Qarayev «Stalin» şeirində, Aşığı Məhərrəm Hacıyev isə «Sevinir» adlı şeirində «ellər atası»nı vəsf edirlər. Aşığı Bəhmənin mövzu dairəsi geniş idi. O nədən yazırsa-yazsın mövzunun dərinliyinə qədər nüfuz edə bilirdi. «Deyişmə» adlı şeirində buğda, çovdar, arpa, qarğıdalı, darı, kartof, çəltik və pambığın mübahisəsini verir. Onların hər biri cəmiyyətə özünün daha faydalı olduğunu göstərir. Mübahisəyə aşığı özü belə yekun vurur:

Bəhmən deyər mən də sizi istərəm,
Var yerimiz, gözüm üstə bəslərəm.
Gecə-gündüz hamınızı səslərəm,
Sizsiniz dərdimin dərman-davası (114).

İstər müharibə dövründə, istərsə də ondan sonra aşıqların ən çox müraciət etdiyi mövzu Stalin idi. Onlar sovet xalqının bütün qələbələrini Stalinin adı ilə bağlayırdılar. Aşığı Niftalı Süleymanov və Aşığı Məhərrəm Hacıyev 1947-ci il oktyabr bayramının ildönümünü 1945-ci ilin qələbə bayramı ilə birləşdirərək Stalinə nəğmələr qoşurdular. Aşıqlar Stalin dövrünün nümayəndəsi olmaları ilə fəxr edir, bütün əli qələm tutan alim,

şair, yazıçı bu mövzuda mədhnamələr yazırdılar.

Adətən, böyük şəhərlərdə aşığı sənəti nisbətən zəif inkişaf edir. İrəvan mühitində də əyalətlərə nisbətən aşığı sənəti zəif inkişaf etmişdi. Bunun bir səbəbi də aşığı sənətinin sinkretik olmasıdır. Əyalətlərdə çalan və oxuyan eyni adam olduğundan aşığı sənəti, orada daha yaxşı inkişaf edirdi. Amma bütün bayramlarda İrəvan şəhərində aşıqlar iştirak edir və oxuduqlarını qəzetlərdə dərc etdirərdilər.

2.4. Bədii nəsrə məzmun və mövzu axtarışları

Bütün xalqların ədəbiyyatlarında bədii nəsr nümunələri poeziyaya nisbətən xeyli sonra meydana gəlmişdir. Bu qanunauyğunluğu artıq antik yunan ədəbiyyatında da müşahidə etmək mümkündür. Bu, sözsüz ki, ilk növbədə bədii yaradıcılığın genezisi ilə bağlı bir problemdir: ilk bədii nümunələr müəyyən mağiq hərəkətlər və əmək fəaliyyəti ilə bağlı olmuşlar ki, onunla da bədii sözdən müəyyən bir ritmə, eyni səslərin və sözlərin təkrarını tələb etmişlər ki, bunun əsasında şeirə xas olan vəzn, qafiyə və rədif sistemi formalaşır. Nəsr isə insanın öz düşüncələrini birbaşa ifadə etmək niyyəti ilə bağlıdır ki, bu da çox-çox sonralar meydana gəlmişdi. Heç təsadüfi deyildir ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatında nəsr nümunələrinə çox nadir hallarda təsadüf olunur, yeni nəşrimiz isə yalnız XIX əsrdə M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib» əsəri ilə meydana çıxmışdı.

Söz sənətkarlarının poetik, yaxud nəsr janrlarına üstünlük verməsinin başqa bir səbəbi də mövcuddur: əgər sənətkar hər hansı bir hadisəyə çevik və operativ şəkildə cavab vermək istəyirsə, onda onun poetik janrlara müraciəti məqsədəuyğundur; əgər sənətkar müəyyən bir problem haqqında ətraflı düşünmək, götür-qoy etmək, onun bütün təfərrüatlarını üzə çıxarmaq məqsədindən çıxış edərsə, nəsr janrlarına müraciət

olunur. Sovet dövründə həyatda baş verən sürətli dəyişikliklər poetik janrlara müraciəti daha məqsədəuyğun edirdi. İrəvan ədəbi mühitində ilk nəsr nümunələri 1928-ci ildən sonra qəzet səhifələrində görünməyə başlamışdı. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, bu, ümumiyyətlə orada nəsrin olmaması demək deyil. Amma müəllifi bəlli olan nəsr nümunələrinə yalnız 1928-ci ildən «Zəngi» qəzeti səhifələrində rast gəlinməyə başlandı. İstər yeni yaranan nəsr əsərlərində, istərsə də sonrakı dövrlərdə İrəvan yazıçı və publisistlərinin yaradıcılığında «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin güclü təsiri hiss olunmaqdadır. Məsələn, «Zəngi» qəzetinin 31 mart 1928-ci il tarixli sayında «Qonşu Cümhuriyyətlərdə» başlığı altında verilən məqalədə deyilirdi: «Əgər desələr ki, bazar müdiri Bağır Məmmədov cümə axşamları əlində yaba, bazara gələn kəndlilərin mallarını döyüb həyətdə salır, eşit-inan. İnanmasan, yoldaş keçəl Hümbətdən xəbər al.

Əgər desələr ki, klubda şey-şüy satan Bahar İbrahimovanın müştəriləri ilə rəftarı yaxşı deyil, eşit-inan. İnanmasan, klub müdiri Əhməd Məhəmmədzadədən xəbər al» (134).

Demək olar ki, «Zəngi» qəzetində də ilk bədii və tənqidi materiallar verilirdi ki, bunu da redaksiya Azərbaycana aid etmişdi. Elə həmin yazının aid olduğu «Qonşu Cümhuriyyətlərdə» başlığı altında tənqidi-publisist yazıda Ordubad rayonu Dəstə və Dırnis kəndlilərinin daxil olduğu Vənənd kooperativinin fəaliyyətindəki nöqsanlar tənqid olunur (173).

Qeyd etməliyik ki, həmin dövrdə yaradılan hekayə ilə publisistik məqaləni ayırd etmək çətindir. Çünki hər ikisində yeni quruluşun tərif, köhnənin tənqidi bədiilikdən uzaq şəkildə, quru və rəsmi dildə ifadə olunurdu ki, bu da janrın obraz sisteminə malik olmamasına dəlalət edirdi.

«Zəngi» qəzetində çap olunmuş «Qolçomaq ilə kasıbın hekayəsi»ndə deyilir ki, kənddə torpaq paylanır, dul Fatmanın şadlığı

hədd xaricində idi. Çünki torpaq alırdı, oğlu nökar, əri hambal idi. Ona deyəndə ki, sən paşa arvadısan, deyir: «Allah etməyə mən paşa arvadı olam, hambal Həsənin arvadıyam» (112).

Keçmiş pisləyib yeni quruluşu idealizə edən hekayələr içərisində Q.Qəribovun «İran qızı» hekayəsi də diqqəti cəlb edir.

İrəvan ədəbi mühitində şeirlə hekayənin taleyi eyni olmamışdır. Əsas səbəb isə Azərbaycan dilində çap olunmağın çətinliyi ilə bağlı idi. İsrafil Məmmədovun tərtib etdiyi «Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı (1925-1985)» (169) adlı biblioqlafiyadan məlum olur ki, 1947-ci ilə qədər hər hansı bir azərbaycanlı müəllifin hekayələrdən ibarət kitabı çap olunmayıb. Belə ki, azərbaycanlı ədibin ilk hekayələr və oçerklər toplusu – Əkbər İrəvanlının «Günəşli ölkəm» kitabı yalnız 1947-ci ildə işıq özü görmüşdür. Ona görə də İrəvan ədəbi mühitində nəsr mövzusunda danışarkən bir qayda olaraq qəzetlərdə və dərgilərdə çap olunmuş bədii nümunələrə əsaslanmaq lazım gəlir. Dövri mətbuatda və dərgilərdə çap olunan nümunələrdə müəllif diqqətini yüksək bədii səviyyəyə deyil, daha çox siyasi motivlərə yönəldir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində hekayələrin siyasi məzmunu bir qayda olaraq köhnəyə nifrət, yeniyə məhəbbət motivləri ilə müəyyənləşirdi. Köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi mövzusu qırmızı xətt kimi o vaxt nəsr əsərlərinin hamısından keçirdi. İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələri öz hekayələrində inqilabdan əvvəlki dövrü bir qayda olaraq zülmət səltənəti qismində təsvir edirdilər. Cəmiyyət bir qayda olaraq diametral şəkildə bir-birinə əks iki qütb kimi təsvir olunurdu, bir qütbə istismarçı, o biri qütbə isə istismar olunan dayanırdı. İstismarçı maksimum yırtıcı, insafsız, istismar olunan isə maksimum yazıq və müti təsvir olunurdu. İnqilabdan sonrakı dövr isə işıqlı, nurlu səltənət qismində öz təcəssümünü tapırdı. Sovet hakimiyyətinin qurulması nəticəsində təşəkkül tapmış cəmiyyət əbədi xoşbəxtliyin

hökm sürdüyü bir məkan kimi təsvir olunurdu. Bu cəhətdən «Hey gidi Əhməd ağa» hekayəsi diqqəti xüsusilə çəkir. Hekayə C.Məmmədquluzadənin «Bəlkə də qayıtdılar» hekayəsinin təsiri altında yazılmışdır. Hekayə belə başlayır: «Hey gidi Əhməd ağa, qoca Əhməd ağa! Əhməd ağa özgə adam idi. Şəhərdə Əhməd ağa mal, mülk, dükanlar, hamam, bağ sahibi idi və hər şeyə malik idi...» (113). Sovet hökuməti onun hər şeyini əlindən almışdır. Vaxtilə zəngin həyat təzi keçirən Əhməd ağa özünü müalicə etdirməyə də pul tapmır.

Azərbaycan dilində 1931-ci ildə çıxan «Zərbə» adlı dərgidə şeirlərlə yanaşı, bir neçə hekayə də dərc olunmuşdu. Rza Vəlibəyovun çox qısa ön sözü ilə başlayan bu dərgidə altı kiçik hekayə vardı. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, R.Vəlibəyovun müqəddiməsində nə poetik, nə də nəşr nümunələrinin heç bir təhlili yoxdur. O, göstərir ki, dərgidə çap olunmuş şeir və hekayələrin müəllifləri İrəvan türk pedaqoji və kənd təsərrüfatı texnikumunun tələbələrindədir. Həcm etibarilə çox kiçik olan bu hekayələr həm forma, həm də məzmun baxımından yüksək bədii səviyyəyə malik deyillər. Əsgər Əsgərzadənin dərgidə çap olunmuş «Pionerka Günəş» adlı hekayəsi dediklərimizə misal ola bilər. Əsərdə Günəşin həyatı təsvir olunur. «Bayramdır, çiçəklər açmış, güllər üzərində bülbüllər oxuyur. Bir May münasibətilə hər yer bəzənmişdir. Parkda bütün uşaqlar şən-lənirdi. Kənardə isə bir qız cırıq paltarda oturub ağlayırdı. Bu qız ata-anasını itirmiş, birinə ərə getməyə məcbur olmuş, oradan da qovulub sahibsiz qalmışdı. Bu vaxt Aydının oğlu Azər kiçik bacısı və qardaşı ilə burada görünür. O, Günəşə yaxınlaşır: Bacı, sən də mənim bacımla ata minərmisən?» Günəş bu təklifdən sevinir. Sonra Azər onu öz evlərinə gətirir. Atasını Aydın buna sevinir. Onlar Günəşə təzə paltar alıb onu pioner dəstəsinə yazdırırlar. Hekayənin sonunda müəllif yazır: «Da-ha ağlayan qalmamışdır, hamı gülür» (199, 27-28).

Həmin dərgidə çap olunmuş «Namus qurbanı» hekayəsi öz nisbi bədiiyyəti ilə seçilir. Həbib İsmayılovun bu hekayəsi yenə dövlətli - kasıb məsələsinə həsr edilmişdir. Əsərdə 20-21 yaşında Hüseyn adlı kasıb bir gəncdən bəhs edilir. O, Gülbahar adlı bir qızı sonsuz məhəbbətlə sevir. Amma o, kasıb olduğu üçün Gülbaharı varlı Qədirə ərə verir. Hüseyn sevgilisini unuda bilmir. Bir gün Gülbaharla təsadüfən rastlaşır, ona bir alma verib, yenə də onu əvvəlki tək sevdini deyir. Bunu Qədirin qohumu Vəli görür və qızın ərinə xəbər verir. Qədir və Vəli Hüseyni öldürmək qərarına gəlirlər. Gecə Hüseyni boğub çaya atırlar. Bir müddətdən sonra Hüseynin meyidi çaydan tapılır. Mərhumun atası Talib kişi oğlunun Qədir və Vəli tərəfindən öldürüldüyünü yəqin edir. İş məhkəməyə verilir. Gülbahar ərinin, qohum-ərqabasının, həmçinin atasının da onunla bərabər müqəssir olduğunu və onların kənddən sürgün olunacaqlarını nəzərə alaraq, Hüseynə olan məhəbbətini inkar edir, Hüseynin onun namusuna təzavüz etmək istədiyini söyləyir. Məhkəmə istintaqı isə həqiqəti üzə çıxarıb qatilləri cəzalandırır (199, 28-34). Yuxarıda haqqında danışdığımız «Pionerka Günəş» hekayəsinə nisbətən «Namus qurbanı» əsərində gərəkliyin ziddiyyətləri, insan xarakterinin mürəkkəbliyi öz bədii ifadəsini tapmışdır və sözsüz ki, ikinci əsər birinciyə nisbətən oxunulması, daha dərin təsir göstərmək iqtidarında idi.

Varlı-kasıb məsələsi, sovet dövlətinin kasıbların tərəfində olduğu, varlıların vicdansız və amansız olması Nurəli Qurbanovun həmin dərgidə çap olunmuş «Muzdur Həmid» hekayəsində daha qabarıq şəkildə təsvir edilmişdir. Burada Sultanağa adlı bir varlının muzdur Həmidi döyüb ölüm-cül hala salmasından, heç kəsin ona yaxın gəlməsinə cürət edə bilməməsindən danışılır. Müəllif paralel olaraq quzğunun bir quşu caynağına keçirib parçaladığını da göstərir. Bu müqayisə həyat hadisəsinin mahiyyətini yaxşı başa düşməyə kömək edir.

Sonra Sultanağa Həmidin arvadına təzavüz edir. Ondan uşağı olur. Sonra kəndə istirahətə gələn Kərimin köməkliyi ilə məhkəmə Sultanağanın əmlakını müsadirə edib Zeynəbə və Həmidə verir. Sultanağaya isə 8 il həbs, üç il səsdən məhrum olma cəzası kəsir (199, 35-46).

Dərgidə çap olunmuş «Sosializm yolunda» (T.Nəzərli) hekayəsində də kolxoz quruluşu, onun üstünlükləri, adamlarda kollektivçilik əhval - ruhiyyəsinin formalaşması, bunun sayəsində mehriban və firavan həyatın bərqərar olması təsvir edilir. Hələ kolxozçular özləri mahnı da qoşurlar:

Kolxozçuyam yolumda,
Qüvvətim var qolumda.
Canımı qurban demişəm,
Sosializm yolunda (199, 51).

Bu dövrdə yaranan nəşr nümunələri həyatın bütün mürəkkəbliyini və ziddiyyətlərini inikas etmək imkanlarına malik deyildir. Bütün əsərlərin ideya məzmunu bircə kolliziyaya-yeniliklə köhnəliyin mübarizəsinə söykənirdi. Sənətkar ancaq iki rəng tanıyırdı: qara və ağ. Dünyanın rəngarəngliyi, insan hissələrinin min-bir caları onlara yad idi. Köhnəlik həmişə ən mənfi ziddiyyətlərin daşıyıcısı qismində təcəssüm olunur. Kolxoz, onun üzvləri isə hər bir mənfi cəhətdən uzaq insanpərvər, beynəlmiləlçi olmalı idi. Burada yazıçıların təsvir obyektləri real həyat, real insan düşüncəsi deyil, qalib sosializm ideyalarının təntənəsidir. «Pionerka Günəş»lə «Kolxoz qızı Əminə» hekayəsindəki oxşarlıq da bu prizmadan yanaşdıqda ortaya çıxır. Doğrudan Günəş kolxozçu deyil, yetim qızıdır, Əminənin atası var, Günəş xoşbəxtliyi pioner olmaqda tapır. Əminənin yolu sosializmə gedən, qalibiyyətlərə apan yoldur. Onların arasındakı ümumi cəhət insanlararası münasibətlərdə baş verən köklü dəyişiklərin nəticəsində yaranan şəraitdir. Əminə obrazını Murtuza Muradov C.Cabbarlının «Sevil» pyesinin

təsiri ilə yaratmışdır. O vaxtlar «Sevil» pyesi İrəvan türk teatrının repertuarında özünə möhkəm yer tutmuşdu. M.Muradov da həmin teatrda aktyor kimi çalışdığından Sevilin təsiri altında «Kolxoz qızı Əminə»ni yazmışdı. Burada da surətlər iki qütbə ayrılır; bir tərəfdə Əminə və onun kolxozçu rəfiqəsi Səlbi, o birisində kulak Hacı Haşım, onun oğlu Mahmud dayanır. Əminənin atası 70 yaşlı Əhməd kişi bu iki qütbün arasında tərəddüd edir. O, əvvəlcə anası təzəcə ölmüş gənc qızı Əminəni Hacı Haşımın oğluna ərə verərək çoxlu başlıq almağa razı olur. Əminə razı olmur. Səlbinin təsiri ilə «gözü açılmış» Əminə kolxoza girir, atası Əhməd kişini də kolxoza yazdırır. Kolxoz Əminəni və Səlbini oxumağa göndərir. Əhməd kişi ilə Hacı Haşım bir-birinə düşmən kəsilirlər. Lakin Əminə təhsil alıb geri döndükdən sonra kulak Hacı Haşım və onun kimilər Əminənin önündə duruş gətirə bilmir (199, 53-56).

Yazıçıların birinci qurultayından sonra aktiv ədəbi yaradıcılıq yoluna qədəm basan gənc bədii söz ustalarından biri də Sərdar Cəlal idi. Daha çox şair kimi tanınan Sərdar 1935-ci ildə «Həyat üçün» adlı bir roman da yazır. Əsərin «Qızıl şəfəq»də çap olunan kiçik hissəsindən aydın olur ki, roman bolşeviklərin hakimiyyətə gəldiyi illərdə sadə adamların və qaçaqların həyatından bəhs edir (44). Lakin nədənsə roman sonralar çap olunmamışdır.

O vaxtlar bütün sovet ədəbiyyatının əsas mövzusu kolxoz və insanlara rəğbət hissənin aşılması idi. Mirzə Mirzəyevin «Xalsa» hekayəsi də mövzu etibarilə əvvəlkilərin davamı hesab edilə bilər. Bu hekayə də 1931-ci ilə aid olub həmin «Zərbə» dərgisində çap olunmuşdur (199, 57-64). Digər bədii nəşr nümunələrindən fərqli olaraq müəllif əsərini baş qəhrəmanın yox, hadisələrin cərəyan etdiyi məkanın adı ilə adlandırmışdır. Əsərin qəhrəmanı kolxoz sədri Azaddır. O, kolxoz haqqında elə yüksək səviyyədə təbliğat aparır ki, kolxoza daxil olmaq

üçün adamlar 5 manatdan 25 manatadək üzvlük haqqı verməyə razı olur. Bir şeyi nəzərə almaq lazım gəlir ki, ideyanı birbaşa təqdim etmək yox, onu bədii obrazlar vasitəsilə ifadə etmək əsərin əsas şərtidir. Bunu isə İrəvanın gənc türk yazıçıları hələ tam mənimsəyə bilməmişdilər.

1920-40-cı illər İrəvan ədəbi mühitinin, xüsusilə nəsr yaradıcılığı sahəsində kifayət qədər yüksək olmayan nümunələrin səviyyəsi bir sıra səbəblərlə müəyyənləşir. Hər şeydən əvvəl Azərbaycan ədəbi fikrinin tərkib hissəsi olan İrəvan ədəbi mühiti Sovet dövlətinin Qərbi Azərbaycan ərazisində qondarma Ermənistan respublikası yaratması İrəvanda yaşayan sənətkarların yaratdıqları bədii nümunələri faktiki olaraq ana qayğısından aralı salmışdır. İrəvanda yaşayan azərbaycanlı sənətkarlar diqqətlərini əsasən Ermənistanda gedən proseslərə, onların bədii təcəssümünə yönəltməyə məcbur idilər. İkincisi, 1905-ci ildən bəri Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlı türklərə qarşı həyata keçirilən çox vaxt açıq, bəzən də gizli repressiyalar ictimai həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, ədəbi-bədii fikirdə də sələf-xələf münasibətlərinin pozulmasına gətirib çıxarmışdı: hər bir gənc sənətkar bir növ heç bir dəstək olmadan ədəbi aləmə atılırdı və bu halda şübhəsiz ki, onların uğurları böyük ola bilməzdi.

İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələri faktik olaraq ikiqat əsarət – total sovet və lokal erməni təzyiqi altında yazıb yaratmağa məcbur idilər.

Aydın məsələdir ki, belə bir şəraitdə yüksək bədii dəyərlərin yaradılması son dərəcə müşkül məsələdir.

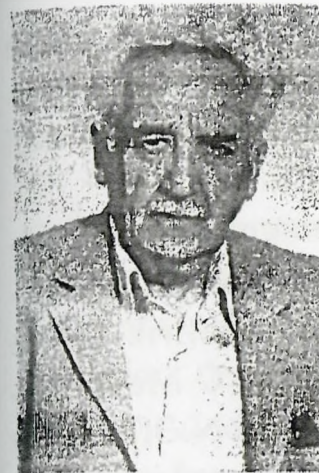
1934-cü il sovet ədəbiyyatı tarixində sovet ədəbiyyatının təşəkkülündə və inkişafında böyük rol oynadı. Moskvada çağırılan Sovet Yazıçıları qurultayı sovet ədəbiyyatının inkişaf yolunu müəyyənləşdirdi. Bu qurultay sosialist realizmi prinsiplərinə əsaslanan ədəbiyyatın meydana gəlməsinə yol açdı. O vaxt

yazıçılar bir ittifaqda birləşmələrinə baxmayaraq, dünyagörüşlərinə, həyat təcrübələrinə, mövqeyinə görə bir-birindən fərqlənirdilər. Sovet yazıçılarının birinci qurultayının sosializm realizmi və partiyalı ədəbiyyat prinsipi əsasında bütün sənətkarlardan birləşməyi, sovet quruluşunu vəsf etməyi tələb edirdi. Ədəbiyyatın bədiiyi və mövzu seçimi ilə bağlı M.Qorkinin tezləri gənc yazıçıların yaradıcılıq devizinə çevrildi. Bundan əlavə Maksim Qorkinin böyük roman ilə yaradıcılıq yoluna qədəm basmağın ağır olduğunu, yazının kiçik hekayədən başlamasının daha məqsədəuyğun olduğunu deməsi ilə ədəbi yaradıcılığın ilk dövrlərində kiçik hekayə növünə üstünlük verməsi gənc yazıçıları daha yaxşı yazmağa ruhlandırırdı. İrəvan ədəbi mühitində yaşlı nəslə mənsub yazıçı yox idi. Bütün yazıçılar 1926-cı ildən sonra ədəbiyyata gələn gənclərdən ibarət idi ki, onlar da nəsrədən daha çox poeziyaya üstünlük vermişdilər. Əslində İrəvanda hekayə 1930-cü ildən sonra yazılmağa başlamışdı ki, yuxarıda gördüyümüz kimi, onlarda da dil qüsurlarına, bədiiylikdən uzaq təsvirçiliyə, mövzu dayazlığına və s. rast gəlinirdi. Sənətkarlar ədəbiyyatın əsas problemi olan ekzistensial məsələsinə toxunmur, istehsalat mövzusunə, daha doğrusu, kolxoz quruluşunun üstünlüklərinə öz əsərlərində geniş yer verirdilər. Hüseyin Novruzlunun «Səlimənin xatirəsi» adlı hekayəsi də bu mövzuya həsr edilib. Səlimə əvvəlcə kasıb idi. Sonra kolxoza daxil olub pambıq yığır. Savadını artırmaq qərarına gəlir: Servantisin «Don Kixot» romanını mütaliə edir. Əmək fəaliyyətindən də geri qalmır. Pambıq yığıb mükafat alır (152, 14-17). Bu dövrdə imzası artıq tanınmış və tez-tez qəzet səhifələrində, dərgilərdə görünən Abbas Azərinin qələmi də püxtələşməkdə idi. O da kolxozdan yazırdı, amma başqalarına nisbətən bədiiylik və dil cəhətdən xeyli irəli gedə bilmişdi. Onun «Minbaşiyevlər» hekayəsi bu cəhətdən olduqca səciyyəvidir. Şəhərdə oxuyub komsomola daxil olan Əli kəndlərinə qayıdanda gözlərinə inanmır; qolçomaq

Mirzə Əhməd kolxoz sədri olub. Bunların arasında gizli mübarizə getsə də, üzə vurmurlar. Mirzə Əhməd bilir ki, nə vaxtsa komsomol Əli onu ifşa edəcək. Ona görə də xəlvətə salıb Əlinin başına zərbə vurur və kolxoz ambarını yandırır. Amma oxucunu müəllif inandıra bilir ki, Mirzə Əhməd ifşa olunacaq (76, 32-38).

Abbas Azərin bir il ondan sonra yazdığı «Yaşıl qırlar» adlı hekayəsində də kolxoz zəhmət adamı haqqında bəhs edilir... Avtobus yol boyunca getdikcə gözəl bağlar diqqəti cəlb edir. Buralar vaxtilə Cəfər ağanın və Səməd ağanın olmuşdur. İndi kolxozundur. Hamı burada sevinclə işləyir (76, 17-21). Kolxoz quruluşundan yazmaq həm çətin, həm də asan idi. Asan idi ona görə ki, hər nə yazsan «Əsərinin qəhrəmanı zəhmət adamı olacaq». Çətin idi ki, bir mövzudan nə qədər yazmaq olar? Ədəbi fikirdə bu mövzu ilə bağlı bir neçə sxem var idi. Həmin çərçivədən kənara çıxmaq faktiki olaraq qeyri-mümkün idi. Birinci sxem: əvvəl kasıb idi, sonra kolxoza gəlib varlandı; ikinci sxem: kasıblar kolxozu istəyir, dövlətlilər yox; üçüncü sxem kasıb müsbət adamdır, dövlətli mənfi tipdir. Hansı hekayəni oxusan, sosializm realizminin tələbi ilə bu sxemlərin bu və ya digər şəkildə tərənnümünə rast gəlirsən. Məsələn, İnsaf Ağayevanın «Dursun kolxoza gəldi», «Dolğun», H.Novruzlunun «Səlimənin xatirəsi» və s. hekayələrində bu cəhəti görmək olar. Qeyd etmək lazım gəlir ki, İrəvanda yazıb - yaradan gənc ədəbi qüvvələrə Bakıda yaşayıb-yaradan yazıçı və şairlərin təsiri həmişə özünü göstərirdi. Poeziyadan danışanda bu haqda bəhs etmişdik. Eyni təsir nəsr və dramaturgiyada da özünü göstərir. Məsələn, Nəsim Əfəndiyevin «Üçlər» adlı əsərində C.Cabbarlının «1905-ci ildə» pyesinin təsiri açıq hiss olunmaqdadır (151, 32-70). İrəvan ədəbi mühitində Abbas Tahir, Abbas Azəri kimi imzası tez-tez görünən, məhsuldar yazıçı və ictimai xadimlərdən biri də Nəsim Əfəndiyev olmuşdur.

Nəsim Əfəndiyev 1906-cı ildə Dilican qəzasının Qaraqaya kəndində molla ailəsində doğulmuşdur. 1922-ci ildə Bakı Pedaqoji Texnikumunu (o vaxt «Darül mülləim» adlanırdı) bitirərək bir müddət İrəvan, Vedi, Qazax məktəblərində dərs demiş, 1930-cu ildə Azərbaycan Pedaqoji institutuna daxil olmuşdur. Ali təhsil aldıqdan sonra İrəvana qayıdaraq Azərbaycanlı Pedaqoji Texnikumunda dərs deməklə yanaşı, Ermənistan yazıçılar ittifaqının türk bölməsinə rəhbərlik etmişdir. Bir müddət «Qızıl Şəfəq» qəzetində məktublar şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır. 1935-ci ildə İrəvan Azərbaycan Türk Teatrının direktoru təyin edilmişdir. Göründüyü kimi, bu illərdə o, İrəvan ədəbi mühitinin aparıcı simalarından biri olmuşdür. Bədii yaradıcılığa Vedi rayonunda müəllim işləyəndə «Sevməni» adlı pyesi ilə başlamışdır. 1935-ci ildə İrəvan Azərbaycan teatrının səhnəsində «Od içində», «Qışqançlıq» kimi pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. Yazıçının ilk qələm məhsulu olan «Od içində» əsəri 1935-ci ildə nəşr olunmuşdur. Sonralar ədibin «Vyana gecələri» (1965), «Qızıl quşa atılan güllə» (1983) əsərləri işıq üzünə çıxmışdır. «Üçlər» povestində də üç nəfər bolşevik (Əlibaba, Yusif, Qolust) kəndlilərlə birləşərək sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparırlar. «Üçlər» povestindəki bəzi ştrixləri yazıçının «Geriye gözləyənlər» povestində də görürük. Burada da gənc firqəçilərlə kənd varlıları arasında ziddiyyət hökm sürür. Nigar xala sadə kəndli qadındır. Aydın məsələdir ki, onun təzə hökumətin siyasəti haqqında heç bir təsəvvürü yoxdur. Sonralar şura hökumətinin varlılara, mülk sahiblərinə olan rəftarından qorxuya düşən Nigar, əri Məşədi Qəşəmi və oğlu Səlimi yaşadığı evin zirzəmisində gizlədir. Onlar 3 il bu şəraitdə yaşamağa məcbur olurlar. Sovet hakimiyyəti getdikcə möhkəmlənir. Nigar xa-

lanın evini anbara çevirirlər. Onları oradan köçürmək lazım gəlir. Səlim, atasının etirazına baxmayaraq, anbara çevrilmiş evlərinə od vurur. Sonra isə ata-bala tufənglərini də götürüb kəndi tərkd edirlər (196, 26-45).

Nəsib Əfəndiyevin yaradıcılıq diapazonu geniş idi. O ciddi mövzularda publisistik məqalələrlə yanaşı, müxtəlif xarakterli hekayələr yazmağa da meyl edirdi. Onun satirik ruhda yazdığı «Zırramanı tapdım» hekayəsi tamamilə C.Məmməd-quluzadənin təsiri altında yazılmışdır. Amma N.Əfəndiyev xalq dilində yazmaq istərkən cümlələrini o dərəcədə dolaşlıq qurur ki, fikri aydınlaşmamış qalır. Özünün elə bir zırrama tapdığını göstərir ki, C.Məmmədquluzadənin «Zırrama»sı onun kölgəsində qalır. Burada təsvir olunan «yapon paltolu» bir nəfər Marksdan, Engelsdən sitat gətirərək, Bakıda 50-55 yaşlı qırmızı saqqal kişinin mağazasını oğurlatdırır (54).

Nəsib Əfəndiyevin «Küçədə» hekayəsində Azərbaycan satirik ədəbiyyatının digər bir mühüm qaynağının – Molla Nəsrəddin yumorunun təsiri daha çox hiss olunur. Hekayədəki hadisələr Bakıda cərəyan edir. İnqilabdan əvvəl Bakıya türklər gəlmişlər. Türk zabidləri guya rus qızlarına sataşır. Buna görə də rus qadınları çarşaba bürünərək şəhərə çıxırlar. Türk zabiti bir qırmızı saqqal qarpız satana yaxınlaşıb soruşur:

– Əfəndim, qarpız kaçıdır?

– Qarpız qaçmaz yaxşı yerə yığımışam, qadan alım, yaxşı qarpızdır. Sənə peşkəşdir.

– Yahu, kaç paradır?

– Qarpız kəsmirik. Para satmağa balaqaysa yoxdur. Bütün satırıq, qadan alım.

– Olan, nə anlamazsın bə!

– Nə alması, Quba alması? Var, indicə almışıq (5).

Bu illərdə tənqidin istiqaməti molla, axund, qolçomaq və s. kimi ənənəvi obyektlərdən başqa maarif sahəsindəki neqativ

hallara da yönəlirdi. Adil Mamedovun türk bölməsinin 1935-ci ildə nəşr etdirdiyi «Gənc səslər» adlı ədəbi almanaxda dərc olunan «Müəllim Həmzə» (76, 64-69) hekayəsində əxlaqca naqis bir müəllimdən bəhs olunur. Müəllim Həmzə naqis əxlaqına və pedaqoqa yaraşmayan hərəkətlərinə görə dəfələrlə məktəbdən qovulmuş, amma maarif şöbəsindəki qohumunun köməyi ilə kənd məktəblərindən birinə müəllim təyin edilir. Qozbeli qəbir düzəldər, deyiblər. Həmzə müəllim bir dəfə qatarda gedərkən gözəl bir qadın görür. Onu ələ almaq qərarına gəlir. Nəticədə üç stansiya buraxır, durub düşmək istərkən cərimə olunur. Məktəbdə qızlarla münasibətdə təhsil işçisinə yaraşmayan hərəkətlərinə görə həmin qızların atası onu məhkəməyə verir. Hekayədən çıxarılan sosial nəticə bundan ibarətdir ki, müəllim vicdanı, hərəkəti, davranışı ilə hamıya nümunə olmalıdır.

İrəvan ədəbi mühitində nəsr ləng inkişaf etsə də, onun uğurlarını görməmək və qiymətləndirməmək olmaz. Bu uğurlardan biri də İrəvanda hələ 1934-cü ildə ilk mənsur şeir nümunələrinin yaranması idi. Y.Rizayi «Dilərə» hekayəsini mənsur şeir janrında yazmışdır. Həcmcə o qədər də böyük olmayan hekayədə Dilərə adlı bir qadının inqilabdan əvvəlki və sovet dövrü həyat tərzini təsvir edilir (76, 39). Bu hekayədə sonralar Azərbaycan bədii fikrində formalaşmış şeirin əsas məzmun, üslub və janr xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Kolxoz, sovet quruluşu ilə yanaşı, ordu mövzusu da İrəvan nasirlərinin diqqətindən kənardə qalmamışdı. Bu mövzuda Mirəli Seyidovun «Xoşbəxt» hekayəsi diqqəti cəlb edir. Mirəli Seyidov ədəbi ictimaiyyətdə görkəmli mifoloq alim kimi tanınsa da, bu hekayədə o bədii təfəkkürünün də zəngin və yetkin olduğunu sübut edir. Bu həcmli hekayədə müəllif Qorxmaz ilə Rənanın saf məhəbbətindən bəhs edir. Qorxmaz əsgər getmək üçün tərcümeyi-hal yazdıqdan sonra mütləq Rənanı görüb ona öz eşqini və keçmişini bildirmək istəyir. Amma Rəna Qorxmazın

əsgər gedəcəyini eşidib onlara gəlir. Qız özü xahiş edir ki, oğlan öz keçmişi haqqında danışsın. Öyrənirik ki, Qorxmazın atası çox ağıllı və ədalətli adamdır. Amma Nəsrulla bəy onu həmişə incidir. Bir dəfə jandarmaları da götürüb Qorxmazgilin evinə gəlir. Qorxmazın atası Nəsrulla bəyin təhqirlərinə dözməyib ona bir sillə vurur... Zaman dəyişir, camaat Nəsrulla bəyin evinə hücum edir. Qorxmaz başına gələnləri Rənaya danışdıqca qızın başının necə onun çiyində bərqərar olduğunu hiss etmir. Qızın və oğlanın qəlbi həddən artıq kövrəlir. Amma Qorxmaz gözləmədiyi halda dodaqlarında Rənanın dodaqlarını hiss edib hər şeyi unudur, özünü xoşbəxt hesab edərək Rənaya deyir: «İndi bax, mən xoşbəxtəm!... Çünki mən sabah qızıl əsgər adını daşıyacağam, mən xoşbəxtəm çünki elə bir bağda yaşayıram ki, o bağın bağbanı Stalindir» (166).

Müharibədən sonrakı dövr İrəvan ədəbi mühitində yeni və gənc yaradıcı qüvvələr meydana gəldi. Bunlardan ən məhsuldar işləyəni geniş yaradıcılıq diapazonuna malik olan, İrəvan ədəbi mühitində diqqəti çəkən qələm sahiblərindən biri Əkbər İrəvanlı idi. O 1921-ci ildə İrəvanda Azərbaycan teatrının sütunlarından biri olan Yunis Nurinin ailəsində dünyaya göz açmışdır. O, orta məktəbi bitirdikdən sonra İrəvan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil almışdır. Ədəbi fəaliyyətə İrəvanda Azərbaycan dilində nəşr edilən «Sovet Ermənistanı» qəzetində müxtəlif səpkili bədii nümunələr çap etdirməklə başlamışdır. Uzun müddət İrəvanda Yazıçılar İttifaqının azərbaycanlı bölməsinin məsul katibi olmuşdur. O, gözəl tərcüməçi, istedadlı tədqiqatçı, yazıçı, publisist və ədəbiyyatşünas alim kimi bir sıra elmi tədqiqat və bədii əsərlərin müəllifidir. Onun «Mənim günəşli ölkəm» (1947), «Azad» (1964), «Gözəllik və səadət nəğmələri» (1964), «Yay gecəsində» (1967), «Qəlbimin çırağı» (1979), «Yeddinci övladın atası» (1982) və başqa əsərləri işıq üzünə görmüşdür. Bu əsərlərin

çoxu 1950-ci ildən sonralara aid olduğu üçün onlar bizim tədqiq etdiyimiz dövrə daxil deyildi. Eyni sözləri Teymur Əhmədov, Hidayət Orucov, Məhərrəm Bayramov, Murad Şeyda, Qəşəm Aslanov, İbrahim Xəlilov, Rəhim Əliyev, İsmixan Məmmədov, Mehdi Həsənov, Lətif Hüseynzadə, Qara Namazov, Nüsrət Sadıqov və onlarla başqa görkəmli elm və sənət xadimləri haqqında da demək olar. Əkbər İrəvanlının 1946-cı ildə yazdığı «Rəssam», «Unudulmaz iki gecə», 1947-ci ildə yazdığı «Ağ evin sakinləri» hekayələri öz dolğunluğu ilə seçilir. Bu hekayələrin hər üçündə müharibə motivlərinə toxunmaq olar. «Rəssam» hekayəsinin qəhrəmanı Muraz 1944-cü ildə ordudan buraxıldıqdan sonra məktəbə oxumağa gedir. O, məktəbi qurtarıb kəndlərinə qayıdır. Bu münasibətlə Murazın atası Fətəli əmi böyük bir qonaqlıq düzəldir. Fətəli əminin keçmişdə bir rəssam dostu var idi – Vasili Qriqoryeviç Kalaşnikov. Məhz o Murazı rəssam kimi görmək istəmişdi. Müharibə başladıqdan sonra onun qızı balaca Tanya da Fətəligildə qalırdı. Daşnaklar Vasilini tutub harayasa aparmışdılar. Fətəli kişi öz rəssam dostu haqqında danışanda oğlu soruşdu: «Ata onun adı nə idi?

– Vasili Qriqoryeviç Kalaşnikov.

Bu vaxt Muraz:

– O mənim professorumdur?

Tanya:

– O mənim atamdır, deyə sevinclə dilləndilər» (107, 91).

Bu anda qapı döyülür. Əlində əsa olan bir nəfər içəri girir. Fətəli əmi qonağı tanıyıb onunla qucaqlaşaraq «Vasili can» deyə ucadan səsləndi. Yenidən süfrə açıldı. Bu hekayə əvvəlkilərdən nə ilə seçilir? Hər şeydən əvvəl bədiiliyi, inandırıcılığı, dilinin gözəlliyi, buradakı bədii təsvirlər, təbiətin bənzərsiz lövhələri ilə diqqəti çəkir. Əsərin mətninə ötəri bir nəzər salaq.

«Günəş, başını mavi göylərin qoynuna qoyub xoşhallanan

yamyaşıl dağların zirvəsindən boylanaraq baxır, gülümsəyirdi. Gölün oynamaqda olan ləpələri qumlu sahili yalayır, xışıltı ilə geriye atılırdı. Uzaqlarda köpüklənən dalğalar arasında balaca balıqçı gəmisi üzməkdə idi. Sahil yaxınlığında ağaran dalğalar ördək dəstələrini yırgalayır» (107,82). Dilin sadə və təbiiliyi, axıcılığı, emosionallığı əlavə izahat tələb etmir.

Sovet adamlarının mənəvi birliyi, vətən məhəbbəti, düşmənə nifrəti və s. kimi motivlər bu kitabda dərc olunmuş hekayələrin hamısının ideya məzmununun əsasını təşkil edir. Kitabdakı «Xilaskar» hekayəsi də bu cəhətdən istisna deyil. Azərbaycanlı Azər adlı bir əsgər ağır yaralanır. Onu hospitala gətirirlər. Professor onun həyatını xilas etməyə çalışır. Amma bunun üçün qan lazımdır. Tibb bacısı Nina öz qanını Azərə verir. Azərin həyatını xilas edir. Amma onun bir ayağını kəsirlər. Azər onu xilas edən bu rus qızına vurulur və onunla evlənmək qərarına gəlir. O, bir müddət tərəddüd edir. Anası yuxuda onun Nina ilə evləndiyini görür. Bir gün Azər öz qəlbini Ninaya açır. Qız onun eşqinə müsbət cavab verir. Onların arzusu Qafqaza gəlməkdir. Belə də olur (107, 48).

İlk baxışdan hekayənin süjet xətti sxematik təsir bağışlayır. Həqiqətən də sovet ədəbiyyatında müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin nigahı əsasında beynəmillətçilik ideyalarının vəsfı aparıcı mövzulardan idi. Amma Əkbər İrəvanlı bu mövzunu özünəməxsus tərzdə işlədiyi üçün hekayə maraqla oxunur və güclü təsir buraxır.

«Uzaqlara tikilən gözlər» adlı kiçik hekayədə də müharibə, ana və oğul, məhəbbət mövzuları inandırıcı şəkildə təsvir edilmiş, öz yüksək bədii ifadələrini tapmışdır. «Qanlı dəsmal və bənövşə» (107) adlı hekayədə də müharibənin dəhşətləri içərisində kövrək insan duyğularının yaşandığı təsvir edilir... Yenidən evlənmiş gənclər ayrılmalı olurlar. Çünki oğlan cəbhəyə gedir. Təzə gəlin ağ dəsmalın içinə bir bənövşə qoyub ona verir. Oğlan

yaralanır. Həmin dəsmalı yarasına basır. Qayıdıb gələndə həmin dəsmalla birlikdə bənövşəni də qaytarıb gətirir. Bu, onu göstərir ki, ən dəhşətli döyüş anlarında belə əsl sədaqət və məhəbbət insanın əlindən tutur, onu məhv olmağa qoymur.

Müəllifin həmin kitabda dərc edilən «Vəfa» (107) hekayəsi də müharibə mövzusunda həsr olunmuşdur. Bu hekayə əri müharibəyə getmiş bir azərbaycanlı qadınının cəfəkeşliyindən və vəfasından danışır. Həqiqət sevimli əri Rüstəmi müharibəyə yola salaraq özü ev işlərində onu əvəz edir. Qadın oğlu Rövşəni elə bir məhəbbətlə əhatə edir ki, uşaq bu böyük məhəbbətdə ana istəyi ilə yanaşı ata qayğısını da hiss edir. Rüstəmin qara kağızı Həqiqəti sarsıtmır, onun qeyrətini, cəsarətini daha da artırır. Doğma balası Rövşəni daha böyük məhəbbətlə sevməyə başlayır. Ona başsağlığına gələn Məsməni acılayır ki, Rüstəm ölə bilməz. Qadın uşağı bağrına basır bərk-bərk sıxır, amma ürəyində için-çin ağlayır. Əslində ağır yaralanmış Rüstəmin ölüm xəbəri yalan imiş. Müəllif Rüstəmi döşü orden, medallı şəkildə ailəsinə qaytarır. Balaca Rövşənin sevincinin həddi-hüdudu yoxdur.

«Ağ evin sakinləri» hekayəsi birinci şəxsin dilindən verildiyi üçün müəllifin cəbhə xatirəsini xatırladır. Sovet qoşunları düşmənin həmlələrini dayandıraraq əks hücumu keçmişdir. Topçu Andrey düşməndən azad olmuş doğma şəhərinə daxil olur. Burada bütün evlər dağıdılmış, təkə ikimərtəbəli bir ağ ev sağlam qalmışdır ki, burada almanlar öz qərargahını yerləşdirmişdir. Bu ağ evi Andreyin atası öz əli ilə tikib, ailəsi ilə burada yaşamışdı. İndi isə burada almanlar ola bilərdi. Ona görə də topçu Andrey öz ata evini dağıtmaq üçün əmr verir: - Atəş! Bir anda ağ ev içindəki almanlarla birlikdə göyə sovrulur. Andreylə müəllifin (Bəxtiyarın) Stalinqraddan başlayan dostluğu Berlinə qədər davam edir. Onların cəbhə dostluğu heç bir zaman sarsılmır (106). Bu hekayədə insanların dostluğu həyatın min-bir çətinliyini dəf etməyə qadir qüdrətli bir amil kimi təsvir olunmuşdur.

«Unudulmaz iki gecə» hekayəsi də maraqlı süjet üzərində qurulmuşdur. Hekayənin qəhrəmanları Ənvərlə Nanə iki ildən çoxdur ki, biri-birini sevirilər. Ancaq onlardan heç biri hissələrini dilə gətirməyə cəsarət etmir. Müharibə başlandı. Ənvərlə Nanə qoca çinar ağacının altında dayanıb bir-biri ilə mehriban söhbət edirlər. Əsərdə diqqəti çəkən cəhət müəllifin estetik duyumudur. İndi onlar ayrılmalıdır. Bu son vida dəqiqələrini müəllif çox təsirli sözlərlə oxuculara çatdırır:

«Təbiət də sanki bunların ayrılığına üsyan edir. Ayrılıq dəqiqələri yaxınlaşırdı. Göylər isə daha bərkdən gurlamağa, ildırımlar daha qəzəblə çaxmağa başladı. Sonra isə göylərdən enən göz yaşları hər tərəfi islatdı.

Son saniyələr! Onların gözlərində parlayan qılgımlar göylərə od püskürən ildırımlardan daha təsirli və mənalı idi. İldırım yenidən çaxdı. Buludlar bir daha haykırdı. Ətraf bir anlığa işıqlandı... Nanə özünü Ənvərin geniş açılmış qolları arasına saldı. İlk və hərarətli öpüş onların ayrılıq əlaməti oldu» (107, 61-62).

Nəhayət, Ənvər müharibədən qayıtmışdır. İki gənc yenə qoca çinarın altında görüşür. Yazıçı onların bu görüşünü özünəməxsus estetik duyumla təsvir edir:

«Onlar yenə də susurlar. Ay öz süd kimi işığı ilə açıq, buludsuz səmalarda rəqs edən saysız-hesabsız ulduzlara meydan oxuyur... Onun Nanəsi aydan çox-çox gözəl idi... Nanə, o sevimli azəri qızı aydan arı sudan duru idi...» (107, 63). Hekayənin ideya məzmununu doğma yurdun bir güşəsinin bir-birindən fərqli iki təsviri əsasında açıqlanır: əgər sevgililərin ayrılığını təbiət ildırımına, yağışla qeyd edərsə, onların görüşünü dincliklə, ay işığı ilə qarşılayır.

Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, İrəvan ədəbi mühitində hekayə janrı durmadan inkişaf edir. Sənətkarların qələmi hər cəhətdən püxtələşirdi. İrəvanda yaşayan sənətkarların bu janrda yaratdıqları bədii nümunələr Azərbaycan türklərinin

mənəvi-estetik tərbiyəsi sahəsində böyük rol oynayırdılar.

Bu dövrdə İrəvanda yaşayan sənətkarların yaradıcılığında oçerk janrı da mühüm yer tuturdu. Oçerk bir neçə xüsusiyyəti ilə məqalədən və hekayədən fərqlənir. Bədiiyi hekayədən, sənədliyi və publisistliyi məqalədən götürən oçerk xüsusi janr kimi məhz Sovet dövründə yaranmışdır. Oçerkin bir janr kimi bədii nümunə ilə sənədli əsərin bir sıra cəhətlərini özündə ehtiva etməsini M.Cəlal və P.Xəlilov «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» kitabında aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir.

«Oçerk epik əsərlərin xırda janrına daxildir. Oçerkdə faktik material bədiiylə verilir. Oçerki məqalədən ayıran xüsusiyyət onun bədiiyi, təsvir vasitəsidirsə, hekayədən ayıran xüsusiyyəti də faktik materiala əsaslanmasıdır» (131, 163).

A.Babayevin «Müasir Azərbaycan dilinin funksional üsülləri» kitabında deyilir: «Həcm və forma etibarilə hekayədən seçilməyən oçerk dil materialından istifadə edilməsi cəhətindən də hekayəyə oxşayır. Oçerki hekayədən fərqləndirən başlıca cəhət təsvirin geniş və dərin olması, habelə onun sosial problemlərə toxunmasıdır. Oçerk publisistikada sənədli bədii yazı rolu oynayır. Oçerkin konkret qəhrəmanı olur» (31, 111). Sovet dönəmində «Zəhmət adamının bədii sənədli surətini yaratmaq» günün vacib problemi idi. Təsadüfə deyil ki, yazıçı-publisist Nurəddin Babayev oçerki mübariz janr adlandırırırdı. İrəvan-Azərbaycan ədəbi mühitində oçerk 1930-cu illərdən sonra qəzet səhifələrinə yol tapır. 1934-cü ildə İrəvan türk yazarlar bölməsi tərəfindən nəşr edilmiş «Gənc səslər» adlı ədəbi almanaxda redaktor Nəsim Əfəndiyev yazırdı: «Hekayə yazanlarımız çox azdır. Xüsusilə, bədii oçerk yazanlarımız yoxdur» (76, 11).

Bu onu göstərir ki, 1930-cu ilə qədər İrəvan Azərbaycan mətbuatında oçerk janrına müraciət edilməmişdi. 1930-cu illərdən sonra «Qızıl şəfəq» qəzetinin səhifələrində oçerklər dərc olunmağa başladı. Bundan sonra Nəsim Əfəndiyev, Yusif Riza-

yi, Məmməd Mübariz, Həsən Həsənov, Mehdi Tağızadə, Adil Axundov, Mirəli Seyidov, Əkbər İrəvanlı, İsrafil Nəsimov, Tahir Abasov, Lətif Hüseynov və başqaları oçerk janrında öz qələmlərini uğurla sınaırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, oçerklərin çoxunda kolxoz həyatından, müharibə günlərindən, sənayedən bəhs edilirdi. Kolxoz gerçəkliyinə həsr olunmuş nümunələrin müəllifləri kollektiv təsərrüfatın uğurlarından yazırdı; burada mütləq varlı kolxozun bu günü kasıb keçmişlə müqayisə edilirdi. Sənaye ilə bağlı oçerklərdə yarış qabaqcıllarının uğurları vəsf olunurdu. Cəbhə haqqında yazılarda isə bu və ya digər əsgərin və ya komandirin şücaətindən söhbət açılırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, oçerk yazanlar bir mövzu ilə məhdudlaşmır, sosial həyatın müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş rəngarəng, bədii cəhətdən dolğun nümunələr yaradırdılar.

Məmməd Mübarizin «Tarlada qovğa» adlı balaca oçerkində Hüseyn kişinin qızı Laləzar, yaşlı qadın Şəfiqə ilə işin daha yaxşı təşkil edilməsi yolları haqqında mübahisə edir.

Qoca zərbəçi Şəfiqə xala ilə 22 yaşlı gənc kolxozçu Laləzar arasında gedən mübahisə kolloziyası öz orijinallığı ilə maraq doğurur. Hüseyn kişinin qızı Laləzarla yaşlı qadın Şəfiqə arasında yarış müqaviləsi bağlanır. Yaşlı Şəfiqə öz həyat təcrübəsindən çıxış edərək gənc Laləzara tövsiyə edir:

– Əziz balalarım, biz bir yerdə tarlaya gedib bir yerdə gəlirik. Mən hər zaman sizin vicdanla və bir həqiqi zərbəçi kimi çalışmağınızı hiss edirəm. Fəqət sizin bir şeyiniz çatmır; texnika ilə tanış olmağınız!

– Ay Şəfiqə xala, pambığın qalıqlarını kolların üzərindən toplamağa bir texnika istər? – deyərək Səkinə soruşdu (135).

– A qızım, hələ o topladığın pambığın meşoka doldurulmasında da texnika lazımdır (144). Bu oçerkin orijinallığı hər şeydən əvvəl yaşlı nəslin nümayəndəsinə texniki tərəqqinin tərəfdarı, gənc nəslin təmsilçisinə isə köhnə, ənənəvi metod-

lardan istifadə mövqeyində dayanması ilə diqqəti cəlb edir.

Beləliklə, yazıçı müəyyən tendensiyaya qapılsa da, yaşlı qadının gələcəkdə kənd təsərrüfatında texnikanın tətbiqindən faydalanmağın mümkünlüyünə inamını ön plana çəkir, yaşlı nəslin yeni həyat quruculuğunda fəal şəkildə iştirak etməsini vurğulayır.

M. Mübarizin qələmi getdikcə püxtələşməkdə idi. Ona görə də onun yazdığı oçerkləri xronoloji cəhətdən nəzərdən keçirsək, sənətkarın oçerkdən-oçerkə püxtələşməsinin şahidi oluruq. Ədibin «Təbiətin Şükufəsi» adlı oçerkində bunu daha aydın görmək olar. «Şükufə nazlı bir qız, duzlu bir qızıdır. Şükufə özü deyir: biz polad atlarımızı geniş tarlalar üzərində yarışla çapırıq:.. Bu yarış, sosializm yarışı və yarışın çağırışıdır» (137). Bu sətirərdən aydın olur ki, oçerkdə müəllif bədii-lik, emosionallıq, təsirlilik prinsiplərindən geniş istifadə edir.

Kolxoz və kolxozçu mövzusu aktual səciyyə daşıyırdı və o vaxtlar İrəvan mətbuatında yeni idi. Buna görə də yazarlar ona tez-tez müraciət edirdilər. Nəsim Əfəndiyevin «Züleyxa» oçerki də bu məsələyə həsr edilmişdir. Şükür qabaqcıl kolxoz sədri, Züleyxa isə adi kolxozçudur. Əri ilə ixtilafa girsə də, qadın kolxoza daxil olur və tezliklə qabaqcıllar sırasına çıxır. Məhsul bölgüsündə Züleyxanın əmək gününə 261 kiloqram taxıl düşür. Bu isə başqalarının da kolxoza girməsinə səbəb olur. Buna görə də Züleyxa örnəyə çevrilir və hələ də tərəddüd edən digər kənd sakinlərinin kolxoza üz tutmasına stimül yaradır.

Məlum olduğu kimi, kolxoz təsərrüfatı təkə tarladan ibarət deyildi. Təsərrüfatın əsas sahələrindən biri də heyvandarlıq idi. Mətbuat həmişə bu sahəni diqqət mərkəzində saxlayır, heyvandarlıqla məşğul olan əmək qəhrəmanları haqqında oçerklər verirdi. Bundan əvvəl mənsur şeir müəllifi kimi tanıdığımız Y. Rizayi məhz maldarlıq təsərrüfatının üz-

üzə gəlidiyi problemləri araşdırır, yaşlı Süsənbər xalanın obrazını oçerki üçün qəhrəman seçmişdir. Süsənbər kolxozun malqarasına öz şəxsi mülkiyyətindən daha çox can yandırır, nümunəvi işçiyə çevrilir.

Kolxoz təsərrüfatının ikinci sahəsi olan mal-qara və qoyunçuluqla məşğul olan fermalarda adamların fədakar əməyindən bəhs edən oçerklərdən biri də artıq qələmi püxtələşmiş və imzası tanınmış yazıçı Əkbər İrəvanlı idi. Onun «Günəşli dərənin yaylağında» adlı oçerkində oxucunu Təkəlik kəndinin kolxoz sədri Əli Budağın kolxozunun yaylağında işləyən adamlarla tanış edir. Əli Budaq gələnlərə qarşıdakı dağı göstərərək deyir:

– Ora Mərd Koroğlu dağıdır. Onun əlçatmaz qaşında Koroğlu səngəri və atının çilovunu keçirdiyi oyuq hələ də qalır. Orada vaxtilə keçi sürüləri otlayırmış, kəndimizin adı da oradan qalıb... Sonra fermaya çatırıq. Ferma müdiri İsgəndər əmi iki cavan çobanı da bizə təqdim edir:

– Hüseyin Qurbanovdan və Ənvər Həsənovdan canavarlar belə qorxur –deyə zarafat etdi.

Əli Budaq fermanın işlərinə dair bəzi sual və tapşırıqlar verəndən sonra bir qədər istirahət edib Örtülü yaylağına yola düşdük (107, 96-97).

Oçerk müəllifləri kolxoza girdikdən sonra firavan dolanan yaşlı nəslin təsvirinə geniş yer verirdilər. Şükufə xala, Süsənbər xala kimi Həsənovun «Cəfər əmi» oçerkindəki Cəfər də yaşlı bir kişidir. Cəfər kişi kolxozda işləməklə yanaşı «Qızıl şəfəq» qəzetini də müntəzəm oxuyur. O sevimli qəzetinin 10 illiyi münasibətilə əmək zərbəçisi olmaq qərarına gəlir.

Adil Axundovun «Şorakətdə» oçerkində sovxoz təsərrüfatından, onun zəhmət adamlarından bəhs edilir.

Oçerklərdə kolxozçuların əmək fəaliyyətləri ilə yanaşı, onların maariflənməsi məsələsi həmişə önə çəkilir. Bu hər şey-

dən əvvəl onunla bağlı idi ki, o, dövrdə kənddə savadsızların sayı böyük idi və savadsızlığın ləğvi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Oçerklərdə fəhlələr kolxozçulara nisbətən daha şüurlü və daha savadlı fədlər kimi təsvir olunurdular. O vaxtlar qabaqcıl fəhlə və kolxozçuları kurslara göndərirdilər. Bir illik kurs bitirənlər özləri təbliğatçı olurdu. Hətta İrəvandan Bakıya da marksizm-leninizm kursuna göndərirdilər. İsrafil Nəsimovun «23-lərdən üçü» adlı oçerkində məhz belə adamlardan bəhs olunur. Marksizm-Leninizm kursunu əla qiymətlə bitirən M.İsgəndərov, Cəbrayıl Məmmədov haqqında danışarkən müəllif onların aldıkları bilikləri öz timsallarında «Mən nə idim, nə oldum» devizi ilə təbliğ edir (147).

Kolxozçuları məhsuldar əməyə sövq etmək üçün müxtəlif təbliğat vasitələrindən istifadə edilirdi. Belə vasitələrdən biri də qabaqcıl kolxozçuların Moskvaya kənd təsərrüfatı sərgisinə göndərilməsi idi. «Boz dağın ətəyində» adlı oçerkdə kənd təsərrüfatı sərgisinin iştirakçısı olmaq istəyən kolxozçuların gərgin işindən bəhs olunur.

Bu bir həqiqətdir ki, kənddə təsərrüfat işlərində Ermənistanı azərbaycanlılar başqalarına nisbətən daha yaxşı işləyirdilər. Ona görə də istər-istəməz onlar qabağa çəkilməyə məcbur idilər. Bu işdə İrəvanda Azərbaycan mətbuatının böyük və əvəzedilməz rolu var idi. Mətbuat həm qabaqcıl adamların özünü yeni əmək qələbələrinə ruhlandırır, həm də onların nailiyyətlərini bütün səviyyələrdə təbliğ edirdi. Bu işdə İrəvan azərbaycanlı ziyalılarının xüsusi səy və cəsarətini qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan, İrəvanın sosial həyatında fəal iştirak edən ziyalı-publisist Həsən Həsənovun fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Onun zəhmət adamlarının təbliği sahəsindəki təşəbbüsləri həmişə öz bəhrəsini vermişdir.

Həsən Həsənov qabaqcıl azərbaycanlı kolxozçuları və fəhlələri haqqında dəyərli oçerklər müəllifidir. Onun «Dost-

lar» adlı oçerkində iki azərbaycanlı qadının pambıqçı Həqoş Əliyevanın və tütüncü Məzrə Mustafayevanın əmək qəhrəmanlığından bəhs edilir. Onların hər ikisi Sosialist Əməyi Qəhrəmanıdır. Hərəsi bir rayondan olan bu qadınlar bir-birini heç tanımırlar. Bəs müəllif nə üçün onları dost adlandırır? O vaxtlar nəinki bir respublika daxilində, habelə müxtəlif respublikadan olan əmək adamları bir-birini yarışa dəvət edir və dostlaşırdılar. Oçerk bü sözlərlə bitir:

«Bir-birini tanımadıqları halda, uzaqdan-uzağa dost olan və yarışan bu iki tarla qəhrəmanı əmək cəbhəsində yeni-yeni müvəffəqiyyətlər qazanır» (80).

Bu yerdə S.Vurğunun «Muğan» poemasını yad etməmək mümkün deyildir. Orada da buldozerçi Sarvan Salmanovla pambıqçı Manya Kərimovanın yarışı öz bədii təsvirlərini tapmışdır.

Oçerk adətən müasir həyatdan, daha dəqiq desək, yaşanan günlərin hadisələrin fonunda fəaliyyət göstərən adamlardan yazılır. Bir qayda olaraq keçmişdə baş verən hadisə ilə bağlı və onun qəhrəmanı haqqında oçerk yazılır. Məhz bu dövrdə cəhətinə görə publisistik janr yaradıcılığın başqa janrlarından seçilir. 1939-cu ildə İrəvan yazarları Sovet ordusu mövzusunda tez-tez müraciət edirdilər. Bu ordu probleminin günün aktual mövzularından biri olması ilə əlaqədar idi. Bu baxımdan, Ə.Süleymanovun «Üç Vətən patriotu vətən üçün and içdi» oçerki diqqəti cəlb edir. Burada Sürəyya xalanın sabah ordu sıralarına yollanacaq üç oğlundan söhbət gedir. Ana övladlarını yuxudan oyadarkən deyir:

– Oğullarım, durun, bəsdir yatdınız. Siz ki, çağırış məntəqəsinə getməlisiniz.

Oğlanların üçü də oyandı. Ana:

– De gəlin çörəyinizi yeyin, tez gedək, mənim ürəyim durmur. Belə sizin düşmənin bağrını yarmağınızı istəyirəm (oğ-

lanlara arzusunu bildirir).

And:

– Ay ana, mən tələsirəm ki, aeroplan sürən olum.

Spartak:

– Bilirsən, ana, mən tankist olmaq istəyirəm.

Şənçik:

– Mən Hərbi dəniz donanmamızda qulluğa getmək istəyirəm.

Ana söz verir ki, onların arzusunu komissara bildirəcək. Elə də olur. Rayon hərbi komissarı «komissiya üzvlərinə nə işə dedikdən sonra gənclərə, çox yaxşı, sizin xahişiniz kifayətləndirildi - deyir» (171). Oçerkdə bir qədər şüarçılıq olsa da, o zaman üçün tipik durumu və əhval-ruhiyyəni təcəssüm edirdi.

A.Axundovun «Yoldaş mayor» oçerki isə birbaşa döyüş səhnəsindən bəhs edir. Oçerkdə Mayorun adı çəkilmir. Bir qayda olaraq oçerk sənədli olduğuna görə qəhrəmanın adı və onun haqqında dolğun məlumat verilir. Bu oçerkdə isə qəhrəman haqqında məlumat dolğundur, amma nədənsə adı gizli saxlanılır. Oçerkdən öyrənirik ki, həyatını vətən yolunda qurban verən mayor Zəngibasardandır, əvvəllər muzdur, sonra muzdurlar komitəsinin sədri olmuşdur. Tiflisdə ali kommunist kənd təsərrüfatı məktəbində təhsil almış, sonra Dəvəli MTS-də siyasi şöbə rəisi vəzifəsində çalışmış, bundan sonra isə Vedi və Basarkeçər rayon komsomol komitələrinin katibi işləmişdir. Vedi rayonunun zəhmətkeşləri hələ o, sanatoriyada olanda onu rayon partiya komitəsinin birinci katibi seçmişdilər... İndi isə cəbhədə ön atəş xəttindədir... Onun batalyonu qarşısında «B» kəndi yaxınlığındakı iki təpəni tutmaq kimi çətin bir tapşırıq qoyulmuşdur. Onun batalyonu təpənin ətəyinə vaxtından tez yaxınlaşmışdır. Ona görə də əsgərlər bir müddət aviasiyanı gözləməli olurlar. Nəhayət, Stalin şahinləri havada görünür. Mayor saatına baxıb uca səsle komanda verir:

– İndi vaxtdır, vətən uğrunda, Stalin uğrunda irəli, yoldaşlar! - deyir. Əlində tapança özü qabaqda olmaqla batalyonu hücumu apardı... Bir azdan sonra təpələrin hər ikisi qoşunlarımızın əlində idi. Amma mayorun sinəsindən qan axırdı. Bircə bu sözləri deyə bildi:

– «Gecdir, alay komandirinə xəbər verin ki, əmr yerinə yetirilmişdir, mən isə vətən üçün borcumu verdim. Vətən üçün doğulmuşdum, vətən üçün də həlak oldum» (11). Göründüyü kimi burada da bir qədər sünilik vardır.

Oçerk təsirli bir dildə yazılmışdır. Əkbər İrəvanlı əvvəlki oçerklərində olduğu kimi «Sevinc» oçerkində də öz sevimli qəhrəmanının portretini yaratmış, hadisələri inandırıcı və təsirli vermək, xalqımıza xas olan düşüncə tərzini, adət-ənənələri, ədəb-ərkan onun qəhrəman tərəfindən hər bir şəraitdə gözlənilir. Oçerkdə müharibə səhnəsi deyil, ondan sonrakı hadisələr təsvir olunur. Nisbətən yaşlı olduğu üçün gənc əsgərlər ona «əmi» deyə müraciət edir. Hamı ona hörmətlə yanaşır... Bir gün əsgərlərdən biri:

– Əşrəf əmi, alay komandiri səni çağırır.

Əşrəf silahını çiyinə salıb komandirin yanına gedir. Stalinqraddan başlayıb Dünyay sahillərinə qədər birgə döyüş yolu keçdiyi əsgəri komandir səmimiyyətlə qarşılayır:

– Hazırlaş, yoldaş Əşrəf, silahını təhvil ver ki, evə gədsən... Böyük Vətən müharibəsi qurtarması münasibətilə sizi tamamilə evə buraxırıq...

Əşrəf gəlib kəndlərinə çatır. Kəndin içi ilə addımlayarkən düşünür: «Əvvəl hara getməli? Ananın, atanın yanınamı, yoxsa öz evimə getməliyəm?» Ana kəlməsi onun qəlbini rıqqətə gətirir. Ona görə də anasının yanına gedir... (107, 65-66).

Müharibə qurtardıqdan sonra 1946-cı ildə yeni beşillik plan tərtib edildi və ÜİK (b) P bu beşillikdə, «müharibənin vurduğu yaraları sağaltmaq» şüarını irəli sürdü. Bu dövrdə

hər şeydən əvvəl sənaye müəssisələrinin bərpası tələb olunurdu. «Mübariz janrı» olan oçerk böyük çəvikliklə ölkənin sənayesinin yenidən qurulması prosesini mətbuatda işıqlandırır.

T. Abbasovun «Usta Hidoş» adlı oçerkində gənc yaşlarında bu zavoda gəlmiş, indi hamının sevimlisinə çevrilmiş, vaqon təmiri zavodunun ustası Hidoş Əsgərovun həyat yolu təsvir olunmuşdur. O, sənəti ilə bağlı bütün problemlərdən yaxşı baş çıxarır. L. Hüseyinovun «Zəngəzur mədənlərində» adlı oçerkində hadisələr IV beşilliyin axırında – 1949-cu ildə cərəyan edir. Həcmcə böyük olan bu oçerk 4 hissədən ibarətdir. Oçerkin 3-cü bölməsi mədən qazmaçısı Hüseyin Vəliyevə həsr edilmişdir. Hüseyin mədəngəldiyi iki il içərisində qabaqcıllar sırasına çıxmışdır. O, özü kimi işgüzar bir qabaqcıl mədən qazmaçısı Müseyib Şərifovla sosializm yarışına girmişdir. Onların hər ikisi kənddən gəlmişlər, burada dostlaşmışlar.

Oçerkin dördüncü bölməsi qabaqcıl mədən fəhləsi Xansuvara həsr edilmişdir. O, müharibənin ən qızgın çağında Qafqaz fabrik-zavod məktəbini bitirib Komsomol adına mis mədəninə fəhlə kimi qəbul edilir. Az bir zamanda Xansuvarın adı hər yerdə hallanır, rayon qəzetində şəkili çıxır. Onu «Əməkdə fərqlənməyə» görə medalı ilə təltif edirlər. Xansuvarın kənddə qoyub gəldiyi sevgilisi Püstə ona məktub yazıb təbrik edir, kəndə bircə günlüyünə gəlməsini xahiş edir. Müharibə qurtaran gün Xansuvarla Püstə özlərinə toy edib kənddən fəhlə qəsəbəsinə köçürlər və burada onların Qaratel adlı bir qızı dünyaya gəlir. Xansuvar avqust ayının planını 200 faiz yerinə yetirmiş, əlavə olaraq 12 vaqonетка mis külçəsi çıxarmışdır. Lətif müəllim oçerki şeirlə bitirir:

Yenə mədənlər də qaynayır yarış,

Deyirlər, iki yüz faizdən danış.

Qırmızı lövhəyə yazılsın adın,

Zəngəzur oğluna ürəkdən alqış (87).

Pafosu etibarilə felyeton oçerkin tam əksini təşkil edir. Bu iki publisistik janr gerçəkliyin təcəssümü müstəvisinin əks qütblərində dayanır. Onların oxşar cəhətləri bundan ibarətdir ki, hər ikisinin konkret obyekt, konkret qəhrəmanı olur. Dil cəhətdən də onların kəskin fərqi olmur: hər ikisi bədii publisistik üslubda yazılır. Amma onları bir-birindən fərqləndirən əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, oçerkdə müsbət, felyetonda neqativ hallar göstərilir, oçerkdə qəhrəman təriflənir, felyetonda tənqid olunur. Oçerklə yanaşı İrəvan Azərbaycan mətbuatında felyeton janrı da özünə yer tapırdı. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan mətbuatında çap olunan felyetonların sayı oçerke nisbətən çox olsa da, bədii cəhətdən birincilər yüksək səviyyəyə qalxa bilməmişdir. Bizim bu iki mülahizəmiz yalnız 1920-1950-ci illərdə İrəvan mətbuatında çap olunmuş felyetonlara aiddir. Çox vaxt felyetonun tənqid və ifşa obyekt tutarlı olmadığı üçün bütövlükdə müəllif məqsədinə nail ola bilmirdi. Məsələn, 1930-cu ildə «Qızıl şəfəq» qəzetində «Həyat səhnəsində Nuhun tufanı» adlı felyeton dərc edilmişdi. Burada Əli Əkbərin özünə kəbin kəsdirməsindən, aptek Abbasın qızı Laçını almasından, toy gecəsi gəlini bəzəyib gətirmələrindən, bəyin dama çıxaraq gəlinin başına alma vurmasından, gəlinin ayaqları altına dəmir parçası atılmasından və s. bəhs olunur. Felyeton «Tənqidçi» imzası ilə çap olunub (123). Diqqətlə fikir verdikdə məlum olur ki, müəllif faktiki olaraq uzun illər boyu təşəkkül tapmış Qərbi Azərbaycan türklərinin antisosial xarakteri daşımayan, xurafatdan və mövhumatdan uzaq irdivac adət-ənənələrini tənqid atəsinə tutur. Bu tipli felyetonlar şübhəsiz ki, qarşılarına qoyduqları tələbləri həyata keçirə bilmirdilər.

Mövzunu, obyekt seçmək, onu tənqid etmək üçün felyetonu yazan düzgün və sağlam problemə yanaşmaqla məqsədinə nail ola bilərdi. Obyekt zəif və cılızdırsa onda heç bir

bədii cəhətdən yüksək felyeton yaratmaq olmaz. «Əhməd və Əhməd» felyetonu da bu qəbildəndir. Burada təsvir olunan 2 Əhmədin biri sızıq Əhməddir ki, özü komsomolçudur, arvadı isə çadra örtür, ikinci Əhməd Gəncədən gəlib İrəvan kənd təsərrüfatı texnikumunda dərs deyən student Əhməddir ki, tələbədən kitab alaraq fırlıdaqçılıq» edir:

Bu yazılarda da klassik felyeton nümunələrinə xas olan deyim hərəkiliyi, kompozisiya sərbəstliyi, üslub təbiiliyi, yeri gələndə digər ədəbi janrların imkanlarından parodiya qisminə də istifadə nəzərə çarpır.

Klassik nümunələri M.C.Məmmədquluzadə və Ü.Hacıbəyov tərəfindən yaradılmış XX əsrin əvvəlləri felyeton ilə bu dövr İrəvan mətbuatında çap olunan yazılar arasında böyük fərq nəzərə çarpır. Bu gənc yazarların hələ kifayət qədər püxtələşməməsi ilə bağlıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz iki felyetonun müəllifi «tənqidçidir». Araşdırmalardan aydın olur ki, «tənqidçi» imzası ilə çap olunan yazıların əsl müəllif Adil Axundovdur. «Tənqidçi» imzası ilə «Qızıl şəfəq» qəzetinin təkcə 20 aprel 1930-cu il nömrəsində 7 felyetonu çap olunmuşdu. Onlar aşağıdakılardır: «Yaramaz müəllim», «Toxum pulları haradadır», «Bərəkallah ay belə müəllim», «Zərbə vuran kimdir», «Firqə iclasında», «Həzrət Abbas və rəsəsi bu imiş», «Bu kimilər də var».

Zaman keçdikcə jurnalist felyetonçular həm obyekt seçməkdə, həm də onları felyeton dili, üslubi ilə verməkdə müəyyən bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər. Buna görə də bu cəhətdən 1930-cu ildə yazılan felyetonlarla 1934-cü ildəki felyetonlar arasında fərq dərhal gözə çarpır. Bu cəhətdən «Zəmanəmizin Mauzeristləri» felyetonu diqqəti çəkir. Bu felyetonun dili də, bədiiyi də oxunaqlıdır. Felyetonun tənqid obyektinə kənd sovetinin sədri, kommunist, mauzerist Yusif Zeynalovdur. O, «Bağdadda kor xəlifə, burada mən» prinsipindən

çıxış edib hamını döyür, tapança ilə hədələyir. O, bir nəfəri qəzetdə onu tənqid etdiyi üçün elə döymüşdür ki, zərərçəkən «yorğan-döşəyə» düşmüşdür. Müəllif yazır ki, həmin Yusif Zeynalovun sorağı ilə kənd şurasına gedirdim. Yolda bir nəfərin küçədə oturub ağladığını görür və ağlamasının səbəbini soruşduqda kişi deyir:

– Bala, mən ağlamayım bəs kim ağlasın! Tapança gücü ilə varımı-yoxumu əlimdən alıb satdılar. İndi mən başıma nə daş salım?!

Məqalə müəllifi onun kim olduğunu soruşduqda, o da cavabında bu qoçağın kənd şura sədri Yusif Zeynalov olduğunu deyir:

Müəllif idarəyə gedir. Bir nəfər onu sədrə təqdim edir ki, qəzetdəndir. Yusif əlindəki tapançanı yelləderək:

– Ədə, sən də qəzet yazansan?

Yusifin əlindəki tapançadan qorxan məqalə müəllifi doğa qurduğundan heç bir cavab verə bilmir.

Sonra Yusif bu anda heç kəsə məhəl qoymadan kabinetini tərk edib gedir (14).

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, felyeton yazmaq adamdan çox şey tələb edir. Bu, jurnalistlik sənətinin elə bir növüdür ki, özünəməxsüs cəhətlərə malikdir. Burada ciddiliklə bədiiliyin sərhəddini və qarşıya qoyulan məqsədə nail olmayaraq, gözlənilməklə yanaşı onların üzvi vəhdətdə çulğalaşması əsas şərtlərdəndir. Əks halda, felyeton ya quru çıxacaq, ya da qeyri-müəyyən alınacaq.

A.Axundovun imzası çoxdan idi ki, mətbuatdan oxuculara tanış idi. Onun yazdığı «seycas-şeycas» felyetonu məhz dediyimiz səbəblərə görə başqa felyeton nümunələrindən seçilir. Müəllif İrəvanın «Qote-restoran» yeməxanasındakı natəmizliyi, adamların işçilərin çoxluğunu, onların etinasız münasibətini tənqid edir. Burada müştərilərə «seycas-şeycas» deyərək

3-4 saat gözləndirdilər. Xidmət aşağı səviyyədədir (12).

İrəvan mühitində yaşayıb-yaradan Azərbaycan publisistləri öz əsərlərində zamanın nəbzini tutmaqda, mövzunu seçib işləməkdə həmişə yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişlər. Ayrı-ayrı müəlliflər bu və ya digər məsələ barəsində yazdığı felyetonları redaksiya da getdikcə yüksək səviyyədə işləyib təqdim edirdi. Buna görə də felyetonların mövzu dairəsi genişlənməkdə, yeni-yeni imzalar meydana gəlməkdə idi. «Nadürüst» imzası ilə çıxış edən müəllifin ilk yazıları «Qızıl şəfəq»in və «Sovet Ermənistanı» qəzetinin oxucularında o qədər də böyük reaksiya oyatmamışdı. Amma onun «Bir mən ölüm» felyetonu onu məşhurlaşdırmış oldu. Müəllif felyetonun əvvəlində «Mən ölüm» mövzusunda kiçik ricət edir. Yazının əvvəlində oxuyuruq: «Mən ölüm»ü siz az şey hesab etməyin. Mən öz gözlərimlə «mən ölüm» görmüşəm ki, kooperativ dükanından malı tay ilə aparıblar. Hələ elə «mən ölüm»lər vardır ki, bir müddət proqulçuluğun, yeyintiliyin üstünü də ört-basdır edə bilir. Amma bu yazıda müəllifin obyektı başqadır. Rza Məmmədov heç orta məktəbi qurtarmadan dostu, Zəngibasar rayon maarif şöbəsinin inspektoru Yusif Kazımov və rayondakı orta məktəbin direktoru Hüseyinqulu Həsənovun köməyi ilə attestat alıb İrəvan Pedaqoji İnstitutuna daxil olur (140). Oxucu aydın hiss edir ki, həlli mümkün olmayan problem «Mən ölüm»ün hesabına asanlıqla həll olunmuşdur.

Müharibə dövründə felyetonun obyektı dəyişir, bir növ xariciləşir: faşizmin yırtıcılığı, təcavüzkarlığı əsas ifşa və tənqid hədəfində çevrilir. Həmin dövrdə konkret daxili mövzuda yazılmış hər bir felyeton açıq donos xarakteri kəsb edirdi və sübuta yetiriləcəyi təqdirdə müharibənin sərt qanunlarına uyğun günahkarın cəzalandırılmasını labüd edirdi.

Müharibədən sonra isə felyeton janrında yazmaq bir dəb halını almışdı. Çox vaxt o dövrdə qəzet səhifələrində çap

olunmuş felyetonların adları artıq onların mövzusu haqqında dəqiq məlumat verirdi. Buna görə də çoxsaylı felyetonlar haqqında geniş məlumat verməyi lazım bilmirik.

«Vasil» imzası ilə yazan publisist 1946-cı ildə «Harda qaldı qara artel», «Nə şiş yansın, nə kabab», «Hamam məsələsi» felyetonlarında ayaqqabı artelindəki Amasiya rayonu rabitə şöbəsindəki, 2 №-li şəhər hamamındakı çatışmazlıqları tənqid edir.

Müharibədən sonra İrəvan mətbuatında ən çox felyetonla çıxış edən «Atey» adlı publisist olmuşdur. Felyetonların çoxluğundan və sıx-sıx çap olunmasından belə bir fərziyyədən çıxış etməyə əsas verir ki, «Atey» redaksiyanın özündə işləyir. Araşdırmalardan «Vasil», «Atey» imzaları ilə yazan müəllifin Abbas Tahir olduğu məlum olur. Onun 1946-cı ildə «Sorgusual olmasa», «Gözləməkdən girə düşdüm»; 1947-ci ildə «Əldən çıxdı», «Ziyəddin dövrən edir», 1948-ci ildə «Dəllək», 1949-cu ildə «Maşın», «Ay usta», «Kefim yaman olub xarab», «Nuhun gəmisini axtaranlar», «Haydarlıda», 1950-ci ildə «Sam dayı», «Ya Kəlbəcər cavab ver, ya tədərük məntəqəsi», «Aləm imiş», «Stacı çox biliyi az direktor», «Li Sin Man», «Bədgümanlıq», «Kömək edin! Kömək edirlər» və s. kimi mənzum felyetonlar yazaraq dövrün siyasi hadisələrindən tutmuş, anbarların oğurluğuna qədər müxtəlif çatışmazlıqları tənqid atəşinə tutmuşdur. Beləliklə, bədii nəsrə məzmun və mövzu axtarışları bəhsini yekunlaşdıraraq, demək olar ki, İrəvan ədəbi mühitində poeziyadan sonra ən mühüm yerlərdən birini məhz nəsr nümunələri tutur. Çünki, bədii nəsrin demək olar ki, bütün janrları, az və ya çox dərəcədə yaranmış, inkişaf etmiş və bütöv Azərbaycan ədəbiyyatına, xüsusilə onun nəsr formasına xeyli, sözün həqiqi mənasında mükəmməl bədii nümunələr vermiş və bununla da onu zənginləşdirmişdir.

2.5. Teatr və dramaturgiya məsələləri

Əhalinin 75 faizini azərbaycanlılar təşkil edən İrəvan şəhəri mədəniyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi teatr sənətinin təşəkkülü və inkişafı baxımından da ən qabaqcıl mərkəzlərdən biri olmuşdur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bu və ya digər məkanda teatrın meydana gəlməsi və inkişafı üçün əlverişli mədəni şəraitin olması vacibdir. Bu, bir tərəfdən teatr sənətinin sirlərinə hərtərəfli yiyələnmiş kollektivin, digər tərəfdən teatr sənətini dərk etməyə qadir tamaşaçı kütləsinin formalaşması ilə bağlıdır. Əgər artıq XIX əsrdə İrəvan şəhərində Azərbaycan teatrı fəaliyyətə başlayıbsa, bu, o deməkdir ki, uzun əsrlər boyu burada yaşayan Azərbaycan türkləri bu dövrdə teatr sənətini yaratmağa və onu dərk etməyə qadir yüksək mədəni səviyyəyə qalxmışlar.

Hər şeydən öncə İrəvanda Azərbaycan teatrının nə vaxt yaranması haqqında elmi mənbələrdəki müxtəlif mübahisələrə aydınlıq gətirmək lazımdır.

İrəvanda Azərbaycan teatrının yaranmasının tarixi haqqındakı mülahizələri 2 qrupa ayırmaq olar: bunlardan birincisi tarixi həqiqətləri təhrif etmək, ikincisi isə onlar haqqında dəqiq məlumat vermək yolunu tuturlar.

İrəvan Azərbaycan teatrının tarixini qəsdən saxtalaşdıranlardan birisi erməni teatrşünası H.Hovakimyan «Ermənistanda Azərbaycan Teatrı tarixindən səhifələr» adlı məqaləsində yazır: «80-ci illərin sonlarından başlayaraq, İrəvanda azərbaycanlı əhalisi arasında mütərəqqi ideyalar tədricən güclənir. Getdikcə ziyalılar yaranır, kitab və mətbuat şəhərə daha çox daxil olur. Teatr da şəhər müəllimlərini maraqlandırır. Onlar Azərbaycanın müxtəlif yerlərində ana dilində verilən tamaşalar haqqında tez-tez xəbər tutur, ruhlanır və öz qüvvələri ilə

tamaşa verməyi qərara alırlar. 1884-cü ildə İrəvan gimnaziya-sının müəllimi, məşhur maarifçi və ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin rəhbərliyi altında İrəvanda birinci dəfə olaraq Azərbaycan dilində tamaşa verilir.

1896-cı il dekabrın 8-də İrəvanda Azərbaycan dilində yeni bir tamaşa verilir. Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundovun «Müsyö-Jordan və Dərviş Məstəli şah» komediyası tamaşaya qoyulur» (150, 222-223).

Elə da H.Hovakimyan İrəvanda Azərbaycan Teatrının yaranması və orada göstərilən ilk teatr tamaşası haqqında bilərəkdən qeyri-dəqiq məlumat verir. Digər daha obyektiv mənbələr erməni tədqiqatçısının yalanını üzə çıxarır.

Mənbələrin (110, 151; 126, 554) verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, F.Köçərli 1884-cü ildə Qori Müəllimlər seminariyasının tələbəsi idi. O 1885-ci ildə seminariyanı bitirdikdən sonra, elə həmin ildə İrəvana gəlmişdir. Başqa bir erməni tədqiqatçısı Emin Ter-Qriqoryan Azərbaycan teatrşünaslığı üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edən İrəvanda Azərbaycan teatrının tarixini saxtalaşdıraraq onun yaranmasını 1896-cı ilə aid edir. O yazır:

«1896-cı il dekabrın 8-i İrəvanda türk teatr tamaşasının və ümumi xeyirxahlıq ideyasının yeni dövrü hesab olunmalıdır. Dünən birinci dəfə olaraq, türk artistlərinin xırda bir qrupu İrəvan gimnaziyasının yoxsul şagirdlərinə kömək üçün, demək dini fərq olmadan, əlbəttə, türk dilində, öz həyatlarından bəhs edən özünün ilk tamaşasını verdi» (150, 223). Tədqiqatçı İsrafil Məmmədov qeyd edir ki, Ermənistan Sovet Ensiklopediyasının 3-cü cildinin 556-cı səhifəsində bilərəkdən bu teatrın tarixinin ötən 50 illik tarixinin üstündən xətt çəkərək yazmışlar: «İrəvan Azərbaycan teatri 1928-ci ildə təşkil olunmuşdur» (128, 575). Məsələn, sənətşünaslıq doktoru Səbir Rizayev 1963-cü ildə Bakıda nəşr etdirdiyi «Азербайджанский театр в Армении» adlı kitabında göstərir ki, «bu vaxta

qədər qəbul edilmişdir ki, İrəvanda Azərbaycan teatri 1886-cı ildə yaranmışdır» (Müsyö Jordan dərviş Məstəlişah tamaşaya qoyulanda) (205, 19-20).

Yenə Səbir Rizayev və Əkbər İrəvanlı 1980-ci ildə İrəvanda nəşr etdirdikləri «Yunis Nuri» adlı kitabda yazırlar: «1886-cı ildə gimnaziyanın müəllimi, 23 yaşlı Firudin bəy Köçərli İrəvanda Azərbaycan dilində ilk teatr tamaşası təşkil etdi. Böyük dramaturq M.F.Axundovun «Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah» komediyası böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyuldu» (160, 9-10).

İrəvanda Azərbaycan teatrının uzun illər direktoru vəzifəsində çalışmış H.Orucov da yazır ki, İrəvanda Azərbaycan teatrının tarixi 1896-cı ildən başlayır. O, «Bir teatrın üç aktyoru» kitabında yazır: «1896-cı ilin qarlı bir dekabr günündə İrəvan azərbaycanlıları ilk dəfə Göy məsciddən uzaqlaşmış, o vaxtlar burada müəllimlik edən görkəmli maarifçi Firudin bəy Köçərlinin rəhbərliyi ilə tamaşaya qoyulmuş M.F.Axundovun «Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah» komediyasına baxmaq üçün Canpoladovlar klubuna toplaşanda Şəhrəbanı rolunda çıxış edən gənc bir oğlan da gördülər» (81, 6).

Eyni məlumat müxtəlif mənbələrdə də təkrar olunur. İrəvanda Azərbaycan Dram Teatrının yaranması və orada göstərilən ilk tamaşa haqqında tarix elmləri namizədi İsrafil Məmmədovun «Faktlar təhrif olunanda» adlı məqaləsindən ətraflı məlumat almaq olar ki, burada da müəllif İrəvan şəhərində Azərbaycan dilində ilk teatr tamaşasının 1882-ci ilin əvvəllərində göstərildiyini inandırıcı dəlillər əsasında sübut edir (129).

İrəvan dram teatrında 1882-ci ildə səhnəyə qoyulan ilk əsər mövzusu baxımından o dövrün Azərbaycan dram sənətində aparıcı fiqur olan N.Vəzirovun əsərləri ilə səsleşirdi. Dramın zərb-məsəl kimi səsleşən adı («Tamahkarlıq düşmən qazanar») o dövrdə Azərbaycan dramaturgiyasında M.F.Axundovdan

başlayaraq Ü.Hacıbəyova qədər davam edən xəsislik probleminə həsr olunmuşdu. Əsərin ideyasını şəhər məktəbinin müəllimi Məşədi İsmayıl vermiş, dram sənətinin sirlərinə bələd olan Nəzmi bu ideyanı pyes şəklində gerçəkləşdirmişdi (129).

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin qabaqcıl mərkəzlərindən biri olmaqla yanaşı, paradoksal şəkildə həm də dini fanatizmin tüğyan etdiyi məkanlardan biri idi. Bu təbii teatr sənətinin inkişafına, xüsusilə tamaşaçı kütləsinin formalaşmasına mənfi təsir göstərirdi. Teatrın inkişafı yolunda əngəl olan mövhumatla mübarizə aparmaq və onu dəf etmək üçün əsl sənət fədailəri tələb olunurdu.

Belə bir adam xalqımızın böyük mütəfəkkir oğlu, ədəbiyyatımızın yorulmaz tədqiqatçısı, dilimizin saflığı və varlığı uğrunda böyük mübariz Firudin bəy Əhməd bəy oğlu Köçərli (1863-1920) oldu. O, 1885-ci ildə 22 yaşlı gənc ikən Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirib İrəvan Gimnaziyasına təyinat almış, düz 10 il İrəvan şəhərində Azərbaycan mədəni həyatının aparıcı fiquru olmuşdur. İrəvanda 12 məscid var idi ki, təxminən hər min nəfərə bir məscid düşürdü. Bunların ən möhtəşəmi və əzəmətli memarlıq baxımından sənət incisi olan, 1660-cı ildə təbrizli Hüseyinli xanın vaxtı ilə Şah Abbasın Gəncədəki və Təbriz şəhərindəki «Göy məscid» üslubunda tikdirdiyi İrəvan «Göy məscid»i idi. Bu məscid indi fars məscidi adlandırılsa da, bütün tarixi boyu azərbaycanlıların dini mərkəzi olmuşdur. Məsciddə dini ayinlərin və mərasimlərin icrası ilə yanaşı, xurafat yönümlü təbliğatlar da aparılırdı ki, bu da F.Köçərli başda olmaqla Azərbaycan ziyalılarının tamaşalar hazırlayıb teatr sənətini inkişaf etdirmələrinə mane olurdu. O, 1886-cı ildə İrəvan gimnaziyası tələbələrinin iştirakı ilə, müsəlman fanatlarının təqib və hədələrinə baxmayaraq «M.F.Axundovun «Müsyö Jordan və Dərviş

Məstəli şah» əsərini tamaşaya qoya bilmişdir. Sonralar əsər İrəvan teatrının səhnəsində bir neçə dəfə oynanılmışdır. F.Köçərli İrəvanı tərk etdikdən sonra da onun ədəbi-mədəni həyatda yandırdığı işıq daha da şölələnmişdir. 1892-ci ildən 1905-ci ilə qədər İrəvanda yaşayan görkəmli yazıçı, publisist Eynəli bəy Sultanov və 1898-1903-cü illərdə böyük sənətkarımız Cəlil Məmmədquluzadə bu sənət ocağının tərəqqisinə böyük səy göstərmiş, teatr həvəskarlarını yeni-yeni uğurlar əldə etməyə ruhlandırmışlar.

İrəvan Azərbaycan teatrının təşəkkülündə və inkişafında, onun bütün Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların ruhi-mənəvi və mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsində hələ gənc yaşlarında məhz bu teatrda səhnəyə qədəm basmış, sonralar isə onun korifeyinə çevrilmiş Yunis Nurinin rolu əvəzənilməzdir. O 1878-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. Yunis Nuri ilk təhsilini mollaxanada almışdır. Şərq ədəbiyyatının o cümlədən ərəb və fars dillərinin mükəmməl bilicisi olan Yunis Nuri İrəvanda Azərbaycan mədəni həyatının önündə gedən fədakar ziyalılardan biri olmuşdur. O, teatra bağlandığı ilk gündən ömrünün sonunadək (1950) İrəvan Azərbaycan teatrının sütunu, yaradıcı kollektivin mənəvi atası, müəllimi olmuşdur. 1935-ci ildə əməkdar artist adına layiq görülmüş, 1939-cu ildə isə İrəvan şəhər sovetinin deputatı seçilmiş, bir sıra fəxri fərmanlarla təltif edilmişdir. İrəvan Azərbaycan teatrında qadın rolunun ilk ifazısı Yunis Nuri olmuşdur. Yunis Nuri «Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah» əsərində Şəhrəbanı xanım rolunu o qədər gözəl və sənətkarlıqla yaratmışdı ki, tamaşaçılar qadın rolunu oynayanın kişi olduğunu belə müəyyənləşdirə bilməmişdilər. Bu uğurla Yunis Nuri düz yarım əsr İrəvanda Azərbaycan teatrının böyük bir sənət ocağına çevrilməsinə yol açmışdı. Sonralar Yunis Nuri öz doğma teatrının yaşaması üçün çoxlu məhrumiyyətlərə, təzyiq və təqiblərə məruz qalmış, amma onun dönməz iradəsi

onu həmin sənət məbədinin rəhbəri səviyyəsinə qədər yüksəldə bilmişdi. Azərbaycanın görkəmli səhnə ustaları ilə şəxsi tanışlıq əlaqələri, Hüseyn Ərəblinski kimi sənətkarlarla bir səhnədə çıxış etməsi Yunis Nurinin sənətdə kamilləşməsinə çox kömək etmişdi. 1903-cü ildə Yunis Nuri, Mirzə Cabbar Məhəmmədzadə, Mustafa Rəcəbov, Asif bəy Şəfibəyov, Həsən Əliyev kimi açıq fikirli ziyalıların köməkliyi ilə mütəşəkkil həvəskarlar dəstəsi yaradılaraq, teatrın yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına yol açmışdır. Truppaya rəhbərlik gələcəyin böyük aktyoru, teatrın sütunlarından biri Yunis Nuriyə həvalə edilir. Onun bilvasitə iştirakı və rəhbərliyi ilə Vasaq Mədətovun «Qırt-qırt», «Tamahkarlıq düşmən qazanar», «Gözə görünməyən şal», M.F.Axundovun «Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah» əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. 1905-ci il hadisələri gərginləşdiyi zaman mədəniyyətin digər sahələri kimi, İrəvan Azərbaycan teatri da böhran və düşkünlük dövrü keçirmişdir. Buna baxmayaraq, bu dövrdə Azərbaycan ziyalıları Yunis Nuri, Məmmədəğa Şah-taxtinski kimi mədəniyyət xadimləri «Hacı Qara», «Xor-xor», «Dursunəli və Ballıbadı», «İrəvanda qarət» kimi pyesləri tamaşaya qoymağa nail olmuşdular.

Ermənilərin 1905-ci ildə törətdikləri vəhşiliklər İrəvanda Azərbaycan mədəni həyatına ağır zərbə vursa da, teatrın fədakar kollektivi bu sənət ocağının inkişafına təkən verməklə yanaşı, tamaşaların bədii səviyyəsini yüksəltməyə çalışırdılar. 1905-18-ci illər ərzində Azərbaycan teatrının böyük sənətkarları Hüseyn Ərəblinski, Mirzə Ağa Əliyev, Sidqi Ruhulla, Mustafa Mərdanov, Əliqulu Qəmküsar, Zülfüqar Hacıbəyov, Cəlil Bağdadbəyov, Abbas Mirzə Şərifzadə, Ülvi Rəcəb, Mərziyyə Davudova və başqalarının etdikləri qastrol səfərləri İrəvanın mədəni həyatının oyanmasına, yerli aktyorların səhnə yaradıcılığına, teatrın dərnək səviyyəsindən peşəkar teatr səviyyəsinə yüksəlməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Bu dövr ərzində İrəvanın açıq fikirli, istedadlı ziyalıları teatrın işində yaxından iştirak edirdilər. Bu bir yandan teatra yeni tamaşaçı kütləsinin cəlb olunmasına, digər tərəfdən isə bədii cəhətdən sanballı əsərlərin tamaşaya qoyulmasına müsbət təsir göstərirdi.

1918-ci ildə İrəvanda qaniçən erməni daşnakları hakimiyyətə gəldi. Bununla da təkcə İrəvanda deyil, hətta bütün Ermənistanda Azərbaycan xalqına qarşı güclü qənosid siyasəti başlandı: ermənilərin «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasına birinci hədəf azərbaycanlılar olmuşdur. 1918-1920-ci illərdə minlərlə azərbaycanlı məhv edildi, qalanları isə əzablı ölümdən xilas olmaq üçün ölkəni tərk etməyə məcbur oldu. Demək olar ki, İrəvanda Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatı tam tənəzzülə uğradı. Daşnakların iki il yarım davam edən hakimiyyəti dövründə İrəvanda Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitindən söhbət açmaq çox çətindir.

1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda Sovet hakimiyyəti quruldu. Bir qayda olaraq sovet tarixçiləri bu dövrü daşnak millətçiliyinə son qoyulması, bölshevik beynəlmiləlçi ideyalarının təsbit olunması, Ermənistanda yaşayan xalqlar arasında dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin bərpası və inkişaf dövrü kimi dəyərləndirirlər. Amma əslində, daşnakların qənosid siyasəti sovet hakimiyyəti illərində daha incə üsullarla davam etdirildi.

Bala Əfəndiyevin, Mustafa Hüseynovun, Məmmədəli Nasirin, Yunis Nurinin təşəbbüsü və fədakar əməyi sayəsində 1922-ci ildə İrəvan Azərbaycan teatri yenidən bərpa olunur. Teatr İrəvanda Əzizbəyov adına azərbaycanlılar klubunun nəzdində fəaliyyət göstərirdi. Tamaşaların çoxu da burada səhnəyə qoyulurdu. Ermənistanın şovinist dairələri bu klubun da fəaliyyətini 1927-ci ildə dayandırdılar. Teatrın ümumi rəhbəri və baş rejissoru artıq təcrübəli səhnə ustası kimi yetişmiş

olan Yunis Nuri təyin olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli hakimiyyət orqanları hər vaxtlə teatrın peşəkarlardan ibarət truppaya malik olması yolunda min-bir maneə yaradırdılar. Lakin belə bir düşmən siyasəti teatrın yaranmasında və onun əsl mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsində maraqlı olan Azərbaycan türklərinin əl-ayağının soyumasına, ruhdan düşməsinə gətirib çıxarmadı. Fəhlələr, sənətkarlar, hətta siyasi işçilər teatrın işində fəal iştirak edirdilər.

Bununla da İrəvanda Azərbaycan teatr sənəti yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Teatrı ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün Rza Şeyxzadə, Əkbər Rzayev, Əşrəf Yusifzadə, Abbasəli Axundov, Yusif Fikrət, Yusif Ziya, Mehdi Kazımov, Kərim Əhmədov, Hüseyn Salmanov, Məşəmməd Yusifzadə, Cəmil Fəxrəli, Cəfər Əhmədov, Rza Abbasov, Rəhim Allahverdiyev, Fatma Əfəndiyeva, Yasəmən Əhmədova, Məhəmməd Abbasov, Firəngiz Rzayeva və başqaları bu sənət məbədinin ətrafına toplaşaraq onun dirçəlməsinə və canlanmasına böyük təsir göstərmişdilər. Onlar azərbaycanlı əhali arasında teatr mədəniyyətini təbliğ edir, geniş xalq kütlələri ilə bu sənət ocağının əlaqələrini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Fatma Əfəndiyeva (Bala Əfəndiyevin arvadı), Bülbül Kazımova (Mehdi Kazımovun arvadı), Firəngiz Rzayeva (Əkbər Rzayevin arvadı) və Yasəmən Əhmədova (Kərim Əhmədovun arvadı) teatr tamaşalarına gəlir, yerlərdə çox çətin şəraitdə Azərbaycan qadınları arasında mədəni-təbliğat işləri aparırdılar. Fatma xanım Əfəndiyevanın və Firəngiz xanım Rzayevanın səhnə fəaliyyəti onlarla azərbaycanlı qadınını teatr sənətinə – səhnəyə cəlb edilməsinə stimül yaratdı.

Onların teatr tamaşalarında iştirakı, səhnədəki parlaq uğurları səhnəyə yeni qadın kadrların gəlməsi prosesini sürətləndirirdi. 1922-24-cü illərdə teatr irəliyə doğru cəsarətli addımlar ataraq daha da möhkəmlənirdi. Bu illər ərzində

«Bədbəxt ailə», «İblis», «Laçın yuvası», «Paris komunnası» kimi əsərlərin tamaşaya qoyulması teatrda rejissor işinin təkmilləşməsindən, truppanın püxtələşməsindən xəbər verirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan teatrları həm rejissorluq, həm də aktyorluq sahəsində İrəvan teatri üçün əlindən gələni əsirgəmədilər. İrəvan teatrında Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərinin tamaşaya qoyulması da bu sənət ocağının uğurlarının artmasına, onun doğma mədəniyyəti ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsinə şərait yaradırdı.

Gənc teatr kollektivində Yunis Nuridən başqa heç kim maaş almırdı, hamının öz işi vardı və əsas işini qurtardıqdan sonra məşqlərə və tamaşa verməyə gələrdilər. Teatr əsasən mövcud quruluşu təbliğ edən əsərlərlə çıxış edirdi. Bu məqsədlə 1926-cı ildə ilk dəfə teatr truppası azərbaycanlılar yaşayan bölgələrə – Ücmüədzin, Qəmərli, Zəngibasar, Vədi, Ağbaba, Basarkeçər, Allahverdi, Dilican və s. rayonlara qastrollara gedərək azərbaycanlı əməkçiləri qarşısında tamaşalar göstərirdilər. Teatr tamaşası başlanmazdan əvvəl «azsaylı xalqlar» şöbəsinin müdiri Bala Əfəndiyev teatrın əhəmiyyəti, günün siyasi problemləri haqqında məruzə edirdi. Teatr kollektivi isə getdikcə peşəkarlığını artırmaqla yanaşı, repertuarını da zənginləşdirirdi.

1922-ci ildən 1929-cu ilə, yəni daimi fəaliyyət göstərən teatr statusu alana qədər bu fədakar kollektiv N.Nərimanovun «Nadir şah», S.S.Axundovun «Laçın yuvası», «İki yol», C.Məmmədquluzadənin «Ölülər», M.F.Axundovun «Hacı Qara», Ü.Hacıbəyovun «Məşədi İbad», «Əsli və Kərəm», Ə.Qəmərlikskinin «Bizim kirayəşin özünü öldürdü», Molyerin «Zorən təbib», Ə. Haqverdiyevin «Dağılan tifaq», «Bəxtsiz cavan», «Ağac kölgəsində», N. Vəzirovun «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük», H. Cavidin «İblis», «Şeyda» əsərlərini və s. tamaşaya qoymuşdur. Teatr kollektivinin işindən ruhlanan ziyalılar, tələbələr İrəvanda və başqa şəhərlərdə teatr dərnəkləri təşkil

edirdi. Belə dərnəklər fəhlə fakültəsində, yeddi illik Azərbaycan məktəbində, azərbaycanlı qadınlar klubunda, mədəni-maarif müəssisələrində, inşaatçılar klubunda, pedaqoji texnikumda hətta kəndlərdə, islah evlərində həvəskarlar tərəfindən təşkil olunur və müxtəlif səviyyədə tamaşalar göstərirdilər.

Əslində Yunis Nurinin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən bu sənət ocağı əsasən həvəskarlardan təşkil olunduğuna baxmayaraq, artıq peşəkar kollektiv səviyyəsinə qalxmışdı. Amma qurum dövlət statusu alması üçün çoxlu maneələri dəf etməli idi. İrəvan teatri, bu kiçik dram kollektivi Əkbər Rzayevin, Yunis Nurinin, Məmmədbağır Qaraxanovun, Cəmil Əliyevin və başqalarının səyi nəticəsində getdikcə möhkəmlənir, dövlət teatri statusu almaq səviyyəsinə qalxırdı.

Yeri gəlmişkən, İrəvan Azərbaycan teatrının rəsmi şəkildə nə vaxt Dövlət statusu alması tarixi haqqında qəti bir fikir yoxdur. Müxtəlif mənbələr İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının yaranmasını müxtəlif dövrlərə aid edirlər. Məsələn, sənətsünəşliq doktoru Sabir Rzayev və Əkbər İrəvanlı bu tarixi 15 mart 1928-ci ilə aid edir (205, 59, 160, 73). Hidayət Orucov isə «Qobustan» jurnalının 1974-cü il 4№-li sayında «İrəvanda Azərbaycan teatri» adlı məqaləsində teatrın dövlət statusu almasını 14 aprel 1928-ci ilə aid edir.

Erməni teatrşünası H.Hovakimyan da bu tarixi 1928-ci ilə aid edir (150, 229). Lakin hansı ay olduğunu qeyd etmir.

İrəvan teatrının tarixinin araşdırıcılarından tədqiqatçı – alim İsrəfil Məmmədov isə «Tariximiz, torpağımız, taleyimiz» adlı əsərində bu məsələyə toxunmamışdır. Buna görə də İrəvan Azərbaycan Dram Teatrının Dövlət Statusu alması haqqında olan yuxarıdakı fikirlər bir qədər şübhə doğurur.

Birincisi «Zəngi» qəzeti Ermənistan K(b) P MK-ın orqanı kimi türkçülükə bağlı hər kiçik xəbəri operativ şəkildə dərc etdiyi halda ola bilməzdi ki, qəzet öz borcunu yerinə yetir-

məyərək Ermənistan hökumətinin qərarını çap etməsin. Bundan əlavə, qəzetin redaktoru hətta teatrın bərpasında və fəaliyyətində xüsusi əzmkarlıq göstərən Mustafa Hüseynov Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, əlifbası və s. Haqqında ən kiçik məlumatları verdiyi halda, belə bir taleyüklü qərar haqqında məlumat verməsin.

İkincisi, Cananın «Zəngi» qəzeti»nin 7 oktyabr 1928-ci il tarixli sayında «Erivanda türk teatrosu yaratmaq məsələsi» adlı məqaləsi bu məsələyə bir aydınlıq gətirir. Məqalənin İrəvan Azərbaycan teatrının dövlət statusu alması haqqındakı mübahisələrə son qoya biləcəyini nəzərə alaraq və teatrın açılmasına nə kimi əngəllərin mövcud olduğunu müəyyənləşdirmək üçün onu ixtisar etmədən verməyi məqsədə müvafiq hesab edirik. Canan yazır: «İrəvanda türklərin drama təşkili məsələsinin bir neçə illik tarixi vardır. Bu il isə bu məsələ barəsində daha əsaslı danışıqla (məqalənin dilinə toxunmuruz – C.A.) daha canlı danışıqlıq keçdi və hətta hökumət teatrosu müdiriyyəti tərəfindən 12 min manatlıq bir smeta tənzim olundu.

Məsələ bu hala çatmaqla öylə görünür ki, drama təşkili yenə də yatmış kibi görünür. Məsələnin başa gəlməsinə bir neçə əsas səbəblər vardır.

Türk dilinə aşna olmayan yoldaşlar öylə zənn edirlər ki, drama artistlərinin heyəti əksəriyyətilə erməni dramının türkçə bilən yoldaşlar təmaslayacaqdır. Bu doğru deyildir. Çünki o yoldaşlar əvvələn erməni dramada tam mənasilə yüklənmişlər. Türk dilini, xüsusilə Azərbaycan şivəsini mənimsəmişlər. Çünki türk şivəsilə Azərbaycan şivəsi arasında böyük fərq vardır. Bu səbəbdən kütlənin əksəriyyəti bu şivəyi anlamazlar. Böylə olmaqla bərabər erməni artistlərin əqəliyyəti (bəlkə əksəriyyəti - C.A.) türkçə danışa bilmirlər. Hökumət teatrosunun türkçə bilən artistlərdən, şübhəsiz çox naəlac olanda istifadə etmək olar.

Bəziləri öylə düşünürlər ki, gələcəkdə açılacaq teatro studiyasına türk tələbələri qəbul etməli. Bunun böyük əhəmiyyəti gələcək üçün varsa da, fəqət bu gün üçün əhəmiyyətli məsələ deyildir. Bəziləri də düşünürlər ki, yazda və yaxud yayda Tiflis və Bakının hazır qastrolları dəvət edilsə yaxşıdır. Bu təkliflər İrəvanda türk drama təşkili məsələsini 4-5 il təxirə salar. Məqsəd türk ictimaiyyəti üçün illər müddətincə bir neçə teatro vermək olmayıb.

İrəvanda çox istedadlı həvəskarlar mədəni qüvvələr vardır. Bunlardan professional teatro və zəhmətkeşlər kadrosu yaratmaq lazımdır. Bunlara vicdanlı və təcrübəli bir rəhbər verməkdə intizamlı və mütəşəkkil teatrolar verməli.

Hökumət teatrosunun bu xüsusdakı köməyi ancaq başlıca rəhbərlər vermək, kütləvi mənzərələr üçün təcrübəli, az danışan həvəskarlar vermək teatro binası da qurular, paltarlar və s. tədarük etmək olacaqdır. Bu məsələ xüsusda türk yoldaşlar öz fikirlərini bəyan etməlidirlər» (40). Məqalə müəllifi gətirdikləri sübut və dəlillərlə Ermənistan rəhbərliyinin türk teatrı açılmaması üçün törətdiyi bir sıra əngəlləri qeyd edir. Bu məqaləni dərinləndirən təhlil etdikdə aydın olur ki;

1. Görünür Azərbaycan teatırını erməni dram teatırını nəzdində asudə illik xərci 12 min manatla yaratmaq istəyirmişlər. Bu məbləğə heç aktyorlar üçün paltar almaq olmazdı.

2. Bəziləri zənn edirmiş ki, Azərbaycan teatırını erməni teatırından türkcə bilən artistlərindən təşkil edəcəklər. Canan göstərir ki, aktyor səhnədə hansı milləti təmsil edirsə, onun dilində (şivəsində) təmiz danışmalıdır.

3. Bəziləri aktyor yetişdirmək üçün bir teatr studiyası yaratmaq lazımdır – deyər, Cananın dediyi kimi məsələnin həllini daha 4-5 il uzatmaq istəyirmişlər.

4. Yuxarıda oturan bəziləri belə düşünürdü ki, lazım gəlsə Bakıdan və Tiflisdən teatrları qastrola dəvət etmək olar. Bu

halda İrəvanda Azərbaycan teatırının yaradılması məqsəduyğun hesab olunmurdu.

Canan məqalənin sonunda teatırın mədəni, məfkurəvi, tərbiyəvi əhəmiyyətini qeyd edir və türk yoldaşlardan kömək istəyir. Amma aktyor nə edə bilərdi? Bu vaxt azlıqda qalan millətlərlə iş şöbəsinin fəaliyyəti zəifləmiş, onun mübariz rəhbəri İrəvan Azərbaycan teatırının siyasi hamisi Bala Əfəndiyev Bakıya fəhlə-kəndli müfəttişliyində işləməyə göndərilmişdi. Amma buna baxmayaraq, Bala Əfəndiyev İrəvanı tərk etdikdən sonra da heç zaman öz qayğısını İrəvan ziyalalarından, o cümlədən Azərbaycan teatırından əsirgəməmişdir.

Yenə İrəvanda müstəqil Azərbaycan dram teatırının dövlət statusu alması məsələsinə qayıdaq. Deməli, yuxarıda göstərdiyimiz faktlar bir daha təsdiq edir ki, bu teatr 1928-ci ildə təşkil edilməmişdir. Necə ola bilər ki, 1928-ci ilin 15 mart və yaxud 14 aprelində teatr dövlət statusu aldığı halda teatırın rejissoru Cananın 7 oktyabr 1928-ci ildə «İrəvanda türk teatrosu yaratmaq məsələsi» adlı məqaləsi çap olunsun. Digər mənbələrdə də teatırın dövlət statusu alması tarixi 1929-cu ildə göstərilir. Bu məsələnin həlli ilə bağlı arxiv sənədlərindən də istifadə etmək hələlik mümkün deyil. Amma A. Azərinin «Ermənistan Dövlət Türk Teatrosunun doğuş və inkişaf yolları» adlı iri həcmli məqaləsində həmin suala cavab tapmaq mümkündür. Müəllif o vaxtın tələbindən çıxış edərək bu teatırın tarixini iki dövrə bölür:

1) 1903-1920 illər; 2) 1920–1935-ci illər.

Müəllif həmin məqalədə yazır: «Nəhayət, türk əməkçi kütləsinin ədəbiyyat və incəsənətə – teatroya qarşı artan tələblərini nəzərə alan EK(b) P MK və hökumət türk teatrosunu mütəşəkkil bir hala salmağı lazım görürlər. İştə bu dövrdə, 1929-cu ilin yanvarında Ermənistan Xalq Maarif Komissarı Mravyan yoldaş başda olmaq üzrə, Əhməd Əhmədov və

Canan (rejissor) yoldaşların təşəbbüsü ilə Dövlət Türk teatrosu müstəqil olaraq təşkil edildi. Teatro özünəməxsus büdcə təxis olunaraq işə başladı. Bu zaman teatronun qarşısında çox mühüm məsələlər dururdu. O cümlədən, teatronu proletar diktaturası siyasətilə əlaqələndirmək, onu sosializm quruluşu səviyyəsinə çatdırmaq, sənəti «kutlələrin dərinliyinə qədər» vaxtlandırmaq, aktyorların bilik səviyyələrini yüksəltmək» (26).

Qəzetin növbəti nömrəsində teatrın aktyoru Cəmil Fəxrəli da İrəvanda Dövlət türk teatri yaranmasını 1929-cu ilin yanvarına aid edir (69). Tədqiqatlardan məlum olur ki, xaricdəki erməni lobbisi İrəvan türk teatrının nəinki dövlət statusu almasını, hətta onun bir mədəniyyət ocağı kimi ləğv olunmasını EK (b) P MK-dan tələb etmiş. Xaricdəki erməni daşnaklarının proqramı əsasında fəaliyyətini müəyyənləşdirən Ermənistan rəhbərləri qeyrətli Azərbaycan ziyalılarının təkidli tələbindən sonra məcburiyyət qarşısında qalaraq İrəvan türk teatrına dövlət statusu vermişdi. İrəvanda Azərbaycan Dram teatrının yaranması onların Bakıdakı həmkarlarını da sevindirir. 1929-cu ildə İrəvanda Azərbaycan teatrında Bakıdan ilk dəvət olunmuş gənc aktyorlar Xədicə, Qəzənfər Məlikov, Qafar Həqqi kimi gənc istedadlı aktyorlar çalışmağa başlamışlar. Onlar teatrın yerli aktyorları olan Yunis Nuri, Abbas Həsənov, Əhməd Qaziyev, Əli Mənsur, Əkbər Rzayev, Cəmil Əliyev, Murtuza Muradov, Abbas Əli Axundov, Məmməd Abbasov, Həmid İbrahimov, Məmmədbağır Qaraxanov, Cəfər Əhmədov və başqaları ilə birlikdə İrəvan Azərbaycan teatrının şöhrətlənməsi üçün əllərindən gələni edirdilər.

Əlbəttə ki, teatrın canlanması, Azərbaycanın təcrübəli, peşəkar teatrları ilə sıx yaradıcılıq əlaqəsi qurması Ermənistanın daşnak rəhbərliyini qıcıqlandırmaya bilməzdi. Çünki erməni millətçiləri teatrın nüfuzunun artmasını və peşəkar kollektiv səviyyəsinə yüksəlməsini istəmirdilər. Ermənistan

İrəvan Azərbaycanlı Teatrının yaradıcı kollektivi: A.Məmmədov, H.Mirzəyev, L.Babayeva, Z.Şahbazov, B.Qələndərli, Yunis Nuri, Ə.Əliyeva, İ.Dağıstanlı, C.Əliyev, Ə.Süleymanov, M.Qaraxanov, M.Ramazanov, Ə.İmanov, Ə.Zeynalov, İ.Hüseynov və b.

XMK hər vasitə ilə İrəvanda Azərbaycan Dram Teatrının fəaliyyətini zəiflətmək üçün çox vaxt teatra rejissor və direktor qismində erməni təyin edirdilər. Bunun da əsas məqsədlərindən biri gələcəkdə teatrın bağlanması zəmin yaratmaqdan ibarət idi. Müəyyən müddətdən sonra bu çirkin ideya gerçəkliyə çevrilmişdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, teatr öz tarixinin dövlət statuslu ilk tamaşası olaraq Molyerin «Zorən təbib» tamaşaçı ilə açmışdı. Tamaşa 14 yanvar 1929-cu ildə baş tutmuşdur. Bunun səbəbi teatrın repertuarında bu tamaşanın artıq hazır olması idi. Sabir Rzayev və Əkbər İrəvanlı «Yunis Nuri» adlı kitabında qeyd edirlər ki, teatr dövlət statusu aldıqdan «tam iki ay yarım sonra 1928-ci il iyunun 14-də C.Cabbarlının «Aydın» pyesi tamaşaya qoyuldu» (160, 81). Birincisi, teatr 1929-cu ilin yanvar

ayının əvvəlində dövlət statusu alır, ikincisi isə əsər 14 iyun 1928-ci ildə deyil, 1929-cu ilin mart ayının 6-da tamaşaya qoyulmuş, sonra isə azərbaycanlı tamaşaçı kütləsinin xahişi ilə ikinci dəfə mart ayının 22-də tamaşa yenidən təkrar olunmuşdur. Adil Axundovun «Qızıl Şəfəq» qəzetində tamaşa haqqında dərc etdirdiyi rəy də bunu təsdiq edir. «Aktyorlardan Həmid İbrahimov (Aydın), Mirzə (Surxay), Ələşraf (Dövlət bəy), Asya (Dövlət bəyin qadını Böyükxanım), Abbas Həsənov (Balaxan), Əhməd Qazıyev (Pirqulu) rolunu artıq dərəcədə və gözlənilməyən bir surətdə ifa etdilər» (26).

İrəvan Azərbaycan teatrının tarixini dövrləşdirərkən A.Azəridən fərqli olaraq, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulmasını (1920) xüsusi dönüş nöqtəsi hesab etmirik. Bizə belə gəlir ki, İrəvan Azərbaycan teatrının təşəkkül və inkişaf tarixindən danışarkən iki bir-birilə əlaqədar olan, lakin eyni zamanda kifayət qədər sərbəst amili nəzərə almaq lazımdır. Bunlardan birincisi şübhəsiz ki, Qərbi Azərbaycan türklərinin mədəni səviyyəsinin tədricən artması və bu yüksəlişin müəyyən səviyyəsində teatr kimi mədəniyyət mərkəzinin yaranmasına olan ehtiyacdır. Bu sözsüz ki, bir tərəfdən yüksək peşəkar səviyyəsində teatr tamaşaları qoymaq və ifa etməyə qadir peşəkar kollektivin meydana gəlməsi, digər tərəfdən bu tamaşaları qavramağa, hətta deyərdik ki, yaşamağa hazır olan tamaşaçıların meydana gəlməsi ilə bağlıdır.

İkinci amil isə rəsmi Ermənistan rəhbərliyinin Azərbaycan teatrına olan münasibəti ilə müəyyənleşir. Erməni millətçiliyi ideologiyasından çıxış edən Ermənistan rəhbərliyi həmişə açıq yaxud gizli şəkildə İrəvan Azərbaycan teatrının təşəkkülünə daim mane olmuşdur. Buna görə də onun inkişafını dövrlərə bölərkən ikinci amildən danışmaq daha düzgün olardı.

1929-cu ildə türk teatrına dövlət statusu verilsə də, bu sənət ocağının normal fəaliyyəti üçün özünəməxsus bina ilə

təmin etməmişdilər. Teatr öz tamaşalarını kirayələdiyi Erməni Dövlət Dram Teatrının binasında göstərməli olurdu. İrəvanda Azərbaycan Dram Teatrının ikinci dövrü 1929-1949-cu illəri əhatə edir. Rəsmi status əldə etdikdən sonra 1949-cu ilə kimi teatr özünün yüksək yaradıcılıq zirvələrinə ucalmaqla yanaşı, həm də çox təlatümlü, lakin keşməkeşli dövrünü yaşamışdır. Bir çox çətinliklərə baxmayaraq, teatr öz yaradıcılıq imkanlarını və repetuarını zənginləşdirərək bir sıra uğurlara nail olmuşdur. 1930-cu ildə teatr «Çinar altında məhəbbət», «İncə», «Zörən təbib» və s. bu kimi əsərləri tamaşaya qoymuşdur. Tamaşalardakı rolların aktyorlar tərəfindən yüksək məharətlə ifa edilməsi Azərbaycan teatrının möhkəmlənməsinə və nüfuzunun artmasına səbəb olurdu.

1930-cu ildə İrəvan Azərbaycan teatrı Ermənistanda keçirilən teatrlar olimpiadasında iştirak etmək hüququ qazanmışdı. Kollektiv bu olimpiadada «Sevil» tamaşası ilə iştirak etmişdir. Olimpiadanın münsiflər heyətində Azərbaycanın görkəmli səhnə ustaları Hüseynqulu Sarabski və Rza Təhmasib də təmsil olunurdular (123). Yunis Nuri (Atakişi), Məmmədbağır Qaraxanov (Babakişi), Qəniyev Naci (Balaş), Xədicə (Ediya), Qafar Həqqi (Əbdüləli bəy) rolunu ifa etmişdilər. Aktyorlar oynadıqları rolların bədiü obrazına güclü səhnə təcəssümü verə bilmiş, olimpiadada müvəffəqiyyət qazanmağa nail olmuşlar. Münsiflər heyətində təmsil olunan Hüseynqulu Sarabski və Rza Təhmasib İrəvan Azərbaycan teatrının uğurlu çıxışını yüksək dəyərləndirərək demişlər: «kiçik aktyor qüvvəsi çox böyük məharət göstərdi» (123). Amma bununla yanaşı, onlar teatrın təcrübəli aktyorlara, rejissorlara böyük ehtiyacı olduğunu da qeyd edirdilər.

Aparılan tədqiqatlardan bu dövrdə aktyorların həyat səviyyəsinin o qədər də yaxşı olmadığı, onların daim bir sıra məişət problemləri ilə üz-üzə gəlmələri aydın olur. Buna görə

də teatrın işi çox vaxt tənqid olunurdu.

1930-cu ilin ortalarında teatr azərbaycanlılar yaşayan bölgələrə Qəmərli, Zəngibasər, Qurduqulu, Ücmüədzin, Ağbaba, Allahverdi, Qarakilsə, Dilican və s. yerlərdə kütlələr qarşısında «Almaz», «Sevil», «Zörən təbib», «Qırmızı qartal», «Aydın», «Mübarizə» adlı pyesləri göstərmişdilər. Teatrın direktoru İsrafil İsmayılovun «Qızıl Şəfəq» qəzetinə verdiyi müsahibədən aydın olur ki, teatrın rejissoru A. Qulakyan tamaşaların hazırlanmasına, məşqlərə ciddi yanaşmamış, aktyorlar arasında ciddi narazılıqların yaranmasına şərait yaratmışdır (34). Ermənilərin bu addımları teatrın dağılmasına və gələcəkdə bağlanmasına hesablanmış addımlar idi.

Müəllif cəmi 16 gün əvvəl «Qızıl şəfəq» qəzetinin 125-ci sayında Bakılı imzası ilə yazan müəllifin tənqid etdiyi A. Qulakyanı yenidən tənqid edir. O, rejissorun teatrın döyünən qəlbi, düşünən başı olduğunu bilərək deyirdi: «Nöqsanların ən canlısı odur ki, teatrodan hər bir quruluş üçün 300 manat alan rejissor A. Qulakyanın işə saymazıya baxıb əllərini cibinə qoyması və nəticədə isə tamaşanın gündən-günə atılmasıdır. İrəvan təşkilatları türk teatrosunun İrəvanda olmasının böyük bir siyasi əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alaraq, türkcə bilən bir rejissor lazımı yerlərdən dəvət etməlidirlər» (123).

Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığı və incəsənət həmkarlar ittifaqı İrəvanda Azərbaycan teatrının daimi fəaliyyət göstərməsini hər vasitə ilə əngəlləyirdilər. Aylarla aktyorlara əmək haqqı verilmir, onların hazırladıqları pyeslər səhnəyə çıxarılmır, yeni əsərlərin hazırlanaraq tamaşaya qoyulması üçün vəsait buraxılmırdı. Bu da bəzi hallarda aktyorların teatrı tərk etməsinə səbəb olur. Amma teatrın dözülməz şəraitdə fəaliyyət göstərməsini heç cür həzm edə bilməyən azərbaycanlı ziyalılar Mustafa Hüseynov, Əkbər Rzayev, teatrın aktyorları Yunis Nuri, Əli Mənsur və başqaları Ermənistan Xalq Maarif

Komissarlığı qarşısında məsələni kəskin şəkildə qaldıraraq teatrın normal fəaliyyət göstərməsinə şəraitin yaradılmasını tələb etmişlər. Bundan sonra teatra İsrafil İsmayılov direktor, Əkbər Rzayev isə bədii şuranın sədri təyin olunmuşdur. Bundan sonra teatrın fəaliyyətində ciddi dönüş yaranmış 14 nəfərdən ibarət olan heyəti 20 nəfərə çatdırılmışdır. 1930-33-cü illər Bakıdan dəvət olunmuş gənc aktyorlar Məmmədza Qənizadə, İbrahim Hüseynov, Asəf Əlixanov, Həsən Ağayev, İmamverdi Bağirov, Naibə Əliyeva və başqaları teatrda səylə çalışır, tamaşaçıların bədii zövqünü oxşayan yeni tamaşalar hazırlayırdılar.

1930-33-cü illərdə İrəvan Azərbaycan teatrı bir sıra əsərlər, M. F. Axundovun «Hacı Qara», «Sevil», «Almaz», N. Nuriyevin «Çinar altında məhəbbət» və s. tamaşaya qoymuşdur. Bu tamaşalar teatrın yeni yüksəlişə doğru irəlilədiyini göstərir.

1930-cü illər ölkədə siyasi ab-havanın kəskinləşməsi ilə xarakterizə olunur. Azərbaycanda və başqa respublikalarda olduğu kimi, Ermənistanda da tənqid yalnız bolşevizmin təbliği kontekstində nəzərdə tutulurdu. Sosialist realizmi metoddan çıxış edən tənqid bədii əsərlərdən yüksək estetik keyfiyyətlər yox, marksizm-leninizm ideologiyasının prinsiplərini təcəssüm etməyi tələb edirdi. Bu da şübhəsiz ki, bədii yaradıcılıq sahəsinə, o cümlədən teatra təsir etməyə bilməzdi.

Bu mövqedən yanaşdıqda teatrın bütün uğurlarını heç endirmək mümkün idi və bunu edirdilər də. Məsələn, 1933-cü ildə «Qızıl şəfəq» qəzetin də Əli Mənsur «Teatro işləri yenidən qurulmaq ərəfəsində» adlı məqaləsində yazırdı: «Ümumiyyət etibarilə incəsənət və xüsusilə də teatro yalnız əməkçilərin yenidən tərbiyəsi üçün bir məktəb və sinfi döyüşmədə işçi sinfi əlində bir silah olmaq ilə qiymətlidir. İş belə olduqda vəzifəmiz bütün sənət sahələrini, eləcə də teatrolarımızı həqiqi kommunist tərbiyəsi ocağı kəskin sinfi mübarizə silahına çevirməkdir ki, bunun üçün də vahid yol bu sahədə baş verən hər

dürlü əyintilərə sağalmaz zərbə endirərək «rədd olsun firqəvi olmayan sənət!» şüarı altında firqəvi sənət, firqəvi teatro uğrunda çarpışmaqdan ibarətdir.

İrəvan Dövlət Səyyar Teatrosu öz varlığı dönməndə yuxarıda göstərilən əsas məsələlərin təbliğinə müvəffəq ola bilməmişdir.

Teatronun indiyə qədər nümayiş etdirdiyi pyeslər günümüzün tələbatına uyğun olmayan və bəzən siyasi nöqtəyindən zərərli əsərlər olmuşlar. «Məşədi İbad»ın 1932-33-cü illər sezonunda 4 dəfə təkrar səhnəyə buraxılması... Sənət orqanları qarşısına qoyulmuş vəzifələrin teatroda yerinə yetirilməsinə maneçilik törədən əsas faktlardan birisi sayılır» (126).

Belə teatr «tənqidçiləri» əslində kommunist təbliğatçıları idi. Onlar teatrın bədii-estetik, mənəvi-metal cəhətlərinə fikir verə, aktyor oyunlarını, rejissor qayəsini dəyərləndirə bilmir, yalnız əsərin məzmununda kommunist məfkurəsi axtarırdılar.

Bu məqalə dərc olunandan yeddi ay sonra "Abitli" (Nəsim Əfəndiyev) adlı bir tənqidçi sanki «Qızıl şəfəq» qəzetinin 12 mart 1933-cü il tarixli nömrəsindəki məqaləni davam etdirərək «Teatro geniş kütlələrin malı olmalı» adlı məqalə yazır. Orada oxuyuruq: «Teatro kütləyə üz çevirməlidir. Çoxdan yaranaraq öz vaxtını keçirmiş, səhnədən atılması lazım gələn və tariximizin amansız təkəri altında qalan «Məşədi İbad»dan nə həzz ala bilər, bugünkü həyat və gənclik üçün böylə əsəri tamaşaya qoymaq kütlənin mədəni ehtiyacını anlamamaq deyildir» (6).

Belə «tənqidlər»ə rəvac verən zəmanə özü idi.

İrəvan Azərbaycan Türk Teatrına ögey münasibət teatrın işini yaxşı qurmağa mane olurdu. Hakimiyyət orqanları çox yaxşı başa düşürdü ki, Azərbaycan teatrına şərait yaradılsa, erməni teatrını səhnədən sıxışdıracaq. Buna görə də Ermənistan Dövlət teatri öz binasını ayda 5 dəfə türk-teatrının sərəncamına

vermədən imtina edir, türk teatrının kollektivini ağır problemlərlə üzləşdirirdilər. Salonun icarə haqqını elə qiymətlə hesablayırdılar ki, kollektiv özü imtina etməyə məcbur olurdu.

Teatrı yerli aktyorlarla təmin etmək üçün 1935-ci ildə erməni teatr texnikumu nəzdində 21 nəfərdən ibarət azərbaycanlı şöbəsi təşkil edilmişdir. Lakin EK (b) P MK-nın incəsənət idarəsinin rəisi Daşdomat Simonyan 1936-cı ildə azərbaycanlı bölməsinin bağlanmasına qərar vermişdi. Hələ 1934-cü ildə D.Simonyan EŞYC-nin sədri olan zaman azərbaycanlı yazarlar bölməsinə də bağlamaq istəmişdi.

Belə təqiblərə və təzyiqlərə baxmayaraq İrəvan Azərbaycan teatrının yaradıcı heyəti fəaliyyətini inamla davam etdirirdi.

İrəvan Azərbaycan teatrının 1929-1949-cu illəri əhatə edən dövrü istər tamaşaların çoxluğu, istər mükəmməl yaradıcı kollektivə malik olması, istərsə də Bakıdan görkəmli səhnə ustalarının teatra dəvət edilməsi, rejissorluq işinin kamilləşməsi, dünya klassiklərinin əsərlərinə müraciət olunması və s. cəhətdən özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu, bir tərəfdən fədakar kollektivin gərgin fəaliyyətinin nəticəsi idisə, digər tərəfdən İrəvanda Azərbaycan teatrında çalışan Kazım Ziya (1935-1938), İsmayıl Dağıstanlı (1937-1938), Əli Zeynalov (1935-1946), Ətayə Əliyeva (1935-1949), Baxşı Qələndərli (1935-1949), Əli Şahsabahlı (1938-1949) kimi görkəmli və istedadlı aktyorların gərgin yaradıcı əməyi ilə bağlı idi. Kazım Ziya İrəvan teatrında çalışmaq üçün özü ilə birlikdə Kamil Qubuşov, Tura Mirzəyeva, Midəd Rəsulzadə, Adil Əsgərov, Həsən Mirzəyev kimi gənc aktyorları da gətirmişdir. Onlar Bakı teatr ənənəsini İrəvan Azərbaycan teatrına gətirmişdilər. 1935-ci ilin noyabr ayının ortalarında İrəvan teatrında çalışmağa başlamış Kazım Ziya teatrın həm baş rejissoru, həm də aktyoru kimi çalışırdı. O «Sevgililər», «Yaşar», «Cancur Səməd» və s. tamaşaların quruluşunu vermişdir. Kazım Ziya

aktyor heyətinin yaradıcılıq səviyyəsini yüksəltmək üçün «Azərbaycan teatr tarixi» mövzusunda mühazirələr oxumuşdur. İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı öz varlığının ikinci dövründə çox mürəkkəb problemlərlə üz-üzə gəlməsinə baxmayaraq, İrəvanda mövcud olan teatrlar içərisində öz dəst-xəttilə seçilən bir kollektivə çevrilmişdi. Bu haqda teatrın rejissoru Baxşı Qələndərli hesabat xarakterli məqalələrində də məlumat verirdi. O göstərirdi ki, teatrımız dünya dramaturgiyası klassiklərinin əsərlərinə cəsarətlə müraciət edir və onları uğurla tamaşaya qoyur. Teatrın truppası Şekspirin, Molyerin, Ostrovskinin, Furmanovun, Korneyçukun, M.F.Axundovun, C.Məmmədquluzadənin, C.Cabbarlının, S.Vurğunun əsərlərini öz repertuarına daxil etmiş və müvəffəqiyyətlə ifa etmişdir.

Bu illərdə teatrın yaradıcı kollektivi son dərəcə fədakar işləmişdir.

İrəlidə geniş bəhs edəcəyimiz bu dövrdə teatrda ən çox C.Cabbarlının əsərləri oynanırdı. Yazıcının 1934-cü ilin dekabr ayının 31-də qəflətən vəfat etməsini İrəvan Azərbaycan Dram Teatrının kollektivi də böyük hüzn ilə qarşılamışdı. Teatr C.Cabbarlının adını daşması üçün kollektiv Ermənistanı hökumət orqanlarına müraciət edir. Bu haqda «Qızıl şəfəq» qəzeti 1935-ci il yanvarın 17-də «Ermənistan Dövlət Türk teatrosu C.Cabbarlının adına» adlı başlıqda verdiyi məlumatda deyilir: «Zaqafqaziya şura dramaturgiyasının inkişafı işində böyük rol oynayan Azərbaycanın böyük dramaturqu Cəfər Cabbarlının xatirəsini əbədləşdirmək üzrə Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığı Ermənistan Dövlət türk teatrosunu Cəfər Cabbarlının adı ilə adlandırmağı qərara almışdır (41).

Teatra görkəmli dramaturqun adı verildikdən sonra bütün kollektiv işini daha da canlandırırdı. Bu illərdə teatrın repertuarında əsas yeri C.Cabbarlının əsərləri tuturdu. «1905-ci ildə», «Almas», «Aydın», «Sevil» və s. kimi əsərlər C.Cab-

barlını bütün İrəvan teatrsevərlərinin sevimlisinə çevirmişdir.

C.Cabbarlının «1905-ci ildə» dramının afişasından məlum olur ki, əsər B.Qələndərli tərəfindən qoyulmuş, tamaşada Bakıdan dəvət edilmiş Rza Əfqanlı iştirak edəcək. Premyerada bir gün əvvəl Rza Əfqanlı ifa edəcəyi general qubernator obrazının 12 sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini vurğulayırdı. O, «Qızıl şəfəq» qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində general-qubernatoru səciyyələndirərək yazırdı:

«6. Sınıfı mənsubiyyəti - dvoryandır (əsilzadədir).

7. İradəsi – qəti sağlam və möhkəmdir.

8. Xasiyyəti-təbiəti – ağır, təmkinli, fəqət bir az əsəbi, qaraqabaq, ciddi, lakin lazım gəldikdə olduqca mülayim, üzügülər, zarafatçıdır.

9. Adəti - içki içən, qumar oynayan, söyüş söyən, ara qarışdıran, yalan danışandır.

10. Olduqca iti, dərin idraka malik bir adamdır...

Mən general-qubernator obrazını belə təhlil edib, bu verdiyim vəsiyyətlərə uyğun səhnədə davranarkən tamaşaçılar tərəfindən acı nifrət və qızgın söyüşlər ilə qarşılanıram» (56).

Əsərdə rus çarizminin Zaqafqaziya xalqları arasında düşmənçilik salmaqla «Parçala, hökm sür» siyasəti ifşa edilir. Əsərin uğurlu çıxmasında bütün aktyor heyətinin böyük zəhməti olmuşdu. Yuxarıda deyildiyi kimi, general - gubernator rolu hamıdan uğurlu alınmışdı.

Tamaşa haqqında Ə.İbrahim «Qızıl şəfəq» qəzetində böyük bir məqalə ilə çıxış etmişdi. O, əsəri, onun səhnə variantını, obrazları canlandıran aktyorların oyununu geniş təhlil etmişdir. Məqalə müəllifi qeyd edirdi ki, «4 ay bu əsər üzərində çalışan türk dövlət teatrosu kollektivi səhnə sənəti sahəsində irəliləmək, teatr sənətinin incə nöqtələrini mənimsəmək nöqtəyi-nəzərinə böyük şeylər qazanmışdır» (90).

Teatr kollektivi bu sahədəki uğurlarını davam etdirərək

1936-cı ildə «Od gəlini» əsərini tamaşaya qoymuşdu. Əsərdə Əli Zeynalov Elxan, Kamil Qubuşov Aqşin, Tura Mirzəyeva Solmaz, Yunis Nuri Yanar dağ, Abbasqulu Tağıyev Qorxmaz, Əziz Süleymanov Rəbi, Şakir Şahbazov Sönməz və başqaları oynadıqları rollarda öz sənətkarlıq qabiliyyətinin yüksək səviyyədə ifa etmişlər. Tamaşa haqqında Bünyadzadə M.A. «Qızıl şafəq» qəzetində haqsız tənqidlə çıxış etmişdir (39). 1940-cı ildə C.Cabbarlının «Aydın» əsəri yenidən həmin teatrın səhnəsində göründü.

Aydın rolunda Əli Zeynalov, Dövlət bəy rolunda H.Mirzəyev, Balaxan rolunda M.Qaraxanov uğurla çıxış etmişdilər. Ə.İbrahim tamaşa haqqında yazırdı: «10-12 il əvvəl həmin teatr «Aydın» pyesini bir dəfə də tamaşaya qoymuşdu. Lakin iki tamaşa arasında çox böyük fərq vardır (92). Hələ 1921-ci ildən Kənd Təsərrüfatının yenidən qurulması haqqında ÜİK(b) P qəbul etdiyi qərar 1928-29-cu illərdə reallaşmağa, kəndlərdə kolxozlar yaradılmağa başlandı. Bu, dramaturqlardan bu mövzu ilə bağlı əsərlər yazmağı tələb etməklə bərabər, teatrlara da belə mövzulara müraciət etməyi tövsiyə edirdi. Bu mövzuda C.Cabbarlının «Almas», M.İbrahimovun «Həyat» və s. kimi pyesləri Bakıda olduğu kimi, C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan teatrında da tamaşaya qoyulurdu. Teatrın kollektivindən təşviqat briqadası kimi istifadə edirdilər. Onlar müxtəlif şəhər və kəndlərə, kolxozlara gedir, öz tamaşa və çıxışları ilə din (xüsusilə islam), çadra əleyhinə, keçmiş adət və ənənələrə qarşı çıxışlar edirdilər. Maşın verilmədiyi üçün çox vaxt araba ilə, araba olmadıqda piyada kəndləri dolanırlar, onların qarşısında çıxış etməkdən əlavə, məhsul yığımında da onlara kömək edirdilər. Hətta qəzetlərdən biri aktyorların pambıq yığmaqla kolxozçulara kömək etdiyini təqdir etmək əvəzinə, onları tənqid etmişdi ki, sənəti pambıq səviyyəsinə düşürmüşlər. Heç elə bir il olmazdı ki, yay aylarında teatrın kollektivi

kənd zəhmətkeşlərinin yanına gedib onlar da öz çıxışları ilə kommunist partiyasına məhəbbət təşviq etməsinlər.

Teatrın aktyorları türk olduqları üçün əlaqədar təşkilatlar teatrın normal işləməsinə şərait yaratmırdılar. Teatrın büdcəsi o qədər az idi ki, Sundukyan adına Dövlət teatrının binasının icarəsi və paltarların alınması üçün kifayət etmirdi. Dövlət teatrının səhnəsini icarəyə verəndə elə qiymət tələb edirdilər ki, tamaşadan gələn gəlirin hamısı ancaq onu ödəyirdi.

Buna baxmayaraq teatr kollektivi ruhdan düşmür, partiyanın milli siyasətinə inanır, öz işini davam etdirirdi.

1934-36-cı illərdə teatrın repertuarına «Sevil», «Qısqancılıq», «Od gəlini», «Xatabala», «Od içində», «Fəridə» kimi pyesləri daxil etmiş, böyük uğurla tamaşaya qoya bilmişdir.

Teatr böyük türk dramaturqu Əbdülhəq Hamidin «Hind qızı» pyesini tamaşaya qoymuşdu. Əsərdə Tomsunun rolunu Əli Zeynalov, Raycaqan rolunu Yunis Nuri, Dikson rolunu Əziz Süleymanov və başqaları məharətlə oynamışdılar (91).

Bu aktyorlar İrəvanda Azərbaycan teatrının inkişafında böyük əmək sərf etmiş şəxslər idi. Sonralar Azərbaycanın görkəmli aktyorları kimi şöhrət qazanmış Əşrəf Yusifzadə, Kamil Qubuşov, Ətayə Əliyeva, İmamverdi Bağırov, Əyyub Haqverdiyev, Asəf Əlixanov və başqaları ilk yaradıcılıq fəaliyyətinə İrəvan Azərbaycan Teatrında başlamışlar.

1937-1938-ci illərdə daha da şiddətlənən repressiya sənət adamlarından da yan keçməmişdi. Bakıda A.Şərifzadə, Ü.Rəcəb və başqaları heç bir əsas olmadan güllələnmişdilər. Repressiya özünü İrəvanda da amansız şəkildə göstərirdi. Buna görə də teatrın böyük sənətkarları İsmayıl Dağıstanlı Eyvaz (1905-ci ildə), İsgəndər (Ölülər), Şaxbatinov (Qiyam) və s. surətləri yaratdıqdan sonra 1938-ci ildə İrəvanı tərk etmişdilər. İrəvanda Azərbaycan teatrında sənət ocağının inkişafında böyük rol oynamış, qısa müddət fəaliyyət göstərmiş Kazım

Ziya, İsmayıl Dağistanlı, Rza Əfqanlı, Kamil Qubuşov və başqaları 1938-ci ildə İrəvandan Bakıya köçməyə məcbur olmuşdular. 1937-38-ci illərdə teatr repertuarına Azərbaycan, rus, Avropa klassiklərinin əsərlərini daxil edərək «Hacı Qara», «Ölülər», «Otello», «Razlom», «Üzləşdirmə», «Yaşar», «Polad Qartal» və s. əsərləri daxil etmiş, yaradıcı kollektiv tərəfindən məharətlə oynanılmışdır.

Yunis Nuri Polad Qartal rolunda

Başqa teatrlar kimi, İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı da öz repertuarına yenidən baxaraq siyasi cəhətdən hakim ideologiyanın tələblərinə cavab verən tamaşalar göstərməyə başlamışdı. S.Vurğunun «Xanlar», «Vaqif», S.Rüstəmin, «Qaçaq Nəbi» pyesləri səhnəyə qoyulmuşdu. «Xanlar» pyesində Stalinin inqilabi fəaliyyəti təsvir olunur. «Qaçaq Nəbi» pyesində isə keçmiş mülkədar-kapitalist quruluşu tənqid edilirdi. Teatr bu mövsümdə Cəfər Cabbarlının «Aydın» pyesini də tamaşaya qoymuşdu. Bu əsər 1929-cu ildə oynanılmışdır. Bu tamaşalarla

yanaşı, teatr Ə.Haqverdiyevin «Pəri cadu» faciəsini və Molyerin «Jorj Danden» komediyasını da repertuara daxil etmişdi.

Molyerin bu komediyası öz-özlüyündə maraqlı bir süjet xəttinə malik idi. Quruluşçu rejissor Əli Şahsabahlı və aktyorlar öz rollarını elə ifa edirdilər ki, tamaşaçılar özlərini sanki XVII əsr Fransada baş verən hadisələrin iştirakçısı kimi hiss edirdilər. Əsər janr baxımından komediya olsa da, onda güclü ictimai motivlər özünə geniş yer tapır və onun ideya məzmununu aktyorlar məharətlə tamaşaçılara çatdırırdılar.

Əsərdə maliyyə problemləri nəticəsində Sotanvil kəndli Jorj Dandənə borclu düşür. Jorj Danden bundan istifadə edərək zadəgan olmaq xəyalına düşür və baron de Sotavilin qızı Anjelika ilə evlənir. Lakin zadəgan əxlaqı, meşşan təbiəti ilə kəndli geriliyi bir araya sığmır. Arvad ərinə bəyənmiş. Buna görə də Anjelika zadəgan Klintandranı özünə oynaş tutur və ərinin qısqançlığına heç bir əhəmiyyət vermir. Kəndli Jorj arvadının bu hərəkətlərindən ata-anasına şikayət etsə də, ona qulaq asmır və onu məzəmmət edirlər. Bir gün Anjelika Klintandra ilə keyfdən gecə yarı evə dönəndə əri onu evə buraxmır, nökar Koleni göndərir ki, qızın ata-anasını çağırınsın. Bu vaxt Anjelika özünü quyuya atır. Bundan qorxuya düşən Jorj özünü həyəətə atıb arvadını axtarır. Bu vaxt Anjelika ilə qulluqçu evə girib qapını bağlayır. Anjelikanın ata-anası gələndə qızlarını evdə, kürəkənlərini – Jorju həyətdə görürlər. Anjelika öz hərəkətlərini Jorjun boynuna ataraq qışqırır ki, o niyə bu vaxt kefdən gəlir.

H. Əlixanova Anjelika, H.Mirzəyev Jorj Danden, Əli Süleymanov Klitandra, Gülüzar Rəhimova Kleodinanı, İ.Hüseynov zadəgan Sotavili, Adrik Anjelikanın anası obrazlarını məharətlə yaradırlar. Molyerin bu əsərini tamaşaya qoyan Ə.Şahsabahlı bir həftə ondan əvvəl mətbuatda tamaşanın uğurlu alınacağını oxuculara və tamaşaçılara çatdırmışdı (163).

Çox əlamətdar bir cəhəti də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu da Azərbaycan dilinin musiqili, axıcı olduğu kimi, Azərbaycan musiqisinin də sürətlə hər bir millətin qəlbinə yol tapmasıdır. Böyük Vətən müharibəsi illərində musiqi ilə sözün vəhdətindən yoğrulmuş «Koroğlu» operası məhz bu cəhətlərinə görə bütün xalqlar tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Koroğlu xalqımızın «qullar qabağında gedən» qəhrəman oğludur. Təsadufi deyil ki, 1941-ci il iyulun 1-də radio ilə sovet xalqına müraciət edən Stalin düşməyə qarşı mübarizədə mətin olmaq üçün başqa xalqların qəhrəmanları sırasında Azərbaycan xalqının qəhrəman oğlu kimi Koroğlunun adını çəkmişdi. Bu əsərin üvertürasından tutmuş final səhnəsinə qədər öz möhtəşəm musiqisi ilə insanları mübarizəyə səsləyən böyük bir sənət əsəridir.

Buna görə də «Koroğlu» operası İrəvanda da tamaşaya qoyulmuşdu. Tamaşa göstərilməzdən əvvəl R.Xəlilov teatrın direktorundan müsahibə almışdı (189). 1936-1937-ci illərin repressiya dalğası yüngülvari şəkildə Səməd Vurğuna da toxunmuşdu. Ona görə də özünü bu dalğanın təhlükəsindən qorumaq üçün görkəmli sənətkar Stalinin bədii obrazını yaratmaq haqqında çox düşünmüş və nəhayət, 1939-cu ildə «Xanlar» pyesini yazmışdır. Əslində, bu əsəri tamaşaya qoyan M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dram Teatrı kimi, C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı da «dahi rəhbərin» obrazını səhnədə canlandırmaqla özlərini sığortalamaq istəyirdilər.

1940-cı il teatr mövsümündə İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı «Xanlar» pyesini tamaşaya qoydu. Əsərin quruluşçu rejissoru Baxşı Qələndərli göstərirdi ki, bu əsəri tamaşaya hazırlamaq üçün «Partiyamızın şanlı tarixini» daha yaxşı öyrənmək lazım gəlir. Onun üçün də mən ÜİK(b) P tarixinin qısa kursunu, Stalin yoldaşın həyat və fəaliyyəti, köhnə bolşeviklərin böyük Stalin haqqındakı xatirələrini, Tbilisidə 1 may nümayişi,

Stalin yoldaşın bütün qurultay və yığıncaqlardakı məruzə və çıxışlarını və s. materialları dərindən öyrənmişəm» (116).

Koba rolunun ifaçısı Əli Zeynalov bu işin məsuliyyətini tam dərk edirdi. Kiçik bir səhv aktyorun məhvinə səbəb ola bilərdi. Əli Zeynalov Koba obrazı üzərindəki işi, İ.Hüseynov - Məşədi Əzizbəyov, Əli Şahsabahlı - Şaumyan, A.Tağıyev - Xanlar obrazı ilə hesabat verirdilər (116).

Əsər tamaşaya qoyulduqdan sonra məlum oldu ki, həm rejissor, həm də aktyorlar üzərlərinə götürmüş olduqları vəzifələrin öhdəsindən uğurla gələ bilmişlər. Tamaşanı bütövlükdə xarakterizə edən M.Asim pyesin məzmununu və kollektivin işini yüksək qiymətləndirir (18). Müharibə dövrünün siyasəti tamaşaya qoyulan hər bir əsərin adamlarda vətənpərvərlik hissi oyatmasını tələb edirdi. Ona görə də teatr bu sahədə həmişə axtarış aparırdı. Yadelli işğalçılara qarşı adamlarda nifrət hissi oyadan, vətənpərvərlik duyğularını gücləndirən əsər axtaran teatr rəhbərliyi belə bir əsəri S.Vurğunun «Vaqif» pyesi nümunəsində tapdı. «Vaqif» pyesini Səməd Vurğun 1937-ci ildə yazmışdı, 1938-ci ildə Adil İsgəndərovun rejissorluğu ilə tamaşaya qoyulmuşdu. Bu pyesə görə şair Stalin mükafatı almışdı. Bundan üç il sonra Vətən Müharibəsi başlanması ərafəsində «Vaqif» C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dram Teatrında B.Qələndərli rejissorluğu ilə tamaşaya qoyuldu. Əsərdə B.Qələndərli XVIII əsr Azərbaycan həyatını, xalqımızın məişət tərzini, ənənələrini yüksək peşəkarlıqla tamaşaçıya çatdırı bilmişdi. Əli Zeynalov Vaqif, Ə.Suleymanov Vidadi, Ə.Şahsabahlı Qacar, M.Qaraxanov İbrahim xan, C.Əliyev Vəzir, H.Hüseynov Eldar, Ətayə Əliyeva Xuraman, H.Əlixanova Tamara rolunda çox uğurla çıxış etmişdilər (42).

Müharibə dövründə, «hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün» şüarı hakim olduğu illərdə məhəbbət mövzusunda əsərlər göstərmək aktualıqdan qaçmaq, dünyada gedən pro-

seslərə laqeydlik kimi dəyərləndirilirdi. Bu, Ə.Şahsabahlının Üzeyir Hacıbəyovun «Leyli və Məcnun» əsərini tamaşaya qoyduğu üçün geniş tənqiddə məruz qalmasının əsas səbəbi idi.

C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Teatrının vətənpərvərlik hissləri aşılaman uğurlu tamaşalarından biri də 1943-cü ilin mayında göstərdiyi «Nizami» pyesidir. Məlumdur ki, 1941-ci ildə böyük şairin anadan olmasının 800 illik yubileyi bütün SSRİ miqyasında, hətta blokada şəraitində olan Leninqradda da qeyd edilmişdir. Bu münasibətlə S.Vurğun «Fərhad və Şirin», M.S.Ordubadi «Qılınc və qələm» əsərlərini yazmışlar. M.Hüseyn də «Nizami» mövzusunda öz qələmini sınıamış, eyniadlı pyesi yazmışdır. Görkəmli alim, professor Mirəli Seyidov o vaxtlar İrəvan şəhərində yaşayarkən bu tamaşaya baxmış və əsər haqqında geniş rəy yazmışdı. Rəydə deyilir: «Əsərdə vətənpərvərlik hissi əsas götürülmüşdür. Sevgi isə ikinci plandadır. M.Hüseyn vətənpərvərlik hissini ön plana çəkməklə sevgi hissini ona yardımçı, köməkçi vermişdir... Dramada əsas ziddiyyət doğur. Nizami insanpərvər, vətənpərvər bir simadır. O vətəni, xalqı sevməyə çağırır...

Nizami rolunu Əli Zeynalov ifa edir... Afaq rolunu Ətəy Əliyeva oynayır... Əlixanova Məhsəti xanım rolunu tərifləyən bir surətdə oynadı (165).

1945-ci ildə Əli Zeynalov 11 il işlədiyi İrəvan Azərbaycan Dram Teatrının səhnəsində S.Vurğunun «Vaqif» əsərində Vaqif, «Oqtay Eloğlu» (C.Cabbarlı) əsərində Oqtay, Dezdamon «Günahsız müqəssirlər» (A.Ostrovski), Otello, Klandi (Şekspir), Hamlet (Şekspir), Baxşı «1905-ci ildə» (C.Cabbarlı), Koba «Xanlar (S.Vurğun) və s. kamil surətlər yaratdıqdan sonra 1946-cı ildə Bakıya döndü.

Əli Zeynalovun adı İrəvan teatrının tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır.

1944-cü ildə 6-cı Şekspir festivalının İrəvanda keçirilməsi

qərara alınır. İrəvan Azərbaycan teatri festivalda iştirak etmək hüququ qazanır və «Otello» tamaşasını ifa edərək, yüksək qiymətləndirilmişdir. Baş rejissor B.Qələndərli Otello rolunu oynamağı Ə.Zeynalova tapşırır. Ə.Zeynalov çox tərəddüddən və rejissorun təhrikindən sonra bu rolu oynamağa razılıq verir. Festivalda SSRİ-nin hər yerindən teatr xadimləri dəvət olunmuşdu. Bakıdan Mikayıl Rəfili, Mərziyə Davudova və Əziz Şərif gəlmişdilər. İrəvan Azərbaycan teatrının «Otello» tamaşası çox böyük uğur qazandı.

Otello rolunun ifaçısı Azərbaycanın xalq artisti Əli Zeynalov «İki ömrüm olsaydı» adlı kitabında yazır: «Şekspirşünas M.M.Morozov bizim tamaşa haqqında belə yazırdı: «Mən əsl festival tamaşasına baxdım». Əlbəttə, belə bir qiymət bizi çox sevindirirdi.

M.Morozovun o illərdə Moskvada ingilis dilində nəşr olunan «İnternasionale literature» jurnalında dərc etdirdiyi məqalədə belə sətirlər vardır: «...Otellonun ifaçısının şeirlə söylədiyi monoloqlar, elə bil Ərəbistan səhralarında irəliləyən karvanın qulaqları oxşayan zəng səslərini xatırladırdı. Azərbaycan şeir dili nə qədər gözəl, lirik və axıcıdır» (197, 67).

İrəvan teatrının görkəmli xadimlərindən biri Hidayət Oru bu tamaşanın dinləyicilərdə buraxdığı təsiri belə təsvir edir: «Münsiflər heyətinin üzvü, SSRİ xalq artisti A.Vasadze tamaşa vaxtı ayağa qalxıb uca səslə demişdi: «Bravo Zeynalov!» Professor Morozov teatrın «Otello» pyesi üzərində qısa, lakin mənalı bir qeyd etmişdi: «Mən Şekspir festivalında yalnız Azərbaycan (İrəvan – H.O.) teatrının «Otello»sundan ləzzət aldım» (81, 22). Şekspir festivalında çıxış edən Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Teatri SSRİ miqyasında fəaliyyət göstərən teatrlar içərisində öz şöhrətini və yerini qazana bilmişdi. Bu nailiyyətlərin əldə olunmasında qeyrətli Azərbaycan ziyalılarının və teatr kollektivinin böyük əməyi vardır. Teatrın

şərəfli tarixi yol keçməsinə müxtəlif vaxtlarda bu mədəniyyət ocağının direktorları olmuş N.Əfəndiyevin, İ.İsmayılovun, S.Rəhimovun, C.Sultanovun və B.Qələndərlinin də böyük xidmətləri olmuşdur.

Müharibə qurtardıqdan sonra teatr öz ənənələrinə sadıq qalaraq 1946-cı il dekabrın 8-də «Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah» əsərinin ilk tamaşasının 50 illiyi münasibətilə əsəri yenidən tamaşaya qoydu. Tamaşada İsfəndiyar Hüseynov (Müsyö Jordan), İbrahim Azəri (Məstəli şah), Məmmədbağır Qaraxanov (Hatəmxan ağa), Həsənağa Mirzəyev (Şahbaz bəy), Gülxar Rəhimova (Şərəfnisə), Züleyxa Xanbabayeva (Xanpəri), Nafailə Məmmədova (Gülçöhrə), Ziya (Qulaməli) rollarında uğurla çıxış etmişdilər (193).

Sovet hakimiyyəti dövründə ermənilər bircə gün də öz mənfur xislətlərindən əl çəkməmişdilər. Moskvanın təsiri ilə onlar Azərbaycan türklərinə bəzi güzəştlərə getsələr də, bundan öz məqsədləri üçün istifadə edirdilər. Hələ 1942-ci ildə A.İ.Mikoyanın hazırladığı layihə əsasında dekabr ayının 7-də SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin Azərbaycan xalqının Sibir və Qazaxıstana köçürülməsi haqqında məxfi qərar hazırlanmışdı, 1945-ci il noyabrın 21-də SSRİ Nazirlər Soveti xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanı köçürülməsi haqqında qərar vermişdi (157, 66).

Bu qərara əsasən müharibədən sonrakı illərdə xarici ölkələrdən Ermənistanı təqribən 100 min erməni köçüb gəlmişdir... Bu faktda erməni xalqı haqqında Kommunist Partiyasının və Sovet hökumətinin böyük qayğısı özünü bir daha parlaq surətdə göstərir (51, 24). Xaricdən ermənilərin axını zamanı bütün başqa ölkələrdə məskunlaşmış daşnak ünsürləri Ermənistanı köçmüşdü. Onların yerli kommunistlərlə birləşməsi azərbaycanlıları və onların bütün sahələrdəki fəaliyyətini məhdudlaşdırmışdı. Bu sıxıntı özünü teatrda da göstərirdi.

Getdikcə teatra gələnlər azalır, tamaşalar əvvəlki effektini itirirdi. Aktyorlar Ə.Zeynalovun, Ə.Əliyevanın, Z.Babayevanın, H.Mirzəyevin, İ.Hüseynovanın, G.Rəhimovanın, Ə.Süleymanovun, A.Tağıyevin və onlarla teatr fədaisinin ciddi söyləri nəticəsində teatr öz işini zəif də olsa davam etdirirdi. Belə ki, teatr kollektivi məktəblərə gedir, rayon və kəndlərdə kolxozçular və məktəblər üçün tamaşalar göstərirdilər. Onların repertuarında gənc Azərbaycan dramaturqu İlyas Əfəndiyevin «İşıqlı yollar» pyesi əsas yer tuturdu. Bu pyesi göstərə bilmək üçün rejissorlar hər şeyə əl atırdılar. Məsələn, raykom katibi kişi olduğu halda, onu qadın surəti və qadın rolu ilə əvəz etmişdilər. Bu da kömək etmədi. 1949-cu ildə S.S.Axundovun «Eşq və intiqam» pyesini tamaşaya qoydular (43).

Baxşı Qələndərli teatrın bağlanma təhlükəsinin qarşısını almaq üçün yollar axtarırdı. O, yenə S.Vurğun dramaturgiyasına müraciət etdi. Məqsəd güclü əsərlə tamaşaçıları teatra cəlb etmək idi. Ona görə də 1949-cu ilin əvvəllərində S.Vurğunun «Fərhad və Şirin» pyesini tamaşaya qoydu. Baş rolda – Fərhad rolunda Ə.Zeynalov, Şirin rolunda Z.Teryan, Azərbaycanla rolunda Məcidov, Xosrov rolunda A.Tağıyev, Şapur rolunda Qaraxanov, Fitnə rolunda G.Rəhimova, baş vəzir rolunda Z.Şahbazov çıxış edirdilər. Bu tamaşanın uğurları haqqında o vaxt geniş rəy yazmış olan Ə.Nağıyev və M.Seyidov deyirdilər: «Fərhad və Şirin» dramını müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoymaqla C.Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Dram teatrı kollektivi bir daha öz yaradıcılıq iqtidarını və vətən müharibəsi günlərində fədakar əməklə xalqa xidmət etdiyini nümayiş etdirir» (143).

Teatrın inkişafında, gənc aktyorların püxtələşməsində bu sənət ocağının rejissoru əməkdar incəsənət xadimi Baxşı Qələndərlinin də böyük xidməti olmuşdur. O, teatrda işlədiyi müddətdə «Otello» (Şekspir), «Sevil» (C.Cabbarlı), «Hacı Qara»

(M.F.Axundov), «Günahsız müqəssirlər» (Ostrovski), «Ölülər» (C.Məmmədquluzadə), «Xanlar» (S.Vurğun), «Yaşar», «Od gəlini», «1905-ci ildə» (C.Cabbarlı) əsərlərinin quruluşlarını vermiş, tamaşaların böyük uğur qazanmasını təmin etmişdir.

Buna baxmayaraq, İrəvanda azərbaycanlı əhalinin azalması teatrın fəaliyyətini dayandıрмаğa məcbur edən faktorlardan biri idi. SSRİ Nazirlər Sovetinin «Kolkhozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərar azərbaycanlıların deportasiyası üçün başlıca sənəd oldu.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, böyük uğurlara imza atan İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı 1949-cu ildə öz fəaliyyətini dayandırdı.

Beləliklə, İrəvanda Azərbaycan teatrının ikinci dövrü yarımfaciəli bir şəkildə sona çatdı. Teatrın üçüncü dövrü 1967-1988-ci illəri əhatə edəcək ki, bu dövr bizim araşdırma mövzumuza aid deyil. Deməli:

a) teatrın birinci dövrünü tədqiqatçılar sovet rejimi zamanında siyasət xatirinə 1886-1918, ikinci dövrünü 1922-1928, üçüncü Dövlət Statuslu dövr kimi 1928-1949, dördüncü dövrü kimi 1949-1987-ci illəri götürürlər.

Biz isə belə hesab edirik ki, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan (29 noyabr 1920) sonra heç nə dəyişməmiş, sadəcə olaraq daşnak ideologiyası bolşevizmin qırmızı örtüyünə bürünmüşdü. Birinci fəsildə gördüyümüz kimi, erməni «kommunistləri» bircə gün belə «böyük Ermənistan» xülyasını yaddan çıxarmamış, bircə gün türkə qarşı nifrətlərini unutmamışlar. Sadəcə olaraq bolşevizm rejimi ilə əlbir olub daşnakların edə bilmədiyindən daha çox etmişlər.

Ona görə də biz İrəvan Azərbaycan teatrının tarixini aşağıdakı kimi dövrləşdirməyi daha elmi hesab edirik:

- 1) Təşəkkül və formalaşma dövrü (1882-1929);
- 2) Dövlət Statuslu yüksəliş dövrü (1929-1949);
- 3) Dövlət Statuslu yeni dövr (1967-1988).

Əksər xalqların mədəniyyət tarixində milli teatr milli dramaturgiyaya nisbətən çox tez yaranır. Bu fikrin təsdiqi Azərbaycan teatrı və dramaturgiyasının timsalında da öz əksini tapır. Azərbaycanda tamaşalar göstərilməsi tarixi qədim olsa da, milli dramaturgiyamızın yaranması 1850-ci ilə aiddir. Azərbaycan teatrının ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan və Tiflis şəhərlərindəki Azərbaycan teatrları da məhz bu yolu keçmişlər. İlk əvvəl teatr, sonra isə yerli dramaturqlar nəslə yaranmışdır. İrəvan mühitində yaşayan Azərbaycan ziyalıları teatr sənətinin milli mədəniyyətin inkişafındakı rolunu dərk edərək hələ 1882-ci ildən tamaşalar göstərməyə başlayan Azərbaycan ziyalıları – həvəskarlar, sonra peşəkar sənətkarlar İrəvanda Azərbaycan teatrını yaratmışlar. Teatrın normal fəaliyyəti tamaşaçılarda maraq oyatmaq üçün yerli dramaturqların mövcudluğu vacib şərtidir. İrəvanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1934-cü ildə aprel ayının 12-də istedadlı dramaturq Nəsim Əfəndiyevin «Od içində» pyesi İrəvan teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Bu yerli sənətkar tərəfindən yerli problemləri işıqlandıran ilk əsər idi. Sonralar sənətkarın «Qısqançlıq» dramı da tamaşaya qoyulmuşdu. Bu əsər Nəsim Əfəndiyevin «Od içində» pyesidir. 1935-ci ildə Ermənistan ŞYİ Türk bölməsinin katibi Nəsim Əfəndiyevin redaktorluğu ilə buraxılan «On beş il» (151) adlı dərgidə Nəsimin özü haqqında kiçik bir qeydinə rast gəlirik. Oradan öyrənirik ki, o, C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının direktorudur. Onun «Od içində», «Qısqançlıq» adlı pyesləri həmin teatrın səhnəsində oynanılmış və qeyd yazılan dövrdə «Məhkəmədə», «Üsyan» əsərlərinin üzərində işləyir (151, 31). Bundan əlavə, bir sıra yerli azərbaycanlı dramaturqların

əsərləri də həmin teatrın səhnəsində oynanmışdır. Amma həmin dramların heç biri əlimizdə olmadığından onların haqqında söhbət azmaq bir qədər çətindir. Nəsim Əfəndiyevin özünün də yuxarıda adı çəkilən "Od içində" əsərindən başqa digər pyesləri ya tamamlanmamış, ya da teatra təqdim olunmadığı üçün çap da olunmamışdır. Bunun səbəbi aydındır. Çünki 1936-cı ildə repressiya başlandığı üçün az-çox üzde olan ziyalılar haqqında qərəzli məqalələr yazılıb, onların məhvi üçün zəmin yaradılırdı. Bu səbəbdən də Nəsim Əfəndiyevin başqa pyesləri səhnə özü görmədi. «Od içində» pyesi 1934-cü il aprelin 12-də tamaşaya qoyulan kimi «Qızıl şəfəq» qəzetində Ə.İbrahimin məqaləsi çap olundu. Tamaşadan 10 gün sonra çap olunan bu məqalə qəzetin iki nömrəsində getmişdir. Məqalədə pyesin özünün uğurlu olduğu, amma tamaşada qüsurlara yer verildiyi göstərilir (94). Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, pyes 1935-ci ildə kitab halında çap ediləndə (55) kitabın redaktoru M.Hüseynov yazdığı müqəddimədə plagiatlıq edərək Ə.İbrahimin məqaləsini köçürmüşdür.

Bu əsər Nəsim Əfəndiyevin ilk pyesi olduğu kimi, İrəvan Azərbaycan teatrında da ilk yerli dramaturqun əsəri idi. Əsər tamaşaya qoyulandan sonra mayın 12-də yazıçılar evində onun disputu keçirilmişdir.

«Od içində» pyesinin istər tamaşası haqqındakı resenziyasında, istərsə də kitabın müqəddiməsində dramaturq Nəsim Əfəndiyevə görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlının böyük təsiri olduğu göstərilir. Hətta onu C.Cabbarlının «Yaşar» pyesini «Od içində» adı ilə özünüküləşdirdiyini deyənlər də var idi. Əlbəttə, bu qərəzli mülahizə idi.

Doğrudur, burada bəzi oxşar cəhətlər olduğu üçün hər iki pyesin personajları arasında bəzi paralellər aparmaq da olar. Burada müəyyən qədər mövzu və ideya oxşarlığı da vardır. Xüsusilə, İmamyarla Alnağı surətləri bir-birinə çox oxşayır.

Hər ikisi hiyləgərdir. Hər ikisi öz işini əlaltından görür, şirin dili ilə hamını aldada bilir. Hər cümləsində İmamyar «Ay pir olmuş», «Qardaşoğlu», «Elə deyil, qardaşoğlu, bəlkə mən qanmıram» sözlərini işlədərək özünü yumşaq təbiətli, alicənab bir adam kimi göstərir. Alnağı isə bütün cümlələrində «Mən öz sözümü demişəm» deyə fikrini yumşaltmağa çalışır.

C.Cabbarlının Yaşarı, N.Əfəndiyevin Qubadının bir növ prototipidir. Yaşar da var qüvvəsi ilə işə girişir, qələbəsinə inanır, amma gənc olduğu üçün (İmamyara inandığı üçün) səhvlərə yol verir. «Od içində»ki Qubad da gəncdir, enerjilidir. Alnağının şirin sözlərinə inanır, qolçomaqların yandırdığı zavodunu söndürmək üçün sevgilisi, kənd müəlliməsi Xədicə ilə bərabər özünü alovun içinə atır.

Belə ədəbi paralellər çox aparmaq olar. Amma N.Əfəndiyevin əsərinin orijinal olmadığını söyləmək ədalətsizlik olardı.

«Od içində» pyesini o vaxtlar Stalinin ÜİK(b) P MK-nın 1933-cü il yanvar «plenumundakı çıxışı ilə əlaqələndirirdilər. Stalin həmin plenumda demişdi: sinfi düşməni kolxozdan xaricdə axtaranlar, onları vəhşi heyvan sifətli, iri dişli, boynu yoğun (əлиндə lüləli tüfənglər olan) adamlar şəklində axtarırlar. Amma indi çoxdan belə qolçomaqlar üzde yoxdur» (55, 10).

Yəni kolxoz quruluşunun düşmənləri öz cildini dəyişmiş, üzlərinə yeni maska taxmışlar. Stalinin bu sözlərini vaxtı ilə C.Cabbarlının «Yaşar» pyesinə də aid edirdilər. Amma C.Cabbarlı «Yaşar»ı Stalinin çıxışından bir il əvvəl yazmışdı.

«Od içində» pyesindəki hadisələr səhnə əsərlərinə xas olan dinamik inkişafda verilmişdir. Əsərin qısa məzmunu belədir. Alnağı adlı birisi özünü Bakı fəhləsi kimi (proletar) təqdim edir. Guya rus təhsillidir. O, hamıya özünü xeyirxah bir insan kimi göstərir. Buna görə də rayon təşkilatlarının etibarını qazanır, kənddə böyük ixtiyar sahibinə çevrilir. Hətta onun səhv fikirləri qarşısında sağlam düşüncəli Qubad və onun

həmfikirləri belə təslim olmaq məcburiyyəti qarşısında qalırlar. Qubad dəfələrlə Alnağıya sübut etmək istəyir ki, ortabab kəndli olan Şahqulunu incitmək, onun bağıni dağıtmaq olmaz. Amma, Alnağı yaxşı başa düşür ki, kənddə nifaq salmaq üçün bundan yaxşı üsul yoxdur. Əslində Şahqulunun bağı zavod üçün münasib deyil. Amma Alnağı zavodu məhz Şahqulunun bağında tikdirir. Ona rayon torpaq şöbəsinin müdiri Fərhadov kömək edir. Alnağının qızı Balnazın bişirdiyi plovdan yeyərək onu müdafiə edir. Alnağı öz məqsədinə çatmaq üçün qızı Balnazdan istifadə edir. Onu kef məclisində oynadır, oxudur, hətta ona şərab içirdir ki, ona köhnəpərəst deməsinlər. Əsərdə Qubad Xədicə xətti ilə də maraqlı şəkildə inkişaf etdirilir. Xədicə kəndə gəlmiş gənc müəllimədir. O, dünyagörüşü özü ilə uyğun gələn təmiz qəlbli gənc partiyaçı, briqadir Qubadı sevir. Qubadın da ona olan məhəbbətini həmişə hiss edir. Qolçomaq Hacı Aslanın oğlu M.Qasım Xədicəni öz tərəfinə çəkmək üçün Qubada iftira edir. Balnaz da Qubadı özünə tərəf çəkmək üçün Xədicəni hədələyir. Alnağı kənddə ən gözüaçıq və barışmaz düşməni olan Qubadı aradan götürmək üçün onu partladılacaq qayanın yanına göndərir. Partlayış vaxtından tez olduğu üçün Qubad ağır yaralanır. Alnağının ifşasının birinci mərhələsi də buradan başlanır.

Qubad başda olmaqla Yazgəldimin, Mahmudun Alnağıya və onun qurduğu tələyə qarşı mübarizəsi güclənir. Alnağı qızı Balnazın hesabdar Muradın köməyi ilə Qubad və Xədicəni ləkələmək, onları nüfuzdan salmaq və əxlaqsız adamlar kimi işdən uzaqlaşdırmaq istəyir. Bu qurğusu da baş tutmur. Onlar nişanlanırlar. Alnağı incik Şahquludan istifadə edir. Dostu Hacı Aslanla birlikdə Şahqulunu da öyrədirlər ki, yuxarıdakılar onun bağıni alıb yerində zavod tikirlər. Əgər zavodu yandırsa, yerində bağıni yenidən sala bilər. Onlar neft qabını Şahquluya verib «yandır» – deyər təhrik edirlər. Bu vaxt Şah-

qulunun oğlu Məmmədyar gəlir. Atasına yalvarır ki, zavodu yandırməsin. Məmmədyar gələn kimi Alnağı və Hacı Aslan gizlənir. Burada əsərdən maraqlı bir müqayisəni misal gətirmək çox yerinə düşərdi:

Məmmədyar:

- Ata, uyma onlara, bu yol səni uçuruma, odlar içinə aparır!

Şahqulu:

- Əl-ayağa dolaşma, bala!

Məmmədyar:

- Aman ata! səni aldatmışlar, sən ölümə, odlar içinə gedirsən (atasının qolundan tutur).

Şahqulu:

- Oğul, mən ölmüşəm!

Məmmədyar:

- Səni and verirəm inandığın allaha, Məhəmmədə o Qurana ayağının altına salıram, ayaqlayıb keçmə.

Şahqulu:

- İnanmıram, köməyim olmayanın hamısını ayaqlıyacam (55, 120).

Məmmədyar atasını fikrindən döndərə bilmədiyi üçün kəndə qaçıb haray salmaq istərkən Hacı Aslan onun başından dəmirlə vurur. Şahqulu zavoda od vurub qaçır. Alov asimana qalxır. Bu vaxt Qubad və Xədicə gəzməkdən gəlirkən alovu görürlər. Qubad özünü odun içinə atıb yanğını söndürmək istəyir. Mahmud, Heydər, Alnağı və başqa adamlar da gəlir. Qubadı cani kimi tuturlar, hətta gözətçi Babacan onu güllə ilə vurmaq istəyir. Xədicə tələş keçirir. Rayon siyasi şöbəsinin rəisi Eyvazov da buraya gəlir. O da Qubaddan şübhələnir. Hətta onun tapançasını açıb, Rayon Partiya Komitəsinin katibi Həsətovdan xahiş edir ki, təcili məhkəmə heyəti göndərsin və sabah Qubadın güllələnməyini bildirir.

Məmmədyar qanın içində özünü bura yetirir. Bu vaxt

Şahqulu da buraya gəlir. Yazgəldi Raykomun Alnağı haqqında topladığı materialı Eyvazova verir. Hər şey aydınlaşır. Baş siyasi idarənin məlumatına görə, Alnağı qolçomaq kimi ifşa edilməlidir. Əsər Eyvazovun təntənəli sözləri ilə bitir və pyesin son akkordu kimi səslənir.

Əsər bütövlükdə götürülsə, dövrü üçün böyük qiymətə layiqdir. Amma burada bəzi artıq səhnələr, hadisələr, hətta sürətlər vardır. Məsələn, Hacının evindəki şənlik məclisi, Əfşan surəti tamamilə ixitsar edilə bilər.

İrəvan Dövlət türk teatrının tamaşaya qoyduğu ikinci yerli əsər yenə Nəsim Əfəndiyevə məxsusdur. «Qısqanclıq» adlanan həmin pyes gənc dramaturq Nəsim Əfəndiyevin artıq ikinci pyesidir. Burada da Nəsim Əfəndiyev C.Cabbarlı ənənəsinə sadıq qalmışdır. Belə ki, C.Cabbarlıda «Yaşar» «Almaz»ın davamı olduğu kimi, Nəsim Əfəndiyevdə də «Qısqanclıq» «Od içində»nin davamı sayıla bilər. 1936-cı il yanvar ayının 13-də tamaşaya qoyulmuşdur. Ə.İbrahim əvvəlki pyesə obyektiv yanaşdığı kimi, bu əsərə də obyektiv qiymət verən «Qısqanclıq» adlı rəy yazmışdır (93).

Əsərdə kənddə gedən mübarizədən bəhs edilir. Burada Alnağının mənfə mənada davamçısı Mürsəldir. Mürsəl öz namuslu əməylə, təmiz vicdanı ilə bütün rayon miqyasında hörmət qazanmış Gülşəni ləkələmək, onun haqqında böhtanlar yaymaq əri Rasimin gözündən salmaq istəyir. Rasim gənc olduğu üçün Mürsəlin çirkin niyyətinin mahiyyətini başa düşmür və çox asanlıqla Gülşəni qısqanır. Əsərdə Şənbül, Şərif kimi bitkin surətlər də vardır. Dramaturqun bacarığı onda özünü göstərir ki, o Rasimin qısqanclığını məişət çərçivəsindən kənara çıxaraq onu bədii cəhətdən ümumiləşdirir və əsas münaqişə xəttini həmin mənfə surətin fəaliyyəti ilə bağlaya bilər.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Nəsim Əfəndiyev «Məhkəmədə» və «Üçlər» adlı pyeslər üzərində işləyirdi. Amma 1930-cu ildən

başlayan repressiya 1936-cı ilin sonlarında güclənməyə başladı, 1937-1938-ci illərdə isə özünün ən yüksək həddinə çatdı. Repressiyanın birinci hədəfi ziyalılar idi. Ona görə də Nəsim Əfəndiyevi təqib etməyə başladılar. Əvvəlki fəsildə adını çəkdiyimiz məqalədə onu plagiat, ziyankar kimi təqdim edirdilər, «Nəsim Əfəndiyevin maskası dəxi yırtılmalıdır» adlı məqalədə Alnağıya, Mürsələ deyilən sözləri onun özünə aid edirdilər. Cəmi bir neçə ay əvvəl Nəsim Əfəndiyevin yaradıcılığı yüksək qiymətləndirildiyi halda, 1936-cı ilin sentyabrında onun haqqında «Qızıl şafəq» qəzeti yazırdı:

«Hiyləgər Nəsim Molla Vəli oğlu Əfəndiyev... Türk Teatr Komsomol təşkilatı himayəsi altında gizlənərək nəzərdən qaçmışdır. Nəsim bu günə qədər özünün və qardaşlarının əksinqilabi hərəkətlərini təşkilatdan gizlətməmiş və gizlətməkdə davam etməkdədir... Nəsimin Sovet aparatında və Komsomolda qalması, əlbəttə, mümkün deyil. Bu barədə incəsənət idarəsi və komsomol komitəsi öz mübariz qərarını verməlidir» (36). Belə təqiblərə görə Nəsim Əfəndiyev İrəvanı tərk etmişdir.

Belə bir şəraitdə İrəvan mühitində dramaturgiyadan danışmaq bir qədər çətindir. Ziyalıların bir qismi Azərbaycana və müxtəlif şəhərlərə üz tutmuş, bir qismi isə orada həbs edilmiş, ona görə də bir neçə ildən sonra C.Cabbarlı adına teatr istər-istəməz öz fəaliyyətini dayandırmalı olmuşdu.

2.6. Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri problemləri

Tədqiq etdiyimiz dövrdə İrəvanda ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın inkişafı özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilməkdədir. Belə ki, 1918-1920-cu illərdə daşnakların soyqırım siyasəti nəticəsində azərbaycanlı ziyalıların bir qisminin məhv edilməsi, digər qisminin isə mühacirət etməsi İrəvanda ədəbi prosesin müəyyən bir zaman kəsiyində tənəzzülünə

səbəb olmuşdur. Peşəkar ədəbiyyatşünasların yetişməsi üçün müəyyən vaxt tələb olduğundan bu sahədə özünü bürüzə verən mütəxəssis qıtlığı ədəbi-nəzəri fikrin inkişafına mane olmuşdur. Elə buna görə də 1950-ci ilə qədər İrəvan ədəbi mühitində ədəbiyyatın nəzəri problemləri ilə peşəkar tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan daha çox yazıçılar məşğul olmuşdur. Təxminən ötən əsrin ortalarından başlayaraq peşəkar tənqidçi və ədəbiyyatşünasların ədəbi mühitdə görünməyə başlaması bu sahədə müəyyən canlanmadan xəbər verir.

O dövrün mətbuatında da ədəbiyyatın nəzəri problemlərinə həsr edilmiş əsərlərə nadir hallarda təsadüf olunur. Ədəbiyyat tarixinə həsr olunmuş tədqiqatlar içərisində görkəmli folklorşünas alim professor Fərhad Fərhadovun 1946-cı ildə qiyabi pədoqoji institutun tələbələri üçün yazdığı «XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerkləri» adlı kitabı diqqəti cəlb edir (72). Burada müəllif əhatəli və sistemli tədqiqat aparmış, Azərbaycan ədəbiyyatının bəhs olunan mərhələsi haqqında canlı təsəvvür yaratmağa çalışmışdır.

Görkəmli mifoloq alim Mirəli Seyidov, folklorşünas professor Fərhad Fərhadov, professor Bağır Bağirov və başqaları məhz İrəvan ədəbi mühitində yetişib formalaşmış, lakin sonralar oradakı dözülməz şəraitdən Azərbaycana gəlmiş və burada yaşamışlar.

Bu səbəbdən də ədəbiyyatşünaslığın bir qolu olan ədəbiyyat nəzəriyyəsi də İrəvanda biz tədqiq etdiyimiz dövrdə, demək olar ki, bir o qədər inkişaf etməmişdir. İrəvanda ədəbi-elmi fikir iki şəkildə özünü göstərirdi:

1) Yazıçılar İttifaqı azərbaycanlı bölməsinin təşkil etdiyi disput-müzakirələr;

2) Bu və ya digər bədii əsər, yaxud yazıçı haqqında dərc edilən məqalələr.

Azərbaycanlı bölməsində əksər tamaşaların, yeni çıxmış

kitabların disputu keçirilir və burada tənqidçilər, yazıçı və şairlər bu və ya digər məsələyə dair öz elmi-nəzəri mülahizələri ilə çıxış edirdilər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində yeganə mətbu orqan olan «Zəngi», sonralar «Qızıl şəfəq», «Sovet Ermənistanı» adı ilə işıq üzü görmüş bu qəzet Azərbaycan dilində cərəyan edən ədəbi hadisələrə qarşı çox həssas idi. Elə bir ədəbi hadisə olmazdı ki, o, dərhal həmin qəzetin səhifəsində işıqlandırılmasın. Əlbəttə, daha məhsuldar olan şair və yazıçıların əsərləri haqqında tənqidi məqalə və resenziyalar daha çox çap olunurdu. Yenicə təşəkkül tapmaqda olan estetik fikir 30-cu illərdən başlayaraq rəsmi şəkildə sosialist realizmi çərçivəsinə salındı: faktiki olaraq hər bir əsərə, hər bir sənətkarın yaradıcılığına, hər bir ədəbi hadisəyə yalnız sosialist realizmi prinsiplərinə söykənərək qiymət vermək olardı. Lakin bununla belə hətta bu dar çərçivədə də ədəbiyyatşünaslıqda və tənqiddə müəyyən inkişaf müşahidə olunur. Bu illərdən başlayaraq ədəbiyyatşünaslığın əhatə dairəsi genişlənir, yeni ədəbi qüvvələr yetişir və onların yaradıcılığında mövcud dövrün ideya-siyasi, sosial-iqtisadi, ədəbi-mədəni həyatını əks etdirən bədii əsərlər yaranmağa başlayırdı. Beləliklə, 1935-ci illərdən sonra İrəvanda peşəkar tənqidçilər məktəbi yaranmaqda idi. Bunların sırasında Adil Axundovu, Əbülfət İbrahimi, Sərdar Cəlali, Nəsim Əfəndiyevi, Mirəli Seyidovu, Mehdi Tağızadəni, Lətif Hüseynzadəni, Müzəffər Nəsirlini, Əkbər İrəvanlıni, Lətif Hüseynovu və başqalarını göstərmək olar. Nəsim Əfəndiyev daha çox şairlərin bədii yaradıcılığını dəyərləndirməyə çalışırdı, yəni daha çox poeziyadan yazırdı. Onun Abbas Tahir haqqında bir neçə tənqidi məqaləsi çap olunmuşdu. Abbas Tahir yaradıcılığı haqqında yuxarıda bəhs etdiyimizdən burada o haqda geniş danışmağa lüzum görmürük. Abbas Tahirin imzası mətbuatda görünəndən (1928-ci il) 6 il sonra o, artıq ədəbi tən-

qıdın diqqətini cəlb etməyə başladı. 1934-cü ildə Abbas Tahir və Əbülfət Rəhimovun yaradıcılığını qiymətləndirən Nəsim Əfəndiyev qeyd edir ki, «Abbas Tahirin əlimizdəki əsərlərində 31-ci ildə çap olunmuş «Zərbə» kitabındakı şeirlərinin ümumi təsiri pis olmasa da, yaxşı da deyildi» (4). Bu məqalədə Əbülfət Rəhimovla Abbas Tahir yaradıcılığının ümumi icmalı verilmiş və birincinin hələ lazımı səviyyədə yüksəlmədiyini, ikincinin isə artıq sovet şairindən tələb olunan səviyyəyə can atmasını göstərir. Eyni fikri biz N.Əfəndiyevin «On beş il» adlı almanaxdakı rəyində də görürük (151, 8).

Abbas Tahirin yaradıcılığı ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində idi. Tənqidçi Ə.İbrahim 1935-ci ildə Abbas Tahir yaradıcılığını təhlilə cəlb edərək onun uğurları ilə yanaşı çatışmayan cəhətlərini göstərir. Şeir sənətinin incəliklərinə dərinlən bələd olmadığını, ədəbi dilinin zəifliyini, şeirlərində bədii təsvir vasitələrindən mükəmməl şəkildə yararlanma bilməməsini qeyd edir (196, 121). Onu da göstərmək lazımdır ki, dövrü mətbuatda Abbas Tahir yaradıcılığına münasibət birmənalı olmamışdır. Əgər 1934-35-ci illərdə onun yaradıcılığı ciddi tənqid olunurdusa, 1947-ci ildə onun həmin dövr yaradıcılığı yüksək dəyərləndirilir. Cəlal Sərdar, Abbas Tahir yaradıcılığını 1930-1934-cü illərdə yazdığı şeirlərinin zamanına görə çox əhəmiyyətli və xarakterik olduğunu göstərməklə yanaşı şairin geniş yaradıcılıq potensialına malik olduğunu və ədəbi cəhətdən püxtələşdiyini, kamil bədii nümunələr yaratmaq iqtidarında olduğunu, şeirlərində fikir aydınlığının, tərəvətliliyin, səmimiyyətin, poetik hisslərin nəzərə çarpdığını xüsusi qeyd edir (85).

Tədqiq etdiyimiz dövrün İrəvan şairləri içərisində Cəlal Sərdar da diqqəti cəlb edir. O yaradıcılığa «Qızıl Şəfəq» qəzetində şeirlərini çap etdirməklə başlamışdır. Abbas Tahirin və eləcə də digər sənətkarların ilk yaradıcılıq addımlarında olan nöqsan və qüsurlar Sərdar Cəlalin yaradıcılığında da

özünü göstərir. Amma şairin sənətinə olan bağlılığı onun bədii yaradıcılığının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Şairin mövzu seçmək, ona yanaşma sənəti, ədəbi priyomlardan istifadə etmək bacarığı sənətkarın ədəbi cəhətdən formalaşmasının və püxtələşməsinin göstəricisidir. Sərdar Cəlalin poeziyasında ana məhəbbəti, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq qırmızı bir xətt kimi keçir. Onun yaratdığı bədii nümunələr ədəbi tənqidin diqqətini özünə cəlb edərək yaradıcılığının yüksələn xətt üzrə inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Tənqidçi Lətif Hüseynov Sərdar Cəlalin yaradıcılığını təhlil süzğəcindən keçirərək onun «1936-cı ildən başlayaraq lirikasında səmimiyyəti, sadəliyi, dilindəki canlanmanı, obrazların mükəmməlliyini» (85) qeyd edərək, yaradıcılığının kamilləşdiyini göstərir.

İrəvan ədəbi mühitində yazıçı, publisist kimi 1940-cı illərdə mətbuat səhifələrində görünən Əkbər İrəvanlı daha çox diqqəti cəlb edir. 1947-ci ildə onun «Günəşli ölkəm» adlı hekayə və oçerklərdən ibarət kitabı nəşr edilmişdi. Bu da ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etmiş və yüksək qiymətləndirilmişdi (177). Kitabda dərc edilən «O qız ölməzdir», «Xilaskar», «Qanlı dəsmal və qurumuş bənövşə», «Vəfa», «Unudulmaz iki gecə», «Bakı yollarında» və s. hekayə və oçerklərində sovet adamlarının vətənpərvərliyi, beynəlmiləçilik duyğuları, qələbəyə inamları, düşməne nifrətləri inandırıcı şəkildə və özünəməxsus bədii üsullarla verilmişdir.

Maraqlıdır ki, tənqidçilər bütövlükdə azərbaycanlı bölməsinin üzvü olan ədiblərin əsərlərini, ədəbiyyatın ümumi durumunu təhlilə cəlb edirdilər. Əbülfət İbrahim, Nəsim Əfəndiyevin bir sıra bu tipli məqalələri bütövlükdə İrəvan ədəbi mühitinin düzgün qiymətləndirilməsinə həsr edilmişdir.

İkinci dünya müharibəsinin qızgın çağında 1942-ci ilin payızında «Moskva» (İrəvanda) kinoteatrının hər iki salonunda «Səbuhi» filmi göstərilir. M.Rəfilinin ssenarisi əsasında çəkilmiş

Azərbaycan filmində ilk əsərlərindən olan «Səbuhi» böyük dramaturq və ictimai xadim M.Axundovun həyat və fəaliyyətindən bəhs edir. O, Tiflisdə yaşayır, bir müddət sonra uzun illər sevdiyi Tubu xanım da Tiflisə gəlir. Səbuhi və Tubu öz məhəbbətlərini gerçəkləşdirərək toy məclisi qururlar. Səbuhinin yaxın dostları A.Bakıxanov, Aşıq Səttar və başqaları məclisdə iştirak edirlər. Bu zaman molla Şeyx Əli məclisə gəlir. Toyun müsəlman qaydasında keçirilmədiyini görən Şeyx Əli ilə Səbuhi arasında mübahisə yaranır. Tubu xanımın çadrasız, açıq-saçıq geyinməsi dini fanatları Səbuhiyə qarşı mübarizəyə təhrik edir. Səbuhi Aşıq Səttarla məscidə gəlib camaatı mollalara inanmamağa çağırır, cəhalətpərəstlər onu xəncərlə vurmaq istədikdə aşıq Səttar özünü irəli verir və xəncər ona dəyir. Bir müddət keçəndən sonra Səttar sağalır. Səttar, Səbuhi və Tubu Tiflisdə Kür çayı sahilinə gələrək orada bir qayanın üstündə vida görüşü keçirirlər. Səbuhi onları bədbinləşməyə qoymur və deyir: «Eybi yoxdur, Tubu, bir vaxt gələcəkdir ki, xalq bizim evin xarabalıqları üzərində öz xoşbəxt həyatını quracaqdır» (167).

Görkəmli dramaturq M.F.Axundovun ömür yolunun son dərəcə mühüm bir dövrünə həsr olunmuş bu film Qərbi Azərbaycan türklərində böyük maraq oyatmışdır. Həm tamaşaçı kütləsinin, həm də ədəbi ictimaiyyətin filmə münasibəti əsər haqqında mətbuatda çap olunan resenziyalarda öz əksini tapmışdır.

Müharibə illərində və ondan sonra kinofilmlərə ən çox və sanballı rəy yazan Əkbər İrəvanlıdır. Müharibənin qızğın çağında (1942-ci ildə) alman faşistləri nənələrlə sovet adamını nömrələyərək Almaniyaya əsir aparırdılar. Bunların içərisində «217 №-li adam» (film belə adlanır) Tatyana Krilova da vardır. Onu əsir kimi Almaniyaya aparıb satırlar. Gənc qız satıldığı evdə min cür əzaba, təhqirə qatlaşmalı olur. Hətta onu döyür və təhqir edirdilər. Alman zabiti onun namusunu ləkələyir. Bir müddət sonra Tatyana onunla birgə əsir düşmüş Klava ilə

görüşür və qızlar o alman zabitindən öz intiqamını alırlar. Sovet qoşunları Berlinə daxil olanda qızlar sevinir (100).

Stalin 1944-cü ildə Oktyabr inqilabının 27-ci ildönümü münasibətilə etdiyi məruzədə demişdir ki, bu il ordumuz düşməne 10 zərbə vurmuşdur. Üçüncü zərbə bu ilin aprel-may aylarında Krimda endirildi. Alman qoşunları qovulub Qara dənizə töküldü. Eyni adda «Üçüncü zərbə» filmi çəkilmiş və buradakı müharibə səhnələri təsvir edilmişdir. Əkbər İrəvanlı eyni adlı resenziyasında həmin filmi şərh edir və tamaşaçılara sevdirmir (103). Böyük Vətən müharibəsinin taleyini həll edən taleyüklü hadisələrdən biri də Stalinqrad vuruşması idi. Bu haqda N.Virtanın ssenarisi əsasında V.Petrov məşhur bir film çəkmişdir. 1943-cü il avqustun 23-dən başlayaraq Stalinqrad uğrunda tarixdə misli görünməmiş döyüşlər gedir. Vəziyyətin getdikcə daha da ağırlaşdığını görən Stalin Dövlət Müdafiə Komitəsinin nümayəndəsi Q.Malenkovu və general A.Vasilevskini şəhəri müdafiə etmək üçün Stalinqrada göndərir. General Çuykovun döyüşçüləri mərdliklə vuruşur, amma daha çox hərbi texnikaya və insan qüvvəsinə malik düşmən təzyiqi get-gedə artır.

Müharibənin gərgin xarakter alması Stalini general Radimçevin qoşunlarını buraya köməyə göndərməyə məcbur edir. Bu məşhur kinolent Sovet İttifaqının, demək olar ki, hər bir kəndində göstərilmişdi. İrəvan tamaşaçılarını isə filmə baxmağa yenə Əkbər İrəvanlının böyük həcmli resenziyası dəvət edir (102).

Müharibə mövzusunda çəkilmiş filmlərdən biri də «Cəsur adamlar»dır. Daha çox lirik xarakterli olduğundan film uşaqdan tutmuş böyüyə qədər hamının sevimlisi olmuşdu. M.Vlpinin ssenarisi əsasında K.Yudin çəkdiyi bu film sadə bir hadisədən başlanır. Canavarlar gecə atların üzərinə hücum edir. Atçılıq zavodunun işçiləri və bütün adamlar atlanıb canavarları qovur. Burada mehtər Vasya Qovoruxin Nadya

adlı bir qızla tanış olur. Müharibə buraya da gəlib çıxır. Nadyanı düşmən əsir aparır. Sovet əsirləri – qızları aparan vaqonu qatardan açmaq üçün Vasya böyük şücaət göstərir. Film haqqında Ə.İrəvanlının rəyi ona baxmaq üçün tamaşaçılarda böyük maraq-həvəs oyatmışdı (104).

Göründüyü kimi, İrəvanda kino tənqidinin də kamilləşməsinin şahidi oluruq. Ədəbi tənqidin bir qolunu da ədib və şairlər haqqında yazılmış yubiley məqalələri təşkil edir. İrəvanda fəaliyyət göstərən ədəbiyyatşünaslar və tənqidçilər demək olar ki, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının bütün klassikləri haqqında məqalələr yazır və ümumi şəkildə onların yaradıcılıqlarını dəyərləndirirdilər.

1928-ci ilin sentyabr ayında M.Qorki haqqında, 1932-ci ilin martında N.Nərimanov, 1935-ci ilin yanvarında C.Cabbarlı haqqında, 1941-ci ildə Nizami haqqında məqalələr çap olunmuşdur. Rus, Ukrayna və başqa xalqların klassik şair və yazıçıları haqqında Ə.İrəvanlı, Əziz Nağıyev, Mehdi Tağızadə, Ələşrəf Bayramov, Abbas Tahir və başqaları tez-tez yubiley məqalələri ilə çıxış edirdilər. Bu ziyalılar içərisində Ə.İrəvanlının xidmətlərini xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Ə.İrəvanlı Ukrayna ədəbiyyatının böyük klassiki Taras Qriqoryeviç Şevçenkonun anadan olmasının 135 illiyi münasibətilə öz qələm dostu T.Abbasovla birlikdə «Ukrayna xalqının böyük şairi» adlı məqalə yazmışdır. Bu məqalədə hər iki müəllif T.Şevçenko yaradıcılığına böyük sayqı ilə yanaşmış və onu oxuculara da sevdirməyə çalışmışlar (105). Qeyd etmək lazımdır ki, şairin 130 illik yubileyi ilə bağlı məqaləni Əziz Nağıyev yazmışdı ki, bu məqalə işıq üzü görəndə Böyük Vətən müharibəsi hələ başa çatmamışdı. Əziz Nağıyev Şevçenkonun keçdiyi həyat yolu və yaradıcılığından bəhs etdikdən sonra almanların Ukraynanı işğal etməsindən, şairin abidəsinin uçurulmasından və kitabxanasını yandırmasından yazmışdı (142).

Əkbər İrəvanlı və Tahir Abbasovun məqaləsi çap olunanda artıq müharibədən dörd il keçmişdi. Bu səbəbdən də müəlliflər Şevçenkonun həyatının demək olar ki, bütün məqamlarını və yaradıcılığını məqalədə əks etdirə bilmişdilər. Bu məqalə həm həcminə, həm də elmi sanbalına görə T.Q.Şevçenko haqqında o vaxta qədər yazılan ən yaxşı məqalələrdən biridir.

T.Abbasov və Ə.İrəvanlının XIX əsr rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi M.E.Saltıkov-Şedrin haqqında yazdıqları məqalə də diqqəti cəlb edir. Məqalədən aydın olur ki, o, Peterburqda təhsil aldıqdan sonra görkəmli sənətkarın həyatında müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, dövlət qulluğunda qubernator müavini vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Sonradan o vəzifəsindən imtina edərək bütün vaxtını yaradıcılıqla məşğul olmağa həsr edir. Sənətkar mürəkkəb və ziddiyətli həyatında gördüklərini «Quberniya oçerkləri» əsərində qələmə almışdır (1).

Ə.İrəvanlı İrəvan ədəbi tənqidinin ən görkəmli nümayəndəsi idi. Lakin buna baxmayaraq gənc tənqidçi ədəbiyyatşünaslıq sahəsində öz biliklərini, nəzəri hazırlığını artırmaq məqsədilə 1949-cu ildə aspiranturaya daxil olmuşdu. Aspirantlıq illərində o, A.İ.Gertsenin vəfatının 80 illiyi münasibətilə «Azadlığın böyük carçısı» məqaləsində görkəmli inqilabçı, demokrat, istedadlı filosof, mahir yazıçı» haqqında ətraflı məlumat vermişdir (101).

1940-50-ci illərdə Ə.İrəvanlıdan sonra ən məhsuldar ədəbi tənqidçi Mehdi Tağızadə olmuşdur. O da rus ədəbiyyatına dərindən bələd idi. Bu onun A.S.Puşkinin vəfatının 110 illiyinə həsr etdiyi məqaləsində də aydın görünür. Müəllif Puşkin yaradıcılığı və onun rus ədəbiyyatındakı rolu haqqında oxucularına məlumat verdikdən sonra şairin Abbasqulu ağa Bakıxanovla münasibətindən, Mirzə Fətəli Axundovun şairə poema, Səməd Vurğunun isə ona şeir həsr etməsindən bəhs edir. (125).

T.Mehdi məhsuldar ədəbiyyatşünaslardan biri kimi, həmişə yubilyey məqalələri ilə çıxış edirdi. Onun böyük rus şairi N.A.Nekrasovun anadan olmasının 125 illiyi münasibətilə yazdığı iri həcmli «Böyük xalq şairi» adlı məqaləsi dediyimizə sübut ola bilər (124).

Bu məqalədə müəllif N.A.Nekrasovun poeziyasından bəhs edərək, onun müxtəlif səpkidə yazdığı şeirlərində həyat həqiqətlərini əks etdirməsi haqqında söhbət açır.

Ümumiyyətlə, İrəvan ədəbi mühitində 1920-1950-ci illərdə ədəbiyyatşünaslığın yalnız ədəbi tənqid qolu inkişaf etmişdi. Buna görə də peşəkar tənqidçilər yetişmişdi. Onların qələmindən çıxan hər bir məqalə yüksək səviyyəli kiçik elmi əsər hesab oluna bilər. Belə müəllif və məqalələr içərisində Ələşrəf Bayramovun böyük rus alimi, məşhur fizik, kimyaçı-filosof, filoloq M.V.Lomonosovun anadan olmasının 235 illiyinə həsr etdiyi «Mixayil Vasilyeviç Lomonosov» (35), M.Tağızadənin görkəmli rus yazıçısı F.M.Dostoyevskinin anadan olmasının 125 illiyinə həsr etdiyi «F.M.Dostoyevski» məqalələrini (178), T.Abbasovun yəhudi yazıçı və dramaturqu Şolom Aleyximin anadan olmasının 100 illiyinə həsr etdiyi məqaləni də dəyərli hesab etmək olar (2).

Aparılan tədqiqatlardan görüldüyü kimi, İrəvanda ədəbiyyatşünaslığın bir qolu olan ədəbi tənqid 1930-cu illərdən sonra yaranaraq inkişaf etmişdir. Bu illərdə İrəvanda Abbas Tahir, Abbas Azəri, Ələşrəf Bayramov, Əbülfət İbrahim, Əbülfət Rəhimov, Mehdi Tağızadə, Nəsim Əfəndiyev, Lətif Hüseynov, Mirəli Seyidov, Əziz Nağıyev və Əkbər İrəvanlı kimi ədəbi tənqidçilər bu və ya digər dərəcədə ədəbiyyatşünaslığın inkişafına öz töhfələrini verirdilər.

NƏTİCƏ

Təhlillərdən görüldüyü kimi, 1920-1950-ci illərdə İrəvanda Azərbaycan ədəbi mühiti özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, milli ədəbi prosesin inkişafı və təkamülünü şərtləndirən yaradıcı şəxsiyyətlər və çeşidli bədii örnəklərlə müşayiət olunmuşdur.

İrəvandakı Azərbaycan ədəbi mühitini səciyyələndirən başlıca keyfiyyətləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

– Əvvəlki əsrlərdə və illərdə olduğu kimi, araşdırdığımız dövrdə də İrəvan ədəbi mühiti Azərbaycan mədəniyyətinin analogi sahəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Azərbaycan dilinin sadə və rəvanlığı, musiqisinin gözəlliyi və təsirliliyi Azərbaycan mədəniyyətinin bütün formalarını həmişə İrəvanda və bütün qədim oğuz yurdunda birinci yerə çıxarmış, qeyri-millətlər də məhz bu mədəniyyətin növlərindən istifadə etmişlər.

– İrəvanda poeziya və teatr mədəniyyətin başqa növlərinə nisbətən daha tez yaranmış və inkişaf etmişdir.

– 1890-cı ildə Tiflisdə yaranmış «Daşnaksütyun» partiyası tezliklə bütün erməniləri vəhşixislət etmiş, onların hər yerdə, hər zaman türkün bütün mədəni irsinə düşmən kəsilməsinə səbəb olmuşdur.

– 1882-ci ildə azərbaycanlıların yaratdığı teatr truppası İrəvanda Azərbaycan teatrının əsasını qoymuşdur.

Teatr yarandığı gündən Azərbaycan teatr sənəti ənənələrinə sadıq qalmış, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında və təbliğində böyük tarixi xidmətlər göstərmişdir. Teatrın inkişafında Azərbaycan ziyalılarının böyük bir qismi iştirak etmişdir. Bunlardan F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, Bala Əfəndiyev, Mehdi Kazımov, Yunis Nuri, Qafar Həqqi, Əli Zeynalov, Kazım Ziya, İsmayıl Dağıstanlı, Ətayə Əliyeva, Rza Əfqanlı, Baxşı Qələndərli və başqalarını göstərmək olar. Bu teatr İrəvan azərbaycanlılarının yeganə sənət məbədi idi.

– 1918-ci ildə daşnakların hakimiyyətə gəldiyi iki il yarım ərzində İrəvanda milli mədəniyyətimizin bütün sahələrinə və millətimizin fiziki varlığına qarşı soyqırım siyasəti aparılırdı. Bu illərdə İrəvanda nə teatrdan, nə bədii ədəbi yaradıcılıqdan, nə Azərbaycan musiqisindən, nə də Azərbaycan dilində mətbuatdan söhbət gedə bilməzdi.

– 29 noyabr 1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti quruldu. Bu, ermənilərin bizim mədəniyyətimizə münasibətində heç bir şeyi köklü şəkildə dəyişdirmədi, sadəcə olaraq düşmənlik yeni, gizli formalar aldı. Tez bir zamanda əhalinin əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlılar azlıqda qalan xalqa çevrildilər. Moskvanın təkidi ilə İrəvanda azsaylı xalqlar şöbəsi yarandı. Bu şöbənin işinə rəhbərlik edən B.Əfəndiyev və başqaları beynəlmillətçilik şüarını əldə bayraq edərək İrəvanda Azərbaycan dilində qəzetin («Rəncbər», «Zəngi», «Qızıl şəfəq») və teatrın açılmasına nail oldular. Bu şöbə savadsızlığı ləğv etmək, yəni «Yeni türk əlifbasına keçmək» işində böyük uğurlar qazandı.

XX əsrin 20-30-cu illərində İrəvanda yaranmış Pedaqoji Texnikum, Kənd Təsərrüfatı Texnikumu, Pedaqoji İnstitutun nəzdində Azərbaycan bölməsi ədəbi mühitin formalaşmasında və inkişafında böyük rol oynamışdır.

– Azərbaycan qadınlarının sosial həyatın bütün sahələrində iştirakının lazımı səviyyəyə qaldırılmasında, qadınlar arasında savadçılığın ləğv edilməsində və onların ictimai işlərə cəlb edilməsində 1923-cü ildə yaradılmış «İrəvan türk qadınlar klubu»nun böyük rolu olmuşdur.

– 1929-cu ildə İrəvan Azərbaycan türk teatri dövlət statusu aldı və 1935-ci ildə ona Cəfər Cabbarlının adı verildi. Bu teatr həm İrəvanda güclü aktyor kollektivinin yetişməsinə, həm də xalqımızın dünya və Azərbaycan teatrının uğurları ilə tanış olmasına çox kömək etmişdir.

– İrəvanda xalqımızın bütün təbəqələrinin savadlanması.

habelə bütün sosial siyasi proseslərdən xəbərdar olması, nöqsanların vaxtında aradan qaldırılması işində ana dilimizdə 1921-ci ildə «Kommunist», sonralar isə «Rəncbər», «Zəngi», «Qızıl şəfəq», «Kommunist», «Sovet Ermənistanı» adı ilə çıxan mətbu orqan xüsusi rol oynamışdır.

– İrəvanda Azərbaycan poeziyası bədii nəsrə nisbətən tez yayılmış və daha çox inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilində nəsr isə 1933-cü ildən sonra inkişaf etməyə başlamışdır.

– 1936-cı ildə Mikoyan, Beriya və Yejovun İrəvana gəlməsi ilə Azərbaycan türklərinin repressiyası başlamış, demək olar ki, ziyalıdan tutmuş kolxozçuya qədər 50 min nəfər azərbaycanlı ya güllələnmiş, ya da sürgün edilmişdir. SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı Ermənistan adlandırılan qədim oğuz yurdunda azərbaycanlılara qarşı əsil genosid siyasəti həyata keçirildi. 100 min nəfər əhali əzəli ata-baba yurdundan didərgin salındı, repressiyadan yaxasını qurtarmış ziyalılarımız Azərbaycana və müxtəlif ölkələrə üz tutdular, teatr bağlandı, pedaqoji texnikum isə Xanlar rayonuna köçürüldü:

– İrəvan ədəbi mühitində oçerk və felyeton nisbətən gec meydana gəlmişdir. Qeyd edək ki, felyetonların bir qismi şeirlə qələmə alınmışdır.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, heç vaxt Ermənistan rəhbərliyi Azərbaycan mətbuatı, ədəbiyyatı, teatri, musiqisi üçün lazımı şərait yaratmamışdır. Az-çox yaranan şərait Moskvanın tövsiyəsi ilə olmuşdur. Əslində isə həmin illərdə çalışan azərbaycanlılar özləri min-bir məhrumiyyət və əziyyət hesabına yaradırdılar.

Əlbəttə, bir tədqiqat işində İrəvanda Azərbaycan ədəbi mühitini bütün yönərlə araşdırmaq mümkün deyildir. Ona görə də gələcək araşdırmalarda ortaya qoyulan problemin ayrı-ayrı məqamlarının daha əhatəli kontekstdə təhlil obyektinə çevriləcəyi şübhə doğurmur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov T. İrəvanlı Ə. Böyük satirik yazıçı. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 11 may 1949, № 91
2. Abbasov T. Şolom Aleyxem. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 2 mart 1949, № 42
3. Abdullayev Ə. Qiyabi təhsilin yüksək keyfiyyəti uğrunda. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 30 mart 1937, № 74
4. Abidli N. Abbas Tahir və Əbülfət Rəhimov yoldaşların yaradıcılıqları haqqında. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 11 mart 1934, № 55
5. Abidli N. Küçədə. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 11 dekabr 1934, № 271
6. Abidli N. Teatro geniş kütlələrin malı olmalı. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 9 sentyabr 1936, № 121
7. Abidli N. Şanlı axşam. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 4 mart 1934, № 49
8. Adıgözəlov Əli. Qərbi Azərbaycandakı milli məktəblərimizin tarixindən. Bakı, «Təhsil», 2003, 92 səh.
9. Ağamalıoğlu. Yeni əlifba ilə silahlanacağıq. «Zəngi» qəzeti, 25 iyul 1928, № 47.
10. Ağayev Cəmil. Kəndlərdə qadınlar təşkilatını canlandırmaq lazımdır. «Zəngi» qəzeti, 18 mart 1928, № 113.
11. Axundov A. Yoldaş Mayor. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 26 aprel 1946, № 52.
12. Axundov A. Seykas-seykas. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 21 iyul 1937, № 165.
13. Axundov Vəli. Çağırış. «Zəngi» qəzeti, 21 avqust 1928, № 53.
14. Aktyor. Zəmanəmizin mauzeristləri. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 4 dekabr 1934, № 265
15. Ali məktəblərdə yeni tədris ili başlamışdır. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 3 sentyabr 1938, № 202
16. A.M. Nümunəvi sınaqlardan biri. «Qızıl şəfəq» qəzeti,

28 iyun 1935, № 146

17. Arzumanlı Vaqif. Mustafa Nazim. Tarixin qara səhifələri. Bakı, «Qartal» nəşriyyatı, 1998, 279 səh.
18. Asim M. «Xanlar». «Sovet Ermənistan» qəzeti, 13 dekabr 1940, № 289.
19. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 20 aprel 1937, № 190.
20. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, IV c., Bakı, ASE nəşriyyatı, 1980, 592 səh.
21. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, VI c., Bakı, 1982, 607 səh.
22. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, VIII c. Bakı, 1980, 608 səh.
23. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, IX c., Bakı, ASE nəşriyyatı, 1986, 624 səh.
24. Azərbaycan şura yazıçıları İrəvanda. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 19 yanvar 1929, № 5.
25. Azəri Abbas. Azərbaycan şura yazıçıları nümayəndələri İrəvanda. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 24 oktyabr 1935, № 241.
26. Azəri Abbas. Ermənistan türk teatrosunun doğuş və inkişaf yolları. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 14 noyabr 1936, № 257.
27. Azəri Abbas. C.Cabbarlıya həsr edilmiş təziyə axşamı. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 6 yanvar 1936, № 5.
28. Azəri Abbas. Qardaş Azərbaycan şura yazıçıları idarəmizdə «Qızıl şəfəq» qəzeti, 18 oktyabr 1935, № 236.
29. Azəri Abbas. Yol dəftərim. İrəvan, 1935, 50 səh.
30. Azəri Abbas. Xatirat axşamı. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 4 yanvar 1935.
31. Babayev Adil. Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubları. Bakı, «İşıq» nəşriyyatı, 1998, 258 s.
32. Babayev Adil. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, BDU nəşriyyatı. 1996, 273 səh.
33. Babayev Adil. Türksoyun birlik səsi. Bakı, «Təhsil»

nəşriyyatı, 364 səh.

34. Bakılı. Türk Səyyar Teatrosu dağılmaq qarşısında. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 18 noyabr 1930, № 125

35. Bayramov Ə., Lomonosov M.V. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 19 noyabr 1946, № 135

36. Bəzməd. Nəsim Əfəndiyevin maskası dəxi yırtılmalıdır. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 23 sentyabr 1936, № 219

37. Bildiriş. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 22 dekabr 1931, № 72

38. Bildiriş. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 24 sentyabr 1937, № 220

39. Bünyadzadə M.A. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 21 mart 1936

40. Canan M. Erivanda türk teatrosu yaratmaq məsələsi. «Zəngi» qəzeti, 7 oktyabr 1928, № 72

41. Cəfər Cabbarlının adına İrəvan Dövlət Türk Teatrosu. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 17 yanvar 1935, № 14.

42. Cəfər Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında «Vaqif». «Sovet Ermənistanı» qəzeti. 6 iyun 1941, № 32

43. Cəfər Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında «Eşq və intiqam». «Sovet Ermənistanı» qəzeti. 28 yanvar 1949, № 18

44. Cəlal S. Həyat üçün. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 27 may 1935, № 116

45. Cəlal S. Salam dinc həyat. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 23 fevral 1947, № 28

46. Cəlal S. Baharın vəsfi. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 13 aprel 1947, № 49

47. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin sərfi. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 15 dekabr 1946, № 146

47 a) Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası (tərtib edən: fəlsəfə elmləri doktoru Sabir Əsədov), Bakı, «Gənclik», 1995, 464 səh.

48. Ermənistan Sosialist Şura Cümhuriyyətində yeni türk əlifbasının hökumətləşdirilməsi münasibətilə, İrəvan, 1929, 29 səh

49. Ermənistan Şura Yazıçıları İttifaqına. «Qızıl şəfəq»

qəzeti, 2.02. 1935, № 2

50. Ermənistan Yeni Türk Əlifba təşkilatlarının fəvqəladə konfransı. «Zəngi» qəzeti, 24 fevral 1926, № 11

51. Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulmasının və Ermənistan Kommunist Partiyası yaradılmasının 40 illiyi (1920-1960-cı illər). Marksizm-Leninizm İnstitutunun Ermənistan filialının tezisləri. Yerevan, Ermənistan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, 41 səh.

52. Əbülfət. Yazmalıyam yoxsama yox. «Zəngi» qəzeti, 9 oktyabr 1928, № 68

53. Əfəndiyev M.S. Əsl xalq dili haqqında. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 26 iyun 1937, № 218.

54. Əfəndiyev N. Zırramanı tapdım. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 22 sentyabr 1935, № 212.

55. Əfəndiyev Nəsim. Od içində. İrəvan, 1935, 140 s.

56. Əfqanlı Rza. General qubernator obrazının təhlili. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 12 may 1935, № 106.

57. Əhmədli Teymur. Məktuba cavab. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 22 noyabr 1935, № 239.

58. Əhmədov C. Müvəffəqiyyətləri canlandırmaqla nöqsanlara nəhayət verməli. «Qızıl Şəfəq» qəzeti 1935 № 13

58 a) Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan, I c., Vedibasar mahalı, Bakı, «Ağrıdağ», 2000, 664 səh.

58 b) Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan, II c., Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları, Bakı, «Ağrıdağ», 2002, 736 səh.

59. Əkərəkli C. Azərbaycan xalqının oğulları vətən müharibəsi cəbhələrində. «Sovet Ermənistanı» qəzeti. 16 mart 1944, № 39.

60. Ələkbərov D. Qadınlar. «Sovet Ermənistanı» qəzeti. 8 mart 1940, № 55.

61. Əli Nazim yoldaş İrəvanda. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 14 aprel 1935, № 84.

62. Əliyev Ə. Dəmir axın. Redaktoru N.Abidli (şeyrlər), İrəvan, 1934, 39 səh.

63. Əliyev Ə. Əlinəcə yaddaşı. Bakı. «Film və həyat» nəşriyyatı, 2004, 316 səh.
64. Əliyev Əli. Anama, «Qızıl şafəq» qəzeti, 11 dekabr 1934, № 271
65. Əliyev İlham. İrəvan Dövlət Dram Teatrının 125 illik yubileyi haqqında. «Azərbaycan» qəzeti, 31 avqust, 2006, №195
66. Əliyev Heydər. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında. «Azərbaycan» qəzeti, 19 dekabr 1997.
67. Əliyev Heydər. Vətənimizin, xalqımızın müstəqil dövlətimizin mənafeələrini daim sədaqətlə və sayıqlıqla qorumalı. «Sərhəd» qəzeti, 17 aprel 1999, № 7
68. Əzimov C. Təmiz və zəngin ədəbi dilimiz uğrunda. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 14 mart 1944, № 33
69. Fəxrəli Cəmil. Mən necə yetişdim. «Qızıl şafəq» qəzeti, 18 noyabr 1935, № 252.
70. Fəxri Nəriman. Yeni Türk Əlifbasına keçmək üçün biz də hazırlaşalım. «Zəngi» qəzeti, 31 oktyabr 1928, № 71.
71. Fəxri Nəriman. Proletar qəhrəmanlarına. «Zəngi» qəzeti, 20 sentyabr 1928, № 61.
72. Fərhadov Fərhad. XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyat tarixi öçerkləri. İrəvan, 1946, 92 s.
73. Fərhadov Q. Aramsız gözləyirlər. «Zəngi» qəzeti, 16 aprel 1926, № 17.
74. Firdovsinin 1000 illiyi ətrafında. «Qızıl şafəq» qəzeti, 28 may 1934, № 115.
75. Firdovsinin təvəllüdünün 1000 illiyi. «Qızıl şafəq» qəzeti, 27 sentyabr 1934, № 215.
76. Gənc səslər. İrəvan, Türk seksiyası nəşriyyatı. 1934, 69 səh.
77. Gəncəli Sabir. Hər sətirdə bir tarix. Bakı, «Şur» «Cik-cik»; 1994, 325 s. 1990,
78. Həqiqəti sevən. Dəllək Cəfərqulu. «Zəngi» qəzeti, 16

may 1928, № 26.

79. Hərbi müxbir. İrəvanlı balası qvardiya baş leytenantı Əsgər Məmmədov. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 26 mart 1944, № 38.
80. Həsənov Həsən. Dostlar. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 15 sentyabr 1950, № 183.
81. Hidayət. Bir teatrın üç aktyoru. Yerevan, 1972, 41 s.
82. H.S. Leyli məktəbləri açıldı. «Zəngi» qəzeti, 26 yanvar 1926, № 7.
83. Hüseyinov H. 10 illik qalibiyyət bayramı. «Qızıl şafəq» qəzeti, 25 aprel 1934, № 91.
84. Hüseyinov H. İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 23 iyul 1946, № 84.
85. Hüseyinov Lətif. Sərdar Cəlalın şeirləri. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 4 fevral 1947, № 45.
86. Hüseyinov Lətif. Xan sarayı. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 30 may 1948, № 107.
87. Hüseyinov Lətif. Zəngəzur mədənlərində, «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 23 avqust 1949.
88. Xəbər. Türkiyədə yeni əlifba. «Zəngi» qəzeti, 6 sentyabr 1928, № 57.
- 88 a) Xəlilov Buludxan. Birinci beynəlxalq türkoloji qurultay, Elm, 1999, 183 səh.
- 88 b) Xəlilov Buludxan. Türkologiyanın intibah dövrü, Bakı, 2001, 186 səh.
89. Xəlilov R. Koroğlu operası erməni səhnəsində». «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 14 may 1942, № 112.
90. İbrahim Ə. 1905-ci ildə. «Qızıl şafəq» qəzeti, 24 may 1935, № 116.
91. İbrahim Ə. Azəri A. Hind qızı. «Qızıl şafəq» qəzeti, 15 yanvar 1935, № 12.
92. İbrahim Ə. Aydın, «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 29 oktyabr 1940, № 253.
93. İbrahim Ə. Qısqançlıq. «Qızıl şafəq» qəzeti, 26 yanvar

1936, № 20.

94. İbrahim Ə. Od içində. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 22 aprel 1934, № 89.

95. İbrahim Ə. Abbas Tahirin poeziyası haqqında. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 29 sentyabr 1935, № 23.

95 a) İbrahimov Nurəddin. İrəvan maarif fədailərinin dərsləkləri, «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 11 sentyabr 1979-ju il.

96. İdarə. Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən tələb edirik. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 6 may 1929, № 33.

97. İdarə. Ədliyyə Komissarlığından tələb edirik. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 9 may 1929, № 34.

98. İrəvan şəhər sovetinə seçilmiş deputatların siyahısı. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 27 dekabr 1939, № 298.

99. İrəvan Yeni Türk Əlifba Komitəsinin plenumu. «Zəngi» qəzeti, 4 dekabr 1926, № 41.

100. İrəvanlı Ə. 217 nömrəli adam. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 29 may 1945, № 66.

101. İrəvanlı Ə. Azadlığın böyük carçısı. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 20 yanvar 1950, № 14.

102. İrəvanlı Ə. Stalinqrad vuruşmaları. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 15 may 1949, № 94.

103. İrəvanlı Ə. Üçüncü zərbə. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 9 may 1945, № 92.

104. İrəvanlı Ə. Cəsur adamlar. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 13 oktyabr 1950, № 182.

105. İrəvanlı Ə., Abbasov T. Ukrayna xalqının böyük şairi. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 9 mart 1949, № 47

106. İrəvanlı Əkbər. Ağ evin sakinləri. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 23 noyabr 1947, № 153

107. İrəvanlı Əkbər. Günəşli ölkəm. Hekayələr və oçerklər. İrəvan, 1947, 109 səh.

108. Kazımova B. Azərbaycanlı qadınların tərbiyə ocağı. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 14 mart, 1952, № 74

109. Kazımova B. Yüksəliş yollarında. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 5 mart 1936, № 53.

110. Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I cild, Bakı, 1979, 595 səh.

111. K.S. Savadsızlığın ləğvi. «Zəngi» qəzeti, 19 oktyabr 1928, № 68.

112. Qaragül A. Qolçomaq ilə kasıbın hekayəsi. «Zəngi» qəzeti. 14 yanvar 1928, № 102.

113. Qaragül A. Hey gidi Əhməd ağa. «Zəngi» qəzeti, 21 avqust 1928, № 53.

114. Qarayev Bəhmən. Deyişmə. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 18 yanvar 1948, № 13.

115. Qasimov Cəlal. Repressiyadan deportasiyaya doğru. Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 1998, 287 səh.

116. Qələndərli B. Xanlar pyesası üzərində işim». «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 19 noyabr 1940, № 269.

117. Quliyev Ə.M., Quliyev A.Ə. Türk oğlu 17-ci hücumu hazır ol. Bakı, Adiloğlu nəşr. 2003, 461 s.

118. Lağlağı. Bəhrəmin dərdi. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 26 mart 1935, № 68.

119. Lağlağı. İsmayıl Muradovun kefi gələndə. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 23 iyul 1935, № 166.

120. Lağlağı. Molla Fərruxun nəğməsi. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 18 fevral 1935, № 40.

121. Lyaskovski V., Eliseyev. Kapitan Əmirov. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 12 yanvar 1943, № 6.

122. Maarif cəbhəsində. «Zəngi» qəzeti, 31 mart 1928, № 117

123. Manaflı A.S. Teatromuz kütlədən geri qalmamalıdır. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 4 dekabr 1930, № 132.

124. Mehdi T. Böyük xalq şairi. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 30 dekabr 1946, № 141.

125. Mehdi T. Rus poeziyasının günəşi. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 14 fevral 1947, № 24.

126. M.Ə. Teatro işləri yenidən qurulmaq ərəfəsində. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 12 mart 1933, № 29.
127. Məmməd Səid Ordubadinin 75 illiyinə həsr edilmiş gecə. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 4 aprel 1947, № 45.
128. Məmmədov İsrəfil. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2002, 699 səh.
129. Məmmədov İsrəfil. Faktlar təhrif olunanda. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 18 noyabr 1983, № 46
130. Məsudi A. Sabiri bir xatirə. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 2 iyun 1929, № 41
131. Mir Cəlal. Xəlilov Pənah. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1988, 279 səh.
132. Miralayev T., Əfəndiyev B. Yerevan, Ayastan nəşriyyatı, 1972, 152 səh.
- 132 a) Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, «Elm», 2004, 856 səh.
133. Mustafa Nazim. Ermənistanda azərbaycanlıların repressiyası (1920-1930-cu illər) «Xalq qəzeti», 22 aprel 2001, № 90
134. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I-II cildlər, Bakı, BDU nəşriyyatı, 2007, 504; 560 səh.
135. Mübariz M. Tarlada qovğa. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 23 aprel 1933, № 47.
136. Mübariz M. Veriniz Telmanı (poema), İrəvan, 1934, 29 səh.
137. Mübariz M. Təbiətin Şükufəsi. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 23 aprel 1933, № 47.
138. Mücavir. Xalq anlamış tələni. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 28 may 1931, № 53.
139. Mücavir. Fırıldaqı tutmadı. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 26 may 1931, № 58.
140. Nadürüst. Bir mən ölüm. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 29 oktyabr 1940, № 253
141. Nadürüst. Kəndli felyetonu. «Zəngi» qəzeti. 29 yanvar

1928, № 104

142. Nağıyev Ə. Taras Qriqoryeviç Şevçenko. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 10 mart 1944, № 31
143. Nağıyev Ə., Seyidov M. «Fərhad və Şirin». «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 24 mart 1949, № 20.
144. Namazov Qara. Aşığın sazı və sözü. Bakı, «Yazıçı» nəşriyyatı, 1980, 155 səh.
145. Nəcəfov Bəxtiyar. Deportasiya. Bakı, «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 1998, 214 səh.
146. Nəcəfov H. Ermənistan Şura Yazıçılar Cəmiyyəti türk seksiyasında. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 15 mart 1934, № 58.
147. Nəsimov İ. 23-lərdən üçü. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 16 iyun 1935
148. Nəzmi Əli. Yazım Yazmayım. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild, Azərb. EA nəşriyyatı, Bakı, 1962, 556 səh.
149. Nizami yubileyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaq. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 28 sentyabr 1944, № 119.
150. Hovakimyan Hrayr. Ermənistanda azərbaycanlı teatr tarixindən səhifələr. «Ədəbi Ermənistan» (məcmuə), V kitab, İrəvan, 1963, 334 səh.
151. On beş il. Redaktoru N.Əfəndiyev. İrəvan, 1935, 158 səh.
152. On üç noyabr. Türk yazıçılarının əsərlərindən ibarət almanax. M.Kazımovun müqəddiməsi ilə. İrəvan, 1933, 72 səh.
153. Orucov Ə. Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 28 fevral 1944, № 21
154. Paşayev Ataxan. Köçürülmə. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995, 36 səh.
155. «Pravda»nın Ermənistan müxbirindən teleqrafla. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 29 sentyabr 1937.
156. Respublikamızın aşığıları Lenin və Stalin haqqında. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 24 mart 1940, № 69
157. Rəhimoğlu Həbib. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1997, 260 səh.

158. Rəhimov Ə. Din əleyhinə (şeirlər). İrəvan, 1933, 14 səh.
159. Rəhimov. Ə. Mədəni cəbhə komandirləri Marksizm və Leninizm silahı ilə silahlanacaqlar. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 2 mart 1933, № 33
160. Rizayev S., Yerevanlı Ə. Yunis Nuri. İrəvan, 1980, 163 səh.
161. Ruçka. Kadro şöbəsinin nəzər-diqqətinə. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 13 iyun 1931, № 66
162. S. Türk işçi fakültəsi işlərini daha da möhkəmləndirməlidir. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 16 mart 1935, № 60.
163. Şahsabahlı Əli. «Molyerin «Jorj Danden» əsəri C.Cabbarlı adına Azərbaycan Dram Teatrında». «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 8 may 1941, № 112.
164. Sarıvəlli Osman. Sizin yumruğunuzla. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 20 may 1945, № 66
165. Seyidov M. Nizami. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 25 may 1943, № 64
166. Seyidov M. Xoşbəxt. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 10 dekabr 1940, № 285
167. «Səbuhi». «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 14 oktyabr 1942, № 243
168. Sınıfı düşmən Almanı aralarımızdan aldı. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 23 aprel 1934, № 93
169. Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı (1925-1985). Tərtib edən İ.Məmmədov, İrəvan, 1985, 161 səh.
170. S.S. Xırda millətlər arasında koma qiraətxana işləri. «Zəngi» qəzeti, 25 mart 1928, № 115.
171. Süleymanov Ə. Üç vətən patriotu vətən üçün and içdi. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 29 sentyabr 1939, № 225
172. Şamilov S. Dilimizdə sovetizm sözləri. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 20 sentyabr 1936, № 216.
173. Şarlatan. Qonşu Cümhuriyyətlərdə. «Zəngi» qəzeti, 31 mart 1928, № 117

174. Şirvanlı M.A. Ədəbi dilimizin zəruri məsələləri. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 31 mart 1944, № 41
175. Şirvani İ. Yaşa, Vətən oğlu. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 7 yanvar 1944, № 3
176. Şuralar Ermənistanının 15-ci ildönümünə şüarlar. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 22 noyabr 1935, № 264
177. Tağızadə M. Günəşli ölkəm, «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 17 iyun 1947, № 75
178. Tağızadə M. Dostoyevski F.M. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 15 noyabr 1946, № 133.
179. Tahir Abbas. Bu gün. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 27 noyabr 1931, № 125
180. Tahir Abbas. İlham mənbəyi (Şeirlər), İrəvan, 1934, 36 səh.
181. Tahir Abbas. EŞY – türk seksiyasında. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 16 mart 1935, № 60.
182. Tahir Abbas. A dostlar. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 11 fevral 1940, № 17
183. Tahir Abbas. Qələbə baharı. (Şeirlər). İrəvan, Ermənnəşr, 1947, 57 səh.
184. Tahir Abbas. Vətənimə. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 24 noyabr 1940, № 274
185. Üzeyir Hacıbəyov və Məmməd Səid Ordubadinin İrəvana gəlməsi. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 14 avqust 1942, № 190.
186. Vəlibəyov Cəfər. Qardaşlıq rəmzi. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 22 oktyabr 1971, № 176.
187. Vəliyev Ələsgər. Türk kəndlərində işlər türkcə olmalıdır. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 31 avqust 1931, № 92.
188. Vulkanlı. Balaca felyeton. «Zəngi» qəzeti, 29 mart 1926, № 15.
189. Yazıçılar evində. «Qızıl şəfəq» qəzeti, 3 aprel 1936, № 77.
190. Yeni əlifbanın Türkiyədə həyata keçməsi. «Zəngi» qəzeti, 13 sentyabr 1928, № 59.

191. Yeni türk əlifbası. «Zəngi» qəzeti, 12 yanvar 1926, № 5.
 192. Yeni türk əlifbasının məcburi tətbiqi haqqında. «Zəngi» qəzeti, 28 iyul 1928, № 48.
 193. Yerevan Azərbaycan Dövlət Teatrında. «Ədəbiyyat qəzeti», 19 dekabr 1946, № 35.
 194. Yusifov Bəhlul. 15 illik yubiley. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 7 dekabr 1940, № 284.
 195. Yüksəliş ili. «Qızıl şafəq» qəzeti, 29 noyabr 1935, № 270.
 196. Yüksəlişdə (Məcmuə). M.Hüseynovun müqəddimə və redaktorluğu ilə. İrəvan, Ermənnəşr, 1935, 126 səh.
 197. Zeynalov Əli. İki ömrüm olsaydı. Azərnəşr, 1973, 84 səh.
 198. Zeynalov Əsgər. İrəvan ziyalıları. Bakı, «Oğuz eli» nəşriyyatı, 1999, 368 səh.
 199. Zərbə. Ermənistan türk proletar yazıçılarının şeir və hekayələrinin məcmusu. R.Vəlibəyovun müqəddiməsi ilə. İrəvan, 1931, 64 səh.

Rus dilində

200. Большая Советская Энциклопедия. II изд. Том VI, 1950, 626 стр.
 201. История Азербайджана (в трех томах). Том III, часть I, Баку, 1963, 537 стр.
 202. История Азербайджана. Том III, часть II, Баку, 1963, 528 стр.
 203. Культура и письменность Востока (Баку). 1929, № 5
 204. Первый Всесоюзный тюркологический съезд. Баку, 1926, 423 стр.
 205. Ризаев С. Азербайджанский театр в Армении: Баку, Изд. Азербайджанское театральное общество, 1963, 109 стр.
 206. Сулеймановым Н.А. Миралаевым Т.С. Бала Эфендиев, Баку, 1976, 34 стр.

MÜNDƏRİCAT

İrəvan ədəbi mühitinə töhfə (B.Xəlilov).....	14
Müəllifdən.....	23

I FƏSİL

İCTİMAİ SİYASİ VƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİT

1.1. İrəvanda Azərbaycan türklərinin mənəvi-psixoloji durumu.....	29
1.2. İrəvanda milli maarifçilik və təhsil məsələləri.....	51
1.3. Azərbaycan mətbuatının inkişafı.....	87

II FƏSİL

ƏDƏBİ PROSESİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

2.1. İrəvanın ədəbi həyatı.....	104
2.2. İrəvanda Azərbaycan dilində bədii ədəbiyyat nəşri.....	117
2.3. Poeziyanın ideya-estetik meylləri.....	121
2.4. Bədii nəsrdə məzmun və mövzu axtarışları.....	151
2.5. Teatr və dramaturgiya məsələləri.....	183
2.6. Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri problemləri.....	223

NƏTİCƏ.....	233
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	236

Cəlal Allahverdiyev.
İrəvan ədəbi mühiti (1920-1950-ci illər),
Bakı, «Elm», 2010.

Nəşriyyat direktoru: ,
Şirindil Alışanov

Kompüterdə yığdı:
Aygün Balayeva

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Yığılmağa verilmiş: 22.02.2010

Çapa imzalanmış: 12.03.2010

Kağız formatı: 60/84 1/32

Mətbəə kağızı: №1

Həcmi: 250 səh.

Tirajı: 500

Qiyməti müqavilə ilə.

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, “Nurlan” NPM-də
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.